

О. М. ФЕДЬКОВ
В. О. МАГАСЬ

«СЕЛЯНСТВУ – ВЛАДУ І ЗЕМЛЮ!»
ВСЕРОСІЙСЬКИЙ СЕЛЯНСЬКИЙ СОЮЗ
В УКРАЇНІ (1905-1907 рр.)

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

**О. М. ФЕДЬКОВ,
В. О. МАГАСЬ**

**«СЕЛЯНСТВУ – ВЛАДУ І ЗЕМЛЮ!»
ВСЕРОСІЙСЬКИЙ СЕЛЯНСЬКИЙ
СОЮЗ В УКРАЇНІ (1905-1907 рр.)**

Монографія

Кам'янець-Подільський
2011

УДК 94(477)«1905/1907»:329.7(081)
ББК 63.3(4Укр)52
Ф35

Рекомендовано до друку вченою радою Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (протокол № 11 від 24 листопада 2011 р.)

Рецензенти:

О. С. Каденюк, доктор історичних наук, професор (Подільський державний аграрно-технічний університет, м. Кам'янець-Подільський);

О. В. Михайлюк, доктор історичних наук, професор (Національна металургійна академія України, м. Дніпропетровськ);

С. В. Корновенко, доктор історичних наук, професор (Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького).

Федьков О. М.

Ф35 «Селянству – владу і землю!». Всеросійський селянський союз в Україні (1905-1907 рр.) : монографія / О. М. Федьков, В. О. Магась. — Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. — 272 с.

ISBN 978-966-643-079-6

Досліджено історію Всеросійського селянського союзу у Наддніпрянській Україні у 1905-1907 рр. Зроблено підрахунки кількості організацій ВСС, встановлено склад активу союзу, охарактеризовано взаємини з політичними партіями. Видання розраховане на науковців та студентів краєзнавців.

УДК 94(477)«1905/1907»:329.7(081)
ББК 63.3(4Укр)52

ISBN 978-966-643-079-6

© **О. М. Федьков,**
В. О. Магась, 2011

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	4
ВСТУП	5
Розділ 1. Стан наукової розробки та джерельна база дослідження.....	9
1.1. Історіографія проблеми	9
1.2. Джерельна база дослідження	33
Висновки до 1 розділу	46
Розділ 2. Всеросійський Селянський союз та його особливості в Україні у 1905-1907 рр.....	47
2.1. Передумови та причини виникнення Селянського союзу. Центри його зародження.....	47
2.2. Організаційна структура, ідеологія та програмні засади Союзу	67
2.3. Чисельність, розміщення та етносоціальний склад Всеросійського селянського союзу в Україні у 1905-1907 рр.	86
2.4. Селянський союз і політичні партії в Україні у 1905-1907 рр.	104
Висновки до 2 розділу.....	126
Розділ 3. Діяльність Всеросійського Селянського союзу в Україні у 1905-1907 рр.....	128
3.1. Періодизація діяльності Селянського союзу. Утворення та функціонування губернських і повітових організацій Союзу в другій половині 1905 – на початку 1906 рр.....	128
3.2. Діяльність волосних та місцевих селянських союзів в другій половині 1905 – на початку 1906 рр.....	149
3.3. Спроба скликання Українського селянського з'їзду та утворення Української селянської спілки.....	173
3.4. Організаційна й агітаційно-пропагандистська діяльність Селянського союзу в період спаду революції ...	189
Висновки до 3 розділу	213
ВИСНОВКИ	215
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	222
ДОДАТКИ	252
ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК	263
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК.....	269

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- ВСС** – Всеросійський селянський союз
ПСР – Партія соціалістів-революціонерів
РСДРП – Російська соціал-демократична робітничка партія
РУП – Революційна українська партія
с.-д. – соціал-демократи
с.-р. – соціалісти-революціонери
«Спілка» – Українська соціал-демократична спілка РСДРП
СРН – «Союз русского народа»
ССПСР – Селянський союз партії соціалістів-революціонерів
УДП – Українська демократична партія
УДРП – Українська демократично-радикальна партія
УНП – Українська народна партія
УРП – Українська радикальна партія
УСДРП – Українська соціал-демократична робітничка партія
УСС – Українська селянська спілка

ВСТУП

Актуальність дослідження. Із проголошенням незалежності України розпочалися складні та тривалі процеси демократизації і формування громадянського суспільства. Головними характеристиками останнього є самоорганізація населення у різні корпорації за потребами та інтересами, а також розвинута правосвідомість. Сформованість громадянського суспільства є найважливішою передумовою та гарантією існування правової демократичної держави.

Революційні процеси 1905-1907 рр. у Російській імперії також створили унікальну можливість для трансформації і модернізації існуючого суспільно-політичного устрою: Маніфест 17 жовтня 1905 р. проголосив громадянські свободи, в тому числі зборів та союзів, поживилося громадсько-політичне життя, почали виникати або виходити з підпілля різноманітні партії та суспільно-політичні об'єднання. На цьому фоні особливу увагу привертає діяльність Всеросійського селянського союзу (ВСС) – масової безпартійної організації селянства Російської імперії. На жаль, зусиллями російського самодержавства ВСС і подібні до нього паростки громадянського суспільства було знищено. Імперія проіснувала ще деякий час, проте можливості для безболісного переходу до більш демократичної моделі суспільства були втрачені. Революція 1917 р. та подальша громадянська війна, зрештою, привели до влади політичних радикалів і замінили одну форму анти-демократичного режиму іншою.

Сьогодні в Україні все ще існує загроза втрати надбань демократії. Щоб запобігти подібним процесам, слід вивчати та використовувати досвід діяльності різних форм політичної самоорганізації населення, в тому числі і Всеросійського селянського союзу.

Крім того, діяльність подібних організацій початку ХХ ст. потребує переосмислення, оскільки в попередній радянський період вона розглядалася крізь призму ідеологічної упередженості. Також актуальним є дослідження діяльності осередків ВСС в українських губерніях, що створить цілісну картину громадсько-політичного життя України в цей період.

Об'єктом дослідження є розвиток суспільно-політичного життя в Наддніпрянській Україні в роки Першої російської революції.

Предметом дослідження є форми, методи та основні етапи діяльності ВСС в Україні.

Хронологічні рамки роботи обмежені часом від заснування Всеросійського селянського союзу 5 травня 1905 року до царського указу 3 червня 1907 р., який засвідчив завершення Першої російської революції та спричинив остаточний занепад організацій ВСС. Для забезпечення логіки та завершеності викладу подекуди здійснено вихід за межі окресленого періоду.

Територіальні межі роботи охоплюють в основному територію 9-ти українських губерній: Харківської, Полтавської, Чернігівської, Київської, Волинської, Подільської, Катеринославської, Херсонської та Таврійської. Вихід за межі окресленого регіону пов'язаний із висвітленням питань про передумови та причини виникнення ВСС і центри зародження організації.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі широкого комплексу опублікованих і неопублікованих джерел, спеціальних досліджень істориків прослідкувати утворення, еволюцію та практичну діяльність Всеросійського селянського союзу в Україні в 1905-1907 рр.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких **дослідницьких завдань**:

- проаналізувати стан наукової розробки теми, рівень та повноту забезпечення її джерельною базою;
- з'ясувати причини та передумови виникнення Всеросійського селянського союзу, розкрити характерні риси ідеології та програми ВСС;
- встановити час виникнення та кількість осередків Селянського союзу в Україні, їх чисельний, соціальний, етнічний, статевіковий та партійний склад;
- дати характеристику взаємин різних політичних партій і Всеросійського селянського союзу;
- охарактеризувати практичну та агітаційно-пропагандистську діяльність організацій Селянського союзу в Україні в період підйому (1905 р.) та спаду революції (1906-1907 рр.);
- дослідити хід роботи зі скликання Українського селянського з'їзду та утворення Української селянської спілки;
- вивчити причини занепаду організацій ВСС.

Методи дослідження. Методологічним підґрунтям роботи є широкий комплекс принципів та методів історичного пізнання, що спрямовані на об'єктивне та всебічне висвітлен-

ня фактів, подій і явищ, пов'язаних із історією Всеросійського селянського союзу в роки Першої російської революції.

У ході роботи над написанням монографії ключовими для нас були принципи історизму й критичного підходу до використання інформації, що міститься в різних джерелах, із метою з'ясування об'єктивної картини дійсності.

Крім того, автори виходили з принципу ідеологічного плюралізму, оскільки сучасний рівень розвитку історичної науки вимагає докорінного перегляду багатьох догматичних положень.

Дотримання принципів комплексності та системності дозволило нам викласти матеріал у структурно завершеній формі, з'ясувати умови виникнення подій, процесів та явищ, їх розвиток та встановити причинно-наслідкові зв'язки. Такий цілісний та всебічний розгляд історії ВСС в Україні у 1905-1907 рр. став можливим лише завдяки залученню широкого кола архівних джерел, матеріалів періодичних видань, статистичних відомостей, аналізу української та зарубіжної історіографії.

При написанні монографії ми використовували загальнологічні методи (аналізу, синтезу, класифікації, узагальнення, індукції, дедукції тощо), загальнонаукові (статистичний, кількісно-аналітичний), а також спеціально-історичні (проблемно-хронологічний, порівняльно-аналітичний, конкретно-історичний, метод періодизації). Зокрема, нами аналізувалися передумови та причини виникнення ВСС, його ідеологія та програма, взаємовідносини з політичними партіями, практична діяльність осередків Союзу на різних рівнях, причини занепаду організації тощо.

Статистичний метод використовувався при підрахунках кількості організацій Селянського союзу, визначенні часу їх появи, а також з'ясуванні соціального, національного та партійного складу активістів ВСС. Кількісно-аналітичний метод застосовувався під час інтерпретації чисельних характеристик. Його застосування дозволило нам, зокрема, визначити приблизну кількість членів Всеросійського селянського союзу в Україні в другій половині 1905 р.

Методи проблемно-хронологічний та періодизації використовувалися при висвітленні історіографії проблеми. Зокрема, існування певних домінуючих тенденцій у працях дореволюційних, радянських та сучасних вітчизняних та зарубіжних істориків дозволило нам виокремити періоди, в межах яких розглянуто характерні оцінки Селянського союзу та ступінь вивченості різних аспектів його діяльності.

Метод періодизації дозволив визначити певні відмінності у змісті та характері функціонування Всеросійського селянського союзу в Україні у 1905-1907 рр. та виокремити два основні періоди його діяльності та кілька підперіодів, подати їх характеристику.

Використання порівняльно-аналітичного методу мало місце при з'ясуванні особливостей кожного з періодів та підперіодів. Нами здійснювалося порівняння ступеня поширеності та особливостей діяльності організацій Селянського союзу в різних українських губерніях та регіонах, а також, частково, в масштабах усієї Російської імперії.

У ході дослідження було зроблено певні висновки стосовно особливостей діяльності організацій ВСС в Україні в роки Першої російської революції, їх значення та роль у суспільно-політичному житті.

Використання зазначених методів дозволило нам глибше розкрити історію Всеросійського селянського союзу, розглянути проблеми, які досі залишалися поза увагою дослідників.

Наукова новизна отриманих результатів:

- у науковий обіг залучено значний масив архівних і документальних джерел;
- із точки зору сучасної української історичної науки подано комплексну характеристику діяльності організацій ВСС в Україні у 1905-1907 рр.;
- з позицій ідеологічного плюралізму переосмислено роль та значення Союзу у революції 1905-1907 рр.;
- вперше здійснено систематичний аналіз ідеології та програми Селянського союзу;
- у результаті зроблених підрахунків кількості губернських, повітових, волосних та сільських організацій ВСС в Україні уточнено деякі наявні в історичній літературі цифри;
- уточнено час появи та функціонування організацій Всеросійського селянського союзу в Україні у ході революційних подій 1905-1907 рр.
- подано підрахунки соціального, вікового, статевого, партійного та національного складу активу Союзу;
- зроблено спробу встановити соціальний, етнічний та чисельний склад організацій ВСС в Україні;
- простежено взаємовідносини Селянського союзу із загальноросійськими та українськими політичними партіями у 1905-1907 рр. у масштабах усієї Наддніпрянської України.

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Для успішного виконання поставлених завдань необхідно вивчити вже існуючі доробки дослідників із означеної проблеми. Історіографію доцільно поділити на декілька груп: дореволюційну, радянську, сучасну і зарубіжну. Кожна з них має свої особливості.

Вивчення історії Селянського союзу розпочалося на етапі його утворення. Перші праці були написані сучасниками тих подій. Всі дореволюційні дослідники найбільшу увагу приділяли обставинам створення ВСС селянами Московської губернії в травні 1905 р., перебігу та рішенням його Установчого і Делегатського з'їздів, керівним органам Союзу. Роботу на місцях вони змальовували дуже фрагментарно та однотипно, оскільки єдиним джерелом для цього їм слугували доповіді делегатів на означених селянських форумах. Дослідниками майже не бралася до уваги історія ВСС після його розгрому царським самодержавством наприкінці 1905 – початку 1906 рр.

Першою спеціальною роботою з історії Союзу можна вважати статтю члена Бюро сприяння ВСС С. М. Блеклова, видрукувану у вересні 1905 р. В ній йшлося про обставини утворення, Установчий з'їзд організації та намічену на ньому програму¹. Цінність дослідження полягає у тому, що його автор був безпосереднім учасником тих подій і залишив нам цінні відомості про перший з'їзд Селянського союзу, його соціальне обличчя та настрої учасників.

Наприкінці 1905 р., як передмова до протоколу другого Делегатського з'їзду ВСС, була надрукована наукова розвідка меншовика В. Г. Громана, що особисто був присутній на Делегатському з'їзді Союзу. У ній досить докладно з соціал-демократичних позицій розглянуто хід та постанови

¹ Блеклов С. Крестьянский союз / С. Блеклов // Право. – 1905. – № 38. – С. 3142-3153.

Установчого і Делегатського з'їздів організації¹. Аналізуючи аграрну платформу Союзу, автор припустився помилки (або ж вдався до свідомої фальсифікації), стверджуючи, що за рішеннями обох з'їздів земля повинна була перебувати в користуванні осіб і товариств, а її розподілом мали займатися виборні органи самоврядування². Таким чином, передача землі у загальнонародну власність начебто мала відбутися шляхом муніципалізації, що відповідало програмі меншовицького крила Російської соціал-демократичної партії (РСДРП). Крім того, розглядаючи постанови другого з'їзду Селянського союзу, В. Громан проявив непослідовність, стверджуючи, що революційні прагнення переважної більшості селянських делегатів гальмувалися інтелігентським Бюро сприяння. Це, за його словами, знайшло вияв у винесенні останнім на голосування резолюцій, позбавлених всякої революційності. Однак, одразу ж після цього дослідник несподівано зауважує, що «сам зміст прийнятих постанов без сумніву був революційним і в політичному, і в соціальному відношенні». До категорії «безумовно революційних» він відніс, зокрема, рішення з'їзду стосовно місцевого начальства³. Причиною такої суперечливої позиції, на наш погляд, стало намагання політично заангажованого автора пояснити недостатню радикальність постанов налаштованістю поміркованого керівництва, хоча останнє не нав'язувало селянським делегатам власної точки зору і прагнуло максимально обмежити вплив на хід засідання будь-яких політичних партій⁴. Загалом, незважаючи на певну тенденційність, робота В. Громана є цінним аналітичним дослідженням, що дозволяє глибше зрозуміти ідеологію і програму ВСС.

Перебіг та постанови Делегатського з'їзду ВСС викладені в роботі більшовика С. Я. Стечкіна (Н. Строева), яка побачила світ у 1906 р.⁵ Оцінюючи партійне обличчя з'їзду, дослідник зазначав, що на ньому домінували «не соціал-демократи, а демократи буржуазного ґатунку та соціалісти-революціонери». Саме ж зібрання він назвав виразником ідей усього селянства⁶. Найважливішими завданнями Союзу він вважав по-

¹ Громан В. Всероссийский крестьянский союз / В. Громан // Материалы к крестьянскому вопросу. Отчёт о заседаниях Всероссийского Крестьянского Союза 6-10 ноября 1905 г. С вступительной статьёй В. Громана. – Ростов : Новый мир, 1905. – С. 3-33.

² Там само. – С. 12.

³ Там само. – С. 30-31.

⁴ Маслов П. Крестьянское движение в России в эпоху первой революции / Пётр Маслов. – М. : Мир, 1924. – С. 69.

⁵ Строев Н. Исторический момент / Н. Строев. – СПб. : Издательство О. Н. Поповой, 1906. – Ч. 2. Крестьянский съезд. – 2007. – 90 с.

⁶ Там само. – С. 51.

літичну соціалізацію селянства, втягнення його в політичне життя країни, припинення стихійного руху та початок планомирної організованої боротьби селян за свої права¹. Крім того, в своїй роботі С. Я. Стєчкін вперше в історіографії визначив приблизну кількість членів Союзу. Станом на кінець листопада 1905 р. його членами в Російській імперії було близько 800 тис. осіб². На жаль, методи підрахунків, використані дослідником, ним не вказані, а тому ці відомості не можна вважати цілком достовірними.

У 1907 р. П. Марєв у своїй праці, присвяченій політичній боротьбі селянства в роки Першої російської революції, розглянув роботу Установчого та Делегатського з'їздів ВСС з меншовицьких позицій³. Дослідник стверджував, що в партійному відношенні Союз залишався вільним від яких-небудь значних сторонніх впливів, хоча й зазначав, що окремі делегати його з'їздів безумовно перебували під впливом соціалістичних партій. Автор не вважав Союз виразником ідей всього селянства. На його думку, резолюції обох з'їздів були «програмою радикальної течії серед прогресивної частини селянства»⁴, а сам Селянський союз він назвав «крайньою демократичною селянською партією»⁵. Таким чином, дослідником заперечувався широкий позапартійний характер організації.

На меншовицьких позиціях стояв також Б. Б. Веселовський, що 1907 р. видав працю з історії селянського руху в Російській імперії у 1902-1906 рр.⁶ Оцінюючи постанови Всеросійських з'їздів ВСС, що мали місце 1905 р., автор наголошував на їх дрібнобуржуазному характері. Великою заслугою Б. Б. Веселовського стала розробка єдиної до сьогодні періодизації історії розвитку Всеросійського селянського союзу. Він виокремив такі періоди: зародження (травень – липень 1905 р.)⁷; «петицій» (серпень – середина жовтня 1905 р.); «мітингів» (середина жовтня – листопад 1905 р.)⁸; занепаду (грудень 1905-1907 рр.)⁹.

Певну увагу ВСС приділив і один з лідерів меншовицького крила РСДРП П. П. Маслов. Він стверджував, що

¹ Там само. – С. 85.

² Там само. – С. 44.

³ Марєв П. Политическая борьба крестьянства / П. Марєв // Борьба общественных сил в русской революции. – М., 1907. – Вып. 3. – С. 63-136.

⁴ Там само. – С. 79.

⁵ Там само. – С. 95.

⁶ Веселовский Б. Крестьянский вопрос и крестьянское движение в России (1902-1906) / Б. Веселовский. – СПб. : Зерно, 1907. – 174 с.

⁷ Там само. – С. 70, 79.

⁸ Там само. – С. 64-65.

⁹ Там само. – С. 79.

ідея утворення ВСС об'єднала частину партійних та безпартійних селян і інтелігентів, в свою чергу, з представників політичних партій найбільшу роль відігравали есери. Розповідаючи про перебіг Установчого та Делегатського з'їздів Союзу, автор правильно зазначає, що інтелігентське Бюро сприяння прагнуло максимально обмежити вплив будь-яких політичних партій на хід засідань та намагалося створити виключно селянську організацію¹.

Негативно оцінював репресії уряду проти ВСС В. Обнинський, оскільки саме вони нівелювали утихомирююче значення Селянського союзу та підштовхнули селянство до радикальніших дій².

У роботі ліберала С. М. Прокоповича, присвяченій аграрному питанню на початку ХХ ст. та заходам уряду щодо його вирішення, засуджувалися селянські розрухи періоду революції та схвалювалася утихомирююча роль ВСС³.

Консервативний погляд на ВСС простежується в роботі П. Алмазова, присвяченій революційним процесам у Російській імперії на початку ХХ ст. На його думку, Союз було створено соціалістами-революціонерами. Селянські з'їзди дослідник назвав «сфабрикованими», а аграрну програму ВСС – «грабіжницькою». Автор несправедливо поклав на Селянський союз провину за загострення аграрного терору в селах⁴.

Чи не єдиною роботою дореволюційного періоду, яка розкривала питання безпосередньої діяльності організацій Селянського союзу в Україні, стало соціологічне дослідження, проведене Вільним економічним товариством на основі аналізу анкет його кореспондентів, надісланих з усіх регіонів України. В ньому міститься великий фактичний матеріал про діяльність осередків ВСС на місцях, їх соціальний, національний склад, вплив політичних партій тощо⁵.

Питання участі різних соціальних прошарків в організаціях ВСС у цей період також майже не розглядалося. Винятком можна вважати роботу Р. Оленіна, в якій на матеріалах Полтавської губернії дано характеристику участі в союзах інтелігенції та землеробського прошарків

¹ Маслов П. Вказ. праця. – С. 65-78.

² Обнинский В. Новый строй / Виктор Обнинский. – М. : Типография Русского Товарищества, 1911. – Ч. 1. Манифесты 17 октября 1905 г. – 8 июля 1906 г. – 1911. – С. 102.

³ Прокопович С. Аграрный кризис и мероприятия правительства / Сергей Прокопович. – М. : Сабашниковы, 1912. – 223 с.

⁴ Алмазов П. Наша революция (1902-1907). Исторический очерк / П. Алмазов. – К. : Тип. Т-ва И. Н. Кушнарв и Ко, 1908. – С. 470-474.

⁵ Аграрное движение в России в 1905-1907 гг. – СПб. : Типография товарищества «Общественная польза», 1908. – Ч. II. – 545 с.

села. Автор акцентує особливу увагу на психології означених верств, на особливості трансформації їх світогляду під впливом революційних подій¹. Зокрема, головною причиною успіху пропаганди інтелігенцією ідей Всеросійського селянського союзу серед селян він вважав «повну відповідність платформи Союзу з аграрного питання основам народного світогляду». Внаслідок цього поширення програми Селянського союзу майже не потребувало ніяких зусиль².

Таким чином, дореволюційні дослідники належали до різних суспільно-політичних таборів, що впливало на оцінку ними характеру діяльності ВСС та ступінь їхньої уваги до означеної проблеми.

Радянську історіографію доцільно поділити на дві підгрупи: з 1920-х до першої половини 1950-х рр. і з середини 1950-х до 1991 рр.

Вивчення історії ВСС радянськими дослідниками розпочалося у 20-х рр. ХХ ст. Переважна більшість авторів у той час продовжувала висвітлювати питання, пов'язані з діяльністю центральних органів Союзу.

Одним із перших 1922 р. звернув увагу на ВСС у своєму історичному нарисі, присвяченому подіям Першої російської революції, А. Д. Троцький. Ним була дана досить реалістична, на наш погляд, оцінка партійного й соціального обличчя Селянського союзу та рішень його з'їздів. На переконання Троцького, ідея Всеросійського селянського союзу об'єднала багатьох партійних і безпартійних селян та інтелігентів. З'їзди Союзу продемонстрували поступову радикалізацію настроїв селянства, оскільки ряд тактичних постанов листопадового з'їзду можна вважати мирними лише умовно. До таких він відносив, зокрема, резолюції про бойкот та заміну місцевих властей, необхідність створення місцевого самоврядування, заорювання поміщицьких земель та відмову від сплати податків і надсилання рекрутів. Загалом, обидва всеросійські селянські зібрання 1905 р. А. Д. Троцький назвав «мужицьким парламентом», а їх учасників відніс до категорії передового селянства³.

На становлення концепції радянської історіографії про ВСС значно вплинула дискусія 1920-1930-х рр. про соціальну і політичну природу Селянського союзу, ключовими посталями в якій були член Головного комітету Союзу С. П. Мазуренко

¹ Оленін Р. Крестьяне и интеллигенция (к характеристике освободительного движения в Малороссии) / Р. Оленін. – Б. м. в. : Б. в., Б. р. в. – С. 153-168.

² Там само. – С. 157.

³ Троцький А. Д. 1905 / Лев Давыдович Троцкий. – М. : Государственное издательство, б. р. в. – С. 176-179.

та учасник Установчого з'їзду Всеросійського селянського союзу більшовик А. В. Шестаков. Суперечка часто доходила до особистих випадів та взаємних звинувачень.

Започаткувала полеміку 1923 року робота А. В. Шестакова, в якій Селянський союз було названо продуктом спільної діяльності лівих кадетів та правих есерів¹. Виключно впливом цих політичних сил автор пояснював і недостатню революційність постанов Установчого та Делегатського з'їздів ВСС. Насамкінець дослідник несправедливо зауважив, що після листопадового з'їзду Союз ніяк себе не проявив, а тому назвав його «мертвонародженою» організацією².

Подібну оцінку Селянському союзу у своїй праці дав також Б. Ф. Федоров, який повторив твердження А. В. Шестакова про провідну роль конституційних демократів та соціалістів-революціонерів у створенні організації, а також зауважив, що Союз «вносив в селянство лише одну плутанину,... збивав їх з єдино вірного шляху – створення робітничо-селянського союзу»³.

У роботі Ф. Кретова, присвяченій селянському рухові в роки революції 1905-1907 рр., стверджувалося, що Селянський союз на своїх з'їздах лише підсумував та оформив головні політичні та економічні вимоги селянства, замість того, щоб зробити спробу підштовхнути селян до радикальніших дій⁴.

У статті Н. Карпова про Всеросійський селянський союз, яка побачила світ у 1926 р., міститься думка про домінування в ньому есерів. На захист цієї тези автор висуває такі аргументи: під їхніми гаслами публікувалися відозви Селянського союзу, а під їх головуванням відбувалися його з'їзди на всіх рівнях. Насправді ж, листівки Союзу друкувалися й іншими політичними силами, зокрема, РСДРП та Бундом, а на з'їздах ВСС есери домінували далеко не завжди. Впливом соціалістів-революціонерів пояснював Н. Карпов також поміркованість програми і мирний характер діяльності Селянського союзу⁵.

Захисником селянського союзу виступив С. П. Мазуренко, який у ряді робіт намагався спростувати означені тверд-

¹ Шестаков А. В. Бунт земли (Крестьянская революция 1905-1907 гг.) / Андрей Васильевич Шестаков. – М.: Красная Новь, 1923. – С. 49, 52-53.

² Шестаков А. В. Бунт земли... – С. 52-56.

³ Федоров Б. В. Крестьяне в революции 1905 года / Б. В. Федоров. – М.: Новая Деревня, 1925. – С. 31-32.

⁴ Кретов Ф. Крестьянство в революции 1905 г. / Ф. Кретов. – М.; Л.: Московский рабочий, 1925. – С. 92.

⁵ Карпов Н. Крестьянский союз // Карпов Н. Крестьянское движение в революции 1905 года в документах / Н. Карпов. – Л., 1926. – С. 11.

ження¹. Зокрема, він категорично заперечив будь-які ліберально-есерівські впливи на хід Установчого та Делегатського з'їздів². На переконання С. П. Мазуренка, Бюро сприяння Союзу, що включало безпартійних інтелігентів з числа колишніх народників, «було лише добрим акушером при народженні Селянського союзу»³. ВСС він вважав «революційною спробою самого селянства організуватися для боротьби проти царсько-поміщицького самодержавства і для об'єднання революційних сил села з робітниками»⁴. При обґрунтуванні своєї позиції С. П. Мазуренко постійно звертався до авторитету лідера більшовиків В. І. Леніна, який в одній зі своїх статей дав таку оцінку ВСС: «Це була дійсно народна, масова організація, яка поділяла, звичайно, ряд селянських забобонів, піддавалася дрібнобуржуазним ілюзіям селянина (як піддаються їм і наші соціалісти-революціонери), але безумовно ґрунтовна, реальна організація мас, безумовно революційна в своїй основі, здатна застосовувати дійсно революційні методи боротьби»⁵.

Позиція лідера більшовиків та аргументи С. П. Мазуренка змусили А. В. Шестакова дещо змінити риторіку. У роботі 1926 р. він визнав, що поряд з есерами у створенні Союзу брала участь і безпартійна інтелігенція. Щоправда останню він вважав захисницею інтересів дрібної буржуазії і звинувачував у тому, що «лівою» вона була лише на словах. У зв'язку з цим він не визнав керівництво ВСС вільним від впливу будь-яких політичних сил і для позначення політичної приналежності його представників використовував термін «напівкадети-напівесери». Разом з тим, просту селянську масу, що пішла за гаслами Союзу, він був схильний вважати набагато революційнішою за її вождів, оскільки вона, начебто, надавала перевагу насильницьким діям. Повне припинення всякої діяльності Союзу він відносив цього разу вже до березня 1906 р., коли ВСС прийняв помилкове рішення про бойкот Державної Думи⁶. У великій

¹ Мазуренко братья. К истории крестьянского движения 1905 г. / Братья Мазуренко // Пути Революции. – 1926. – № IV (7). – С. 11-43; Мазуренко С. Б. В. Федоров «Крестьяне в революции 1905 года». Стр. 40, ц. 15 коп. Изд. «Новая Деревня». Москва / С. Мазуренко // Пути революции. – 1926. – № V-VI (8-9). – С. 223-225; Мазуренко С. Крестьяне в 1905 году / Семён Мазуренко. – М. : Новая Деревня, 1925. – 89 с.

² Мазуренко С. Крестьяне в 1905 году... – С. 51.

³ Мазуренко братья. К истории крестьянского движения... – С. 12-20.

⁴ Мазуренко С. Б. В. Федоров «Крестьяне в революции... 1905 года»... – 1926. – № V-VI (8-9). – С. 224.

⁵ Ленин В. И. Пролетариат и крестьянство / Влади-мир Ильич Ленин // Ленин В. И. О революции 1905 – 1907 гг. – М., 1955. – С. 311.

⁶ Шестаков А. Крестьянская революция 1905-1907 гг. в России / Андрей Шестаков. – М. ; Л. : Государственное издательство, 1926. – С. 63-72.

статті, присвяченій виключно ВСС і опублікованій 1927 р., А. В. Шестаков пішов ще далі в оцінці партійного обличчя Союзу та спробував довести, що з самого початку Селянський союз проявив себе як політична партія¹. На наш погляд, така спроба була приречена на поразку, оскільки відсутність інституту індивідуального членства та розмитість програми не дозволяють нам визнати означений професійно-політичний союз політичною партією. В новій роботі автор вкотре змінив думку щодо політичних сил, які перебували біля витоків ВСС. Цього разу він відніс до них есерів та меншовиків². Позицію Леніна щодо Селянського союзу дослідник пояснював його недостатнім знайомством з подробицями з'їздів ВСС. На думку А. В. Шестакова, лідер більшовиків «децю перебільшив їх революційність»³. Розглянувши програму ВСС, автор знову докорінув Союзу за надмірну поміркованість⁴. Завершувалася наукова розвідка таким гаслом: «Хай ніколи в СРСР не розгорнеться прапор цього Союзу, так само як і знамена угодовських партій – есерів і меншовиків»⁵. Ця робота стала своєрідним підсумком дискусії між С. П. Мазуренком та А. В. Шестаковим. У радянській історіографії на наступні три десятиліття утверджується негативне ставлення до ВСС як організації «контрреволюційної»⁶. Означені обставини значно загальмували дослідницьку роботу, пов'язану з вивченням історії Союзу.

Історики змушені були приводити свої оцінки у відповідність до офіційної концепції. Так, дослідник історії селянського руху на Чернігівщині І. Г. Дроздов у роботі 1925 р. справедливо зауважував, що поміркованість програми ВСС відповідала «тодішньому первісному політичному світогляду селянства»⁷, а вже через 15 років він же переконував, що й Установчий, і Делегатський з'їзди ВСС відображали інтереси лише заможної верхівки села. У цій же праці він називає Союз невдалою спробою «буржуазних та дрібнобуржуазних угодовських партій мир-

¹ Шестаков А. Всероссийский крестьянский союз / А. Шестаков // Историк-марксист. – 1927. – Т. 5. – С. 98-99.

² Там само. – С. 97.

³ Там само. – С. 102.

⁴ Там само. – С. 105.

⁵ Шестаков А. Всероссийский крестьянский союз... – С. 123.

⁶ Калюжний Н. Не «трагедія», а повстання (Замість передмови) / Наум Калюжний // 1905 рік у Сорочинцях (У спогадах учасників). – Харків, 1932. – С. 3-18; Потімков С. Генеральна репетиція – 1905 рік / С. Потімков // 1905 рік на Сумщині : збірник. – Суми, 1931. – С. 5.

⁷ Дроздов И. Г. Аграрные волнения и карательные экспедиции в Черниговской губернии в годы Первой Революции 1905-1906 гг. / И. Г. Дроздов. – М. ; Л. : Государственное издательство, 1925. – С. 67.

но задовольнити глибоко революційні вимоги бідняцько-середняцького селянства»¹.

У 1946 р. було опубліковано статтю П. Першина, присвячену боротьбі селянства в роки Першої російської революції, у якій зазначалося, що, незважаючи на ліберально-народницькі тенденції керівництва ВСС та домінування в його організаціях заможних селян, Союз все ж «збільшував розмах політичного руху селянства»². Таким чином, автор хоча й повторив усталені характеристики політичної та соціальної природи ВСС, проте, водночас, зробив важливий крок у напрямку подолання ідеологічної обмеженості попередніх дослідників та утвердження в радянській історіографії ленінського погляду на Селянський союз.

Діяльність організацій ВСС в Україні частково висвітлювалась у роботах Н. Мірзи-Авакянц³, В. Качинського⁴ та П. Христюка⁵, виданих до 20-ї річниці революції 1905-1907 рр. Вони містили відомості про діяльність окремих осередків Селянського союзу, ступінь їх поширеності, чисельність та соціальний склад. Спільним недоліком праць означених дослідників була фрагментарність та обмеження розгляду історії Союзу 1905 роком. Найбільшу цінність для нас становить робота В. Качинського, яка включає окремий розділ, присвячений ВСС, створений, переважно, на основі архівних матеріалів.

У 1928-1929 рр. у чотирьох номерах журналу «Літопис революції» вийшло перше, і, по-суті, єдине на сьогодні спеціальне дослідження М. Свідзінського про діяльність Всеросійського селянського союзу в Україні в роки Першої російської революції⁶. Автор працював у архівах Києва, Полтави, Ростова,

¹ Дроздов И. Г. Крестьянские союзы на Черниговщине в 1905-1906 гг. / И. Г. Дроздов // Исторические записки. – 1940. – Т. 9. – С. 6-8.

² Першин П. Крестьянство в революции 1905 года / П. Першин // Вопросы истории. – 1946. – № 11-12. – С. 22.

³ Мірза-Авакянц Н. Селянські розрухи на Україні 1905-1907 року / Наталія Мірза-Авакянц. – Харків : Державне видавництво України, 1925. – С. 40-48.

⁴ Качинський В. Селянський рух в Україні в роки 1905-7 / В. Качинський. – Полтава : Державне видавництво України, 1927. – Ч. I: Рік 1905-1927. – С. 176-202.

⁵ Христюк П. 1905 рік на Україні / Павло Христюк. – Харків : Державне видавництво України, 1925. – С. 97-101.

⁶ Свідзінський М. Селянські спілки на Україні в революції 1905 року / М. Свідзінський // Літопис революції. – 1928. – № 6. – С. 141-168; Свідзінський М. Селянські спілки на Україні в революції 1905 року / М. Свідзінський // Літопис революції. – 1929. – № 1. – С. 145-171; Свідзінський М. Селянські спілки на Україні в революції 1905 року / М. Свідзінський // Літопис революції. – 1929. – № 2. – С. 58-89; Свідзінський М. Селянські спілки на Україні в революції 1905 року / М. Свідзінський // Літопис революції. – 1929 – № 3. – С. 108-119.

Харкова, Чернігова, використав матеріали преси та друковану літературу. Це дозволило йому створити велику узагальнюючу працю, в якій було розглянуто процес утворення та діяльність осередків ВСС в Україні під час та після революції 1905-1907 рр. М. Свідзінському не вдалося цілком впоратися з поставленим завданням, оскільки ним не було проведено яких-небудь значних підрахунків у всеукраїнському масштабі, побудова тексту була досить хаотичною і безсистемною. До того ж дослідник припустився ряду помилок. Зокрема, безпартійні організації ВСС він ототожнював з есерівськими селянськими союзами¹ і сільськими комітетами Української соціал-демократичної спілки («Спілки»)². Крім того, з діяльністю ВСС він пов'язує грабунки і підпали поміщицьких маєтків, випадки порубок лісів і потрав посівів³. Насправді ж, селянські союзи усіяко протидіяли поширенню зазначених явищ. Загалом, незважаючи на наявність ряду недоліків та фактичних помилок, праця є цінним джерелом з історії ВСС в Україні в роки Першої російської революції.

Певну увагу на діяльність організацій ВСС в Україні звернув і А. В. Шестаков. У своїй роботі, присвяченій боротьбі сільських робітників в роки революції 1905-1907 рр., яка вийшла у 1930 р., він, зокрема, зазначав, що в Україні батрацькому страйковому рухові сприяли місцеві організації Всеросійського селянського союзу⁴. Однак подальшої розробки в його праці ця теза не отримала.

У статті Л. М. Іванова з історії революції 1905-1907 рр. в Україні, опублікованій вперше 1949 р., Селянський союз названо революційно-демократичною організацією та визнано його велику роль в історії селянського руху. Поміркованість та мирний характер діяльності ряду організацій ВСС в Україні автор вважав результатом впливу лібералів та українських націоналістів⁵.

Важливим аспектом історії Всеросійського селянського союзу, який вперше було висвітлено у 20-і роки ХХ ст., є відносини цієї безпартійної професійно-політичної організації з різними політичними партіями. Вперше цього питання торкнувся С. П. Мазуренко в статті, яка була надрукована 1926 р.

¹ Свідзінський М. Вказ. праця. – 1929 – № 1. – С. 159-164; Свідзінський М. Вказ. праця. – 1929. – № 3. – С. 108-113.

² Свідзінський М. Вказ. праця. – 1928. – № 6. – С. 163.

³ Свідзінський М. Вказ. праця. – 1929. – № 2. – С. 80-83.

⁴ Шестаков А. Борьба сельских рабочих в революции 1905-1907 гг. / Андрей Шестаков. – М. ; Л. : Государственное издательство, 1930. – С. 80.

⁵ Иванов Л. М. Революция 1905-1907 гг. на Украине / Л. М. Иванов // Революция 1905-1907 гг. в национальных районах России : сборник статей. – М., 1955. – С. 106-108.

У ній окреслювалася історія відносин на центральному рівні Селянського союзу з російськими і українськими партіями соціал-демократичного спрямування, а також соціалістами-революціонерами. Автор обстоював думку про ключову роль і найбільші впливи соціал-демократії у формуванні та діяльності Союзу¹. Розглянув питання про взаємовідносини ВСС та політичних партій і М. Свідзінський. Цьому питанню присвячено окремих розділ його великої статті. У ній дано характеристику стосунків Селянського союзу з усіма партіями, що діяли в Україні в роки Першої російської революції². Автор на конкретних прикладах доводив, що найбільший вплив на організацію та роботу селянських союзів в Україні мали не лише есери, а і «всі відтінки соціал-демократії». Вплив кадетів він визнавав дуже незначним³. Разом з тим, дуже суперечливим є положення автора про те, що хоча суб'єктивно (безпосередньо) більшовики в Селянських союзах не працювали, але об'єктивно вони мали в них найбільший вплив, оскільки висунені ними гасла, і, насамперед, гасло націоналізації землі, підтримувалися селянством⁴. Незважаючи на певну тенденційність, дослідник, зрештою, дійшов до правильного висновку про відсутність домінуючого впливу на селянські союзи жодної з тогочасних політичних партій. Організації ВСС, на його переконання, стали ареною конкурентної боротьби «Спілки», Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), Партії соціалістів-революціонерів (ПСР), РСДРП, Конституційно-демократичної партії (Партії народної свободи), а також українських ліберальних партій. Відзначає М. Свідзінський і поступове нарощування впливу есерів у союзах у 1906-1907 рр.⁵

Певну увагу дослідники приділили також роботі зі скликання Всеукраїнського селянського з'їзду та утворення Української селянської спілки, що розгорнулася в українських губерніях Російської імперії наприкінці 1905 – на початку 1906 рр.⁶ На думку М. Свідзінського, гасло автономії, що мало обговорюватися на запланованому з'їзді відповідало інтересам української дрібної буржуазії, яка таким чином прагнула обмежити економічну та політичну конкуренцію російського великого капіталу в Україні. Автором заклику до автономії виступили заможні селяни, які були підтримані основною масою селянства⁷. В свою чергу,

¹ Мазуренко С. Партии и крестьянство в 1905 году / С. Мазуренко // Пути Революции. – 1926. – № V-VI (8-9). – С. 14-25.

² Свідзінський М. Вказ. праця. – 1929. – № 1. – С. 145-171.

³ Там само. – С. 145.

⁴ Там само. – С. 151.

⁵ Там само. – С. 169-171.

⁶ Мірза-Авакянц Н. Вказ. праця. – С. 42; Христюк П. Вказ. праця. – С. 101.

⁷ Свідзінський М. Вказ. праця. – 1928. – № 6. – С. 156, 158.

Л. М. Иванов засудив гасло «Селяни всієї України, єдналися!», під яким проходила робота зі скликання з'їзду, як таке, що було спрямоване проти «інтернаціоналізму пролетаріату, проти союзу робітників та селян»¹. Українську селянську спілку він неправильно вважав продуктом діяльності Полтавської організації українських націоналістів².

До першої половини 1950-х рр. у радянській історіографії з'явився ряд праць, в яких, зокрема, йшлося про безпосередню практичну діяльність селянських союзів на рівні губерній, зокрема, Полтавської³, Чернігівської⁴, Катеринославської⁵, Херсонської⁶, Таврійської⁷, Київської⁸, Подільської⁹ та Волинської¹⁰. Особливий інтерес для нас становить робота О. Александрова з історії селянських союзів на Катеринославщині, створена на матеріалах судового слідства та власних спогадів автора¹¹, а також праця І. Г. Дроздова про організації ВСС на Чернігівщині, написана на основі великої кількості архівних джерел¹². Недоліком

¹ Иванов Л. М. Революция 1905-1907 гг. на Украине... – С. 139.

² Там само. – С. 108.

³ Сахаров С. Рабочее и социал-демократическое движение в г. Полтаве / С. Сахаров // 1905 год на Полтавщине : сборник. – Полтава, 1925. – С. 20-21.

⁴ Дроздов И. Г. Аграрные волнения... – 192 с.; Дроздов И. Г. Крестьянские союзы на Черниговщине... – С. 3-30; Ефимовский В. Крестьянское движение на Черниговщине в 1905 году / В. Ефимовский // Летопись революции. – 1925. – № 2 (11). – С. 174-204.

⁵ Александров О. Селянська спілка перед царським судом / О. Александров. – Харків : Шляхи Революції, 1931. – 32 с.; Когон Э. Крестьянское движение в Екатеринославском уезде в 1905 г. / Э. Когон // Літопис революції. – 1928. – № 6. – С. 169-229.

⁶ Крестьянское движение в 1905 году // 1905 год на Николаевщине. Хроника, статьи и материалы по истории революции 1905 года на Николаевщине. – Николаев, 1925. – С. 305-333; Трифильев Е. Крестьянские волнения в Одессине в 1905 г. / Е. Трифильев // 1905 год. Революционное движение в Одессе и Одессине : сб. статей и воспоминаний. – Одесса, 1925. – С. 102-132.

⁷ Опалов В. 1905 год в Крыму / В. Опалов. – Симферополь : Крымгосиздат, 1931. – С. 30-31.

⁸ Иванушкін В. Селянський рух 1905-1906 рр. на Київщині / В. Иванушкін. – К. : Державне видавництво України, 1926. – С. 45; Яременко А. Огляд селянського руху 1905-1906 рр. на Київщині / А. Яременко // 1905 рік у Києві та на Київщині. Збірник статів та спогадів. – К., 1926. – С. 182-209.

⁹ Зекцер А. 1905 рік на Поділлі / А. Зекцер. – Вінниця : Б. в., 1925. – Ч. 1: Аграрні закрати та заворушення наймитів рр. 1904-1906. – 1925. – 43 с.; Зекцер А. 1905 рік на Поділлі / А. Зекцер. – Вінниця : Б. в., 1925. – Ч. 2: Робітничий рух та діяльність революційних організацій рр. 1904-1906. – 1925. – 125 с.

¹⁰ Селянський рух на Волині в 1905 році // Радянська Волинь. – 1925. – № 259 (384). – 18 грудня. – С. 3.

¹¹ Александров О. Вказ. праця.

¹² Дроздов И. Г. Аграрные волнения... – С. 3-30.

обох досліджень є їх обмеженість часовими рамками другої половини 1905 – початку 1906 рр.

Отже, у 1920-х – першій половині 1950-х рр. ВСС досліджувався досить активно та з різних ідейних позицій, однак спостерігалось поступове згасання уваги до нього як до організації контрреволюційної. Така точка зору була єдиною, починаючи з 30-х рр. ХХ ст.

З середини 1950-х рр. ставлення до ВСС поступово змінюється. Відносна лібералізація, яка мала місце після ХХ з'їзду КПРС, відкрила можливості для постановки та досить вільного обговорення широкого кола проблем. Наслідком означених процесів стала поступова переоцінка ролі ВСС у революції. У радянській історіографії остаточно перемагає ленінський погляд на Селянський союз як на організацію революційно-демократичну.

Із дослідників даного періоду найповніше діяльність ВСС у масштабі Російської імперії висвітлена в роботах Є. І. Кирюхіної¹. Дослідниця заперечила погляд А. В. Шестакова на ВСС як на ліберально-буржуазну організацію², хоча й визнала існування певних ліберальних, есерівських та меншовицьких впливів на Союз, а особливо на його керівництво³. Використовуючи значну документальну базу, дослідниця показала процес зародження Селянського союзу, простежила боротьбу на Установчому та Делегатському з'їздах із вироблення резолюцій з основних соціально-економічних і політичних питань, висвітлила діяльність керівних органів, і, на відміну від попередніх авторів, розглянула діяльність місцевих організацій ВСС. У своїх статтях Є. І. Кирюхіна подає такі підрахунки: всього в Російській імперії в 1905 р. утворилося 4 обласних, 19 губернських⁴, 35 повітових, 111 волосних і 359 місцевих осередків Союзу, в яких нараховувалося близько 200 тис. членів⁵. Автором було складено таблиці, що показували час виникнення та географію поширення організацій Селянського союзу, соціальну та партійну приналежність його агітаторів та пропагандистів тощо⁶. Роботи Є. І. Кирюхіної базувалися пере-

¹ Кирюхина Е. И. Всероссийский крестьянский союз в 1905 г. / Е. И. Кирюхина // Исторические записки. – 1955. – Т. 50. – С. 95-141; Кирюхина Е. И. Местные организации Всероссийского крестьянского союза в 1905 году / Е. И. Кирюхина // Учёные записки Кировского государственного педагогического института им. В. И. Ленина. – Киров, 1956. – Вып. 10. – С. 83-157.

² Кирюхина Е. И. Всероссийский крестьянский союз... – С. 97.

³ Там само. – С. 141.

⁴ Кирюхина Е. И. Местные организации... – С. 93.

⁵ Кирюхина Е. И. Всероссийский крестьянский союз... – С. 133.

⁶ Кирюхина Е. И. Местные организации... – С. 129, 132, 134, 136, 138.

важно на опублікованих документах, ступінь використання архівних матеріалів була недостатньою¹. Внаслідок цього, усі її підрахунки, як зазначала сама дослідниця, були «далеко не повними»². Крім того, хронологічно робота обмежена 1905 роком. Незважаючи на названі недоліки, праці Кирюхіної і до сьогодні залишаються головним джерелом фактичних узагальнених даних з історії ВСС. Подібних фундаментальних досліджень про Всеросійський селянський союз у радянській історіографії не було створено.

При дослідженні історії Селянського союзу в загальноімперському масштабі всі наступні радянські історики в своїх працях використовували факти, введені в науковий обіг Є. І. Кирюхіною³. Спільним недоліком робіт цього періоду стало намагання перебільшити роль РСДРП (б) в організаціях ВСС. Так, С. М. Дубровський доводив, що московські більшовики брали активну участь у підготовці травневого з'їзду селян Московської губернії, який започаткував Всеросійський селянський союз⁴. У свою чергу, Л. Т. Сенчакова впливом більшовиків пояснювала факт прийняття місцевими з'їздами резолюцій про передачу землі в загальнонародну власність, запровадження демократичних свобод, ліквідацію станів тощо⁵.

На особливу увагу заслуговує і стаття В. В. Гармизи, надрукована у 1986 р.⁶ У ній автор висловив думку, що ініціатива створення Селянського союзу походила не від лібералів, а від самих селян, яких підтримала співчуваюча їм земська інтелігенція та заперечив наявність будь-яких суттєвих ліберально-есерівських впливів на хід Установчого та Делегатського з'їздів ВСС⁷.

Парламентська боротьба об'єднаної фракції Трудової групи та Всеросійського селянського союзу в II Державній Думі знайшла своє відображення в роботі Д. А. Колесніченко⁸.

¹Колесніченко Д. А. Всеросійський крест'янський союз в 1905-1907 гг. / Диана Алексеевна Колесніченко. – М. : Институт российской истории РАН, 2006. – С. 11.

²Кирюхина Е. И. Местные организации... – С. 128.

³Дубровский С. М. Крестьянское движение в революции 1905-1907 гг. / Сергей Митрофанович Дубровский. – М. : Изд-во АН СССР, 1956. – С. 95-115; Сенчакова Л. Т. Крестьянское движение в революции 1905-1907 гг. / Лариса Тимофеевна Сенчакова. – М. : Наука, 1989. – С. 152-162.

⁴Дубровский С. Вказ. праця. – С. 110-112.

⁵Сенчакова Л. Т. Крестьянское движение... – С. 158.

⁶Гармиза В. В. Рост политического сознания русского крестьянства в период революции 1905-1907 годов. Всеросійський крест'янський союз (Несколько полемических заметок) / В. В. Гармиза // История СССР. – 1986. – № 6. – С. 135-141.

⁷Там само. – С. 136, 140.

⁸Колесніченко Д. А. Трудовики в период первой Российской революции / Диана Алексеевна Колесніченко. – М. : Наука, 1985. – С. 171-183.

Посилилася також увага до соціальної проблематики. В ряді досліджень розглядалася роль інтелігенції, зокрема вчительської у революції 1905-1907 рр. та її участь в роботі осередків ВСС¹.

Діяльність ВСС аналізувалася і в контексті антиклерикальної боротьби селянства. При цьому до уваги бралися рішення з'їздів Союзу про необхідність відчуження у загальнонародну власність монастирських та церковних земель².

До методологічних розвідок з історії ВСС відноситься робота А. Г. Бадаляна, в якій було запропоновано використання методу контент-аналізу при вивченні доповідей делегатів Делегатського з'їзду Союзу та розроблені конкретні рекомендації щодо його застосування³.

Історія Селянського союзу в Україні досліджувалася в контексті боротьби селянства в революції 1905-1907 рр. В середині 1950-х з'являються монографії Ф. Є. Лося та М. Н. Лещенка, в яких було подано окремі матеріали про утворення та діяльність ВСС⁴. При цьому в роботі М. Н. Лещенка ми зустрічаємо деякі помилки в оцінці фактів. Зокрема, процитувавши доповідню записку помічника прокурора сімферопольського окружного суду, в якій, зокрема, зазначалося таке: «в утихомиренні аграрних заворушень значну роль відіграв Селянський союз», автор зробив хибний висновок, що окремі організації ВСС допомагали поліції та місцевим органам влади розправлятися з найактивнішими учасниками селянського руху⁵. 1967 р. світ побачила двотомна синтетична праця з історії українського селянства, яка підсумувала дослідження проблеми, повторивши і названі неточності⁶.

Новим етапом у дослідженні стали роботи М. Н. Лещенка, видані в другій половині 1970-х рр. У них вперше було наведено підрахунки організацій ВСС. За ними, в листопаді-грудні 1905 р. в Україні налічувалося 7 губернських, 12 повітових комітетів і понад 120 сільських і волосних організацій Союзу.

¹ Ерман А. К. Интеллигенция в первой русской революции / А. К. Ерман. – М. : Наука, 1966. – С. 313-321; Лейкина-Свирская В. Р. Русская интеллигенция в 1900-1917 годах / Вера Романовна Лейкина-Свирская. – М. : Мысль, 1981. – С. 227-228.

² Емелях А. И. Антиклерикальное движение крестьян в период первой русской революции / А. И. Емелях. – М. ; А. : Наука, 1965. – С. 13-16.

³ Бадалян А. Количественный подход к анализу выступлений делегатов II Съезда Всероссийского крестьянского союза / А. Бадалян // Математические методы изучения массовых источников. – М., 1989. – С. 158-170.

⁴ Лещенко М. Н. Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905-1907 рр. / Микола Никифорович Лещенко. – К. : Вид-во АН УРСР, 1955. – С. 164-172.

⁵ Там само. – С. 167.

⁶ Історія селянства Української РСР. У 2-х т. / [ред. кол.: В. А. Дядиченко (відп. ред.) та ін.]. – К. : Наукова думка, 1967. – Т. 1. Від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції – 1967. – С. 472-480.

Водночас, автор цілком справедливо наголосив на тому, що ці дані є далеко не повними¹. Зазначені відомості увійшли у наступні синтетичні праці з історії Української РСР² та з історії боротьби трудящих України в 1905-1907 рр.³ Названі роботи висвітлювали лише окремі епізоди з діяльності організації ВСС і обмежували розгляд переважно 1905 роком.

Подібні вади мали також праці радянських дослідників середини 1950-х – 1991 рр. з історії селянського руху у Першій російській революції Лівобережжя⁴, Правобережжя⁵ та Півдня України⁶, а також окремих українських губерній: Полтавської⁷, Чернігівської⁸, Харківської⁹, Таврійської¹⁰, Київської¹¹, Подільсь-

¹ Лещенко М. Н. Українське село в революції 1905-07 рр. / Микола Никифорович Лещенко. – К. : Наукова думка, 1977. – С. 190; Лещенко М. Н. Утворення союзу робітничого класу і селянства в роки Першої російської революції / Микола Никифорович Лещенко. – К. : Товариство «Знання» Української РСР, 1975. – С. 38.

² Історія Української РСР : у 8 т., 10 кн. / [голов. ред. колегія: Ю. Ю. Кондуфор (голов. ред.) та ін.]. – К. : Наукова думка, 1977-1979. – Т. 4: Україна в період імперіалізму – 1978. – С. 130-132.

³ Революційна боротьба трудящих України в 1905-1907 рр. / [ред. кол.: В. Г. Сарбей (відп. ред.), П. В. Замковий, В. І. Попик]. – К. : Наукова думка, 1980. – С. 108-109.

⁴ Рева І. М. Селянський рух на Лівобережній Україні 1905-1907 рр. / Іван Микитович Рева. – К. : Радянська школа, 1964. – С. 64-97.

⁵ Лещенко М. Н. Селянський рух на Правобережній Україні... – С. 206-210.

⁶ Васянович В. Ф. Сельскохозяйственный пролетариат Южной Украины накануне и в период первой русской буржуазно-демократической революции : дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / В. Ф. Васянович. – Днепропетровск, 1974. – С. 151-156; Лещенко М. О. Селянський рух на півдні України під час революції 1905-1907 рр. / М. О. Лещенко // 50 років Першої Російської революції. Наукові записки Чернівецького державного університету. Серія історичних наук. – Львів, 1957. – Т. XXVI, вип. 2. – С. 69-71.

⁷ Котлов П. Е. Крестьянское движение на Полтавщине в 1905-1907 годах / П. Е. Котлов // Вопросы истории. – 1955. – № 3. – С. 103-107.

⁸ Олійник А. Селянський рух на Чернігівщині в 1905-1907 рр. / А. Олійник, О. Гора. – К. : Радянська школа, 1959. – С. 75-125.

⁹ Астахов В. Революционные события 1905-1907 гг. в Харьковской губернии / В. Астахов, Ю. Кондуфор. – Харьков : Харьковское областное издательство, 1955. – С. 73-76; Живолуп Е. К. Крестьянское движение в Харьковской губернии в 1905-1907 годах / Е. К. Живолуп. – Харьков : Издательство Харьковского университета, 1956. – С. 96-106.

¹⁰ Акимкина А. В. Революционное движение в Таврической губернии в период первой русской революции / А. В. Акимкина // Революционное движение в Таврической губернии в 1905-1907 гг. : сборник документов и материалов. – Симферополь, 1955. – С. 16; Губенко Г. Н. Революционное движение в Таврической губернии в 1905-1907 гг. / Г. Н. Губенко. – Симферополь : Крымиздат, 1955. – С. 88-90.

¹¹ Буцик А. К. Селяни і сільський пролетаріат Київщини в першій російській революції / А. К. Буцик. – К. : Видавництво Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, 1957. – С. 44-47; Буцик А. К. Селянський рух на Київщині 1905 р. / А. К. Буцик // Наукові записки КДУ ім. Т. Шевченка : зб. пр. іст. ф-ту № 5. – К., 1954. – Т. XIII, вип. 10. – С. 90-101.

кої¹ та Волинської². Разом з тим, завдяки їм вдалося нагромадити великий фактичний матеріал, необхідний для подальшого узагальнення та систематизації.

Варто відзначити також певну увагу радянських істориків до діяльності окремих організацій Селянського союзу, а саме Сумського повітового комітету ВСС Харківської губернії³ та волосного селянського союзу с. Великі Сорочинці Миргородського повіту Полтавської губернії⁴. Дослідникам вдалося детально простежити історію означених осередків ВСС від їх зародження до розгрому наприкінці 1905 – на початку 1906 рр.

Таким чином, у радянській історіографії досліджувалися різні аспекти історії ВСС, однак, оцінка його діяльності здійснювалася крізь призму марксистсько-ленінської ідеології, що заважало об'єктивному висвітленню проблеми.

Після здобуття Україною незалежності відкрилися нові можливості для досліджень та переоцінки історичних явищ. Проте, вивчення Всеросійського селянського союзу в Україні у добу Першої російської революції не приділялося достатньої уваги. Сучасні дослідники обмежуються загальними відомостями, або ж продовжують оперувати даними, наведеними ще в працях М. Н. Лещенка⁵. Зокрема, у статті І. В. Хміль «Всеросійський селянський союз в Україні» до енциклопедії історії України, виданій Інститутом історії України НАН України, наголошується лише на факті існування селянських союзів в Україні у 1905-1907 рр.⁶ Натомість у нарисах із історії українського селянства, виданих тією ж науковою установою, взагалі не згадується про діяльність ВСС⁷. Для

¹ Зеленюк І. С. Революційний рух на Поділлі в період народної революції 1905-1907 років у Росії (За матеріалами Хмельницького обласного архіву) / І. С. Зеленюк // Наукові записки Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту. Серія історико-філологічна. – Хмельницький, 1956. – Т. 3. – С. 45-46.

² Історія Волині. З найдавніших часів до наших днів / [ред. кол.: О. Г. Михайлюк (відп. ред.) та ін.]. – Львів : Вища школа, 1988. – С. 49.

³ Замковий П. В. З історії «селянської республіки» на Сумщині / П. В. Замковий // Український історичний журнал. – 1985. – № 12. – С. 87-94.

⁴ Якименко М. А. Повстання в Сорочинцях (До 70-річчя «Сорочинської трагедії») / М. А. Якименко // Український історичний журнал. – 1976. – № 1. – С. 130-133; Якименко М. А. Сорочинська трагедія / М. А. Якименко. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1990. – 128 с.; Якименко Н. А. Сорочинская трагедия / Н. А. Якименко // Вопросы истории. – 1986. – С. 177-180.

⁵ Новітня історія України (1900-2000) / [А. Г. Саїсаренко, В. І. Гусев, В. П. Дрожжин та ін.]. – К. : Вища шк., 2000. – С. 73.

⁶ Хміль І. В. Всеросійський селянський союз в Україні / І. В. Хміль // Енциклопедія історії України. – К., 2003. – Т. 1: А-В. – С. 646.

⁷ Історія українського селянства: нариси в 2-х томах / [голова редакції: В. М. Литвин]. – К. : Наукова думка, 2006. – Т. 1. – 2006. – 362 с.

окремих праць є характерними помилки та неточності. Так, в навчальному посібнику під авторством П. П. Панченка, В. П. Славова та В. А. Шмарчук містяться безпідставні твердження про створення Селянського союзу з ініціативи більшовиків та домінування в його організаціях бідняків¹. Іншою ж крайністю видаються спроби зобразити ВСС продуктом діяльності виключно ліберальної інтелігенції².

Питання взаємодії організацій ВСС і політичних партій у Правобережній Україні в роки Першої російської революції у ряді праць розробив О. М. Федьков³. Дослідник здійснив певні підрахунки, нарахувавши 36 організацій ВСС, у тому числі і одну повітову⁴, а також визначив соціальний склад агітаторів ВСС у 1906-1907 рр.⁵ Автор зазначає, що 1905 року в роботі селянських союзів взяли участь як члени революційних партій (найбільше – російські есери та соціал-демократи), так і безпартійні представники ліберальної інтелігенції – близькі до кадетів учителі, лікарі, студенти⁶. Щодо 1906-1907 рр., то О. М. Федьков приходить до висновку про перетворення Селянського союзу у революційну конспіративну організацію селянства, впливом в якій користувалися представники лівих партій, особливо соціалісти-революціонери та соціал-демократи⁷. Дослідник вперше в історіографії розглянув роботу зі скликання Українського селянського з'їзду та утворен-

¹ Панченко П. П. Аграрна історія України: Навчальний посібник для студентів і викладачів сільськогосподарських закладів освіти I-IV рівнів акредитації / П. П. Панченко, В. П. Славов, В. А. Шмарчук. – К. : Просвіта, 1996. – С. 63.

² Політична історія України ХХ ст. : у 6 т. / [ред. колл.: І. Ф. Курас (голова) та ін.]. – К. : Генеза, 2002-2003. – Т. 1: На злам століть (кінець ХІХ ст. – 1917 р.) / [Ю. А. Леванець (кер.); А. П. Нагорна, М. С. Карамзіна]. – 2002. – Т. 8(10).

³ Федьков О. М. Всеросійський селянський союз і політичні партії в 1906-1907 рр. / О. М. Федьков // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2003. – Т. 11. – С. 152-160; Федьков О. М. «Знищити в селянському русі риси пугачовщини...» (Політичні партії і Всеросійський селянський союз в Правобережній Україні у 1905 році) / О. М. Федьков // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2002. – Т. 8(10). – С. 264-283; Федьков О. М. Політичні партії і селянство в 1905-1907 роки (діяльність партійних та непартійних організацій в селах Правобережної України) : монографія / Олександр Миколайович Федьков. – Кам'янець-Подільський : Абергга-Нова, 2007. – 248 с.; Федьков О. М. Політичні партії та селянські громадські організації на Правобережній Україні в 1905-1907 роки : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Олександр Миколайович Федьков. – К., 1993. – 362 с.

⁴ Федьков О. М. Політичні партії і селянство... – С. 101.

⁵ Там само. – С. 160.

⁶ Там само. – С. 101.

⁷ Там само. – С. 167-168.

ня Української селянської спілки, що розпочалася наприкінці 1905 р. та була перервана репресіями. Він відмітив велику роль у цій роботі українських політичних партій революційного та ліберального спрямування¹.

В роботах В. М. Вовковинського² та І. В. Омелянчука³, присвячених діяльності чорносотенців, відзначається їх антиреволюційна спрямованість, що провилось і у ставленні до ВСС.

Певну увагу сучасні українські історики приділили участі вчителів та учнівської молоді у діяльності організації Селянського союзу⁴.

Діяльність Сумського повітового комітету ВСС на Харківщині та Покошицького волосного селянського союзу Кролевецького повіту Чернігівської губернії розглянуто в роботі М. Ф. Яременка⁵.

Певну увагу сучасні українські історики приділяють особистісному фактору. В. М. Заруба докладно дослідив біографію визначного вченого і громадського діяча А. С. Синявського, зокрема його діяльність з організації селянських союзів на Катеринославщині⁶. Участь С. О. Єфремова в роботі Київської філії ВСС, організації Української селянської спілки

¹ Федьков О. М. Політичні партії і селянство... – 248 с.; Федьков О. М. «Селяни усієї України єднайтеся!» (З історії боротьби за скликання Українського селянського з'їзду наприкінці 1905 – на початку 1906 років) / О. М. Федьков // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету : збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів і аспірантів. – Кам'янець-Подільський, 2003. – Вип. 2, т. 1. – С. 97-99; Федьков О. М. Політичні партії та селянські громадські організації на Правобережній Україні в 1905-1907 роки : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Олександр Миколайович Федьков. – К., 1993. – 362 с.

² Вовковинський В. М. Організації великоросійських шовіністів в Україні на початку ХХ ст. / В. М. Вовковинський // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С. 63-74.

³ Омелянчук І. В. Черносотенное движение в Российской империи (1901-1914) : монографія / Игорь Владимирович Омелянчук. – К. : МАУП, 2007. – 744 с.

⁴ Борисенко В. Й. Суспільно-політична діяльність учителів й учнівської молоді України в 1900-першій половині 1907 рр. / В. Й. Борисенко, Г. А. Непорожня. – К. : Вид-во НПУ ім. М. Драгоманова, 2002. – С. 58-71, 121-124; Іваненко Г. С. Народні вчителі Донбасу в Першій російській революції / Г. С. Іваненко, А. Т. Заплатников // Наукові праці з питань політичної історії. – К., 1992. – С. 81-82.

⁵ Яременко М. Ф. Сумщина пореформена (1861-1916 рр.) : монографія / М. Ф. Яременко. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2002. – С. 270-300.

⁶ Заруба В. Професор Антін Степанович Синявський / В. М. Заруба // Постаті. (Студії з історії України. Книга друга). – Дніпропетровськ, 1993. – Розд. 4. – С. 208-211; Заруба В. М. Антін Синявський: життя, наукова та громадська діяльність (1866-1951) : монографія / Віктор Миколайович Заруба. – Дніпропетровськ : ПП «Ліра ЛТД», 2003. – С. 99-108.

та скликанні Українського селянського з'їзду висвітлюється в публікаціях Н. Бойка¹ та Л. Могильного².

При вивченні ідеології та програми ВСС важливо враховувати світоглядні та ментальні аспекти життя українського селянства на початку ХХ ст. Вони досліджуються в роботах О. В. Михайлюка³ та Ю. П. Присяжнюка⁴.

Діяльність Всеросійського селянського союзу знайшла відображення в зарубіжній історіографії. Представники української діаспори відводили у своїх працях Союзу мало місця, оскільки розглядали історію України як історію українського етносу. Саме тому діяльність загальноросійських політичних партій та організацій майже не аналізувалася. М. С. Грушевський в своїй «Ілюстрованій історії України» говорить тільки про активну діяльність загальноросійських політичних сил на селі⁵. В «Енциклопедії українознавства» згадується діяльність Української селянської спілки у 1917-1919 рр.⁶ Дяя праць окремих діаспорних українських істориків характерні певні неточності. Так, Д. І. Дорошенко помилово зараховував до українських політичних партій Селянську спілку⁷, яка була не партією, а громадською організацією. Інша дослідниця Н. Д. Полонська-Василенко помилово вважала, що ВСС заснували соціалісти-революціонери⁸.

У сучасній зарубіжній історіографії найбільшу увагу діяльності ВСС приділяють російські дослідники. В останній час опубліковано ряд праць, в тому числі узагальнюючого характеру⁹, авторам яких вдалося подолати догматич-

¹ Бойко Н. Єфремов С. – представник української політичної еліти початку ХХ століття (Нарис політичної біографії) / Н. Бойко // Людина і політика. – 2001. – № 3. – С. 146.

² Могильний Л. Участь Сергія Єфремова в агітаційно-пропагандистській діяльності / Леонід Могильний // Молода нація. Альманах. – 2008. – № 1. – С. 34-35.

³ Михайлюк О. В. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси : монографія / Олександр Володимирович Михайлюк. – Дніпропетровськ : В-во «Інновація», 2007. – 456 с.

⁴ Присяжнюк Ю. П. Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / Ю. П. Присяжнюк // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С. 23-33.

⁵ Грушевський М. С. Ілюстрована історія України / Михайло Сергійович Грушевський. – К. : Наук. думка, 1992. – С. 448-490.

⁶ Селянська спілка // Енциклопедія українознавства. – Львів, 1998. – Т. 7. – С. 2743-2744.

⁷ Дорошенко Д. І. Нарис історії України : в 2 т. / Дмитро Іванович Дорошенко. – К. : Глобус, 1992. – Т. 2: Від половини ХVІІ століття. – 1992. – С. 319.

⁸ Полонська-Василенко Н. Історія України / Наталія Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1992. – Т. 2. – 1992. – С. 418.

⁹ История России ХІХ-начала ХХ в. / [под ред.: В. А. Федорова]. – М. : Зерцало, 2000. – 752 с.; Первая революция в России: взгляд через столетие / [отв. ред.: А. П. Корейин, С. В. Тютюкин]. – М. : Памятники исторической мысли, 2005. – 602 с.

ні положення радянського періоду та розглянути діяльність Союзу неупереджено та об'єктивно. Важливе місце серед них посідає монографія А. А. Курьонішева. Її автор переконливо довів, що створення ВСС було складним процесом, який не можна розглядати однозначно як результат самодіяльності селянства чи ініціативу ліберальної і народницької інтелігенції. Союз виник у результаті взаємодії різних соціальних та політичних сил і обставин Першої російської революції¹. Детальний аналіз ходу та постанов Установчого і Делегатського з'їздів ВСС дозволив автору зробити висновок, що керівництво Союзу успішно протидіяло всім стороннім впливам та створило широку позапартійну організацію професійно-політичного типу². На думку дослідника, політична лінія, запропонована ВСС, була досить ліберальною, однак вона обумовлювалась потребою втягнути в боротьбу багатомільйонну, переважно консервативну масу селянства³.

У монографії з історії ВСС Д. А. Колесніченко зазначається, що створення Союзу було наслідком політичної консолідації селянства і його боротьби проти поміщицького землеволодіння та самодержавного політичного устрою. Об'єднанню селянства всіяко сприяла демократична інтелігенція, яка при формуванні програми Селянського союзу внесла до неї елементи народницької ідеології⁴. Важливим є також висновок дослідниці про те, що Союз об'єднав все селянство, відображаючи таким чином його хитання між реформізмом та революційністю, і не був ні організацією сільської бідноти, ні організацією заможних селян⁵.

Певну увагу сучасні російські дослідники приділяють взаємовідносинам Селянського союзу з різними політичними партіями в період Першої російської революції. В короткій статті до енциклопедії «Политические партии России» О. А. Исхакова стверджує, що лідери Селянського союзу прагнули зберегти масовий, позапартійний характер широких кіл середнього рядового селянства, однак ліві партії (більшовики, есери) використовували організації Союзу для пропаганди своїх поглядів⁶. А. Н. Кураєв проаналізував

¹ Куреньшев А. А. Всероссийский крестьянский союз. 1905-1930 гг. Мифы и реальность / А. А. Куреньшев. – М. : АИРО-XX; СПб. : Дмитрий Буланин, 2004. – С. 23.

² Там само. – С. 145.

³ Там само. – С. 61.

⁴ Колесниченко Д. А. Всероссийский крестьянский союз... – С. 295.

⁵ Там само. – С. 299.

⁶ Исхакова О. Всероссийский крестьянский союз (ВКС) / О. Исхакова // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. – М., 1996. – С. 134.

відносини ВСС з загальноросійськими партіями революційного та ліберального спрямування¹. Цінним джерелом є також монографія М. І. Леонова, в якій містяться важливі відомості про роль ПСР в організаціях Союзу на центральному та місцевому рівнях у Першій російській революції². З дослідження К. М. Морозова ми довідуємося про відносини центральних органів Всеросійського селянського союзу та Партії соціалістів-революціонерів після Третьочервневого перевороту³. В роботі О. Л. Протасової акцентовано увагу на взаєминах неонародників і ВСС. На думку дослідниці головним підґрунтям активної співпраці цих політичних сил була майже повна ідентичність їх аграрних програм⁴. С. В. Тютюкін охарактеризував стосунки Думської фракції РСДРП та Селянського союзу⁵. С. О. Степанов, що досліджував чорносотенний рух в Російській імперії, відмітив негативне ставлення правих партій та організацій до ВСС⁶.

Дискусійним є питання визначення причин зникнення ВСС з політичної арени після закінчення революції 1905-1907 рр. На думку Д. А. Колесніченка, причинами цього стали репресії та розпуск II Думи⁷. Натомість, А. А. Курьонішев прийшов до оригінального висновку про те, що Союз не було знищено царським урядом, а він «розчинився сам по собі», оскільки у опозиційних до уряду політичних сил зникла в ньому потреба. З початком проведення аграрної реформи П. А. Століпіна «вони вирішили, що ресурс масової селянської революційної боротьби є вичерпаним»⁸. Полемізуючи з А. А. Курьонішевим, О. А. Ісхакова зазначає, що не можна повністю ігнорувати негативні наслідки поліцейських репресій як проти членів ВСС, так і проти есерів, що активно працювали в місцевих відділеннях Союзу. Крім того, по-

¹ Кураев А. Н. Механизм влияния политических партий на массовые организации в 1905-1907 годах / А. Н. Кураев // Политические партии в российских революциях в начале XX века. – М., 2005. – С. 165-178.

² Леонов М. И. Партия социалистов-революционеров в 1905-1907 гг. / М. И. Леонов. – М.: РОССПЭН, 1997. – 512 с.

³ Морозов К. Н. Партия социалистов-революционеров в 1907-1914 гг. / Константин Николаевич Морозов. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1998. – С. 132-133.

⁴ Протасова О. Л. А. В. Пешехонов: Человек и эпоха / Ольга Львовна Протасова. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. – 240 с. – (Серия «Люди России»).

⁵ Тютюкин С. В. Меньшевизм: Страницы истории / Станислав Васильевич Тютюкин. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2002. – С. 188.

⁶ Степанов С. А. Черная сотня в России. 1905-1914 гг. / Сергей Александрович Степанов. – М.: Изд-во ВЗПИ, А/О «Росвузнаука», 1992. – 330 с.

⁷ Колесниченко Д. А. Всероссийский крестьянский союз... – С. 286.

⁸ Курьонішев А. А. Вказ. праця. – С. 322.

літична ситуація в Росії того часу робила проблемним саме існування демократичної легальної організації, якою задумувався ВСС. Бракувало і високого рівня політичної свідомості селянства. Саме тому місцеві відділення Союзу діяли доти, доки в них працювали активісти та агітатори, з їх відходом розпався і Селянський союз¹.

Особливу увагу російських істориків привертає малодосліджене питання участі представників Селянського союзу у роботі I та II Державних Дум². А. А. Курьонішев, аналізуючи процеси зближення Селянського союзу з Трудовою групою в I Державній Думі та створення у II Думі їх об'єднаної фракції, прийшов до висновку, що підґрунтям для цього була ідеологічна близькість обох політичних сил (неонародницьких за своєю сутністю)³. Д. А. Колесніченко відзначила, що таке зближення було важливим кроком до утворення масової селянської партії. Останнє так і не відбулося внаслідок відсутності в країні політичної свободи та низького рівня політичної свідомості селянства⁴.

Діяльність ВСС у контексті селянського присудного руху 1905-1907 рр. розглянуто в монографії Л. Т. Сенчакової. Дослідниця відзначила велику роль Селянського союзу у його започаткуванні⁵.

На жаль, функціонування організацій ВСС на місцях не було належним чином висвітлено сучасними російськими істориками. В монографіях А. А. Курьонішева та Д. А. Колесніченко містяться лише окремі відомості про функціонування осередків Селянського союзу в українських губерніях у роки Першої російської революції. У зв'язку з цим Д. А. Колесніченко, якій не вдалося через важку хворобу завершити своє дослідження в повному обсязі, зазначала: «Дане дослідження... не закриває дорогу іншим дослідникам, оскільки історія ВСС... це велика ма-

¹ Исакова О. А. А. А. Куреньшев. Всероссийский крестьянский союз. 1905-1930 гг. Мифы и реальность. – М. : АИРО-XX; СПб. : Дмитрий Буланин. – 2004. – 336 с. / О. А. Исакова // Вопросы истории. – 2005. – № 3. – С. 171.

² Демин В. А. Трудовая группа и фракция Крестьянского союза / В. А. Демин // Государственная дума Российской империи: 1906-1917 : энциклопедия. – М., 2008. – С. 629-630; Колесниченко Д. А. Всероссийский крестьянский союз... – С. 223-286; Куреньшев А. А. Вказ. праця. – С. 186-229; Смирнов А. Ф. Государственная Дума Российской Империи 1906-1917 гг. : историко-правовой очерк / Анатолий Филиппович Смирнов. – М. : Книга и бизнес, 1998. – С. 211-330.

³ Куреньшев А. А. Вказ. праця. – С. 211.

⁴ Колесниченко Д. А. Всероссийский крестьянский союз... – С. 296.

⁵ Сенчакова Л. Т. Приговоры и указы российского крестьянства 1905-1907 гг. / Лариса Тимофеевна Сенчакова. – М. : Институт Российской Истории РАН, 1994. – кн. 1. – 1994. – С. 41-42.

кропроблема, вирішення якої вимагає зусиль багатьох дослідників. Я зробила в цьому напрямку те, що змогла, і сподіваюся, що робота з історії ВСС буде продовжена іншими вітчизняними та зарубіжними дослідниками на основі перш за все нових архівних матеріалів»¹.

У роботах західних зарубіжних істориків діяльності ВСС не було приділено належної уваги. У праці Р. Пайпса звертається увага на Союз Союзів як організацію, що відіграла велику роль в утворенні Селянського союзу².

На особливу увагу заслуговує також робота англійського історика Т. Шаніна. У ній хід дискусій та постанови Установчого та Делегатського з'їздів ВСС розглянуто крізь призму селянського світогляду³. Крім того, великої уваги автор приділив діяльності Сумського повітового комітету Селянського союзу та особистості його керівника А. П. Щербака⁴.

Таким чином, історія Всеросійського селянського союзу в історіографії не набула всебічного висвітлення, хоча окремі її аспекти з'ясовані досить детально, наприклад ті, що пов'язані з діяльністю його центральних органів, оскільки саме на них спрямовувалась увага переважної більшості вітчизняних та зарубіжних науковців. Належним чином розкриті причини та передумови виникнення Союзу, обставини його утворення, окреслені взаємини різних політичних партій і ВСС, визначені центри зародження організації та причини її занепаду.

Разом з тим, ряд проблем потребують подальшого опрацювання. Приміром, ведучи мову про ідеологію та програмні засади Селянського союзу, більшість авторів обмежувалася аналізом перебігу та ухвал Установчого і Делегатського з'їздів ВСС у 1905 р. На жаль, не було спроб розглянути постанови цього періоду цілісно та системно. Крім того, майже повністю поза увагою дослідників залишилася еволюція програмних засад Союзу протягом 1906-1907 рр.

Погано вивченими залишаються питання про чисельність, соціальний, етнічний, віковий та партійний склад осередків Селянського союзу в Україні, їх діяльність, рух за скликання Всеукраїнського селянського з'їзду та утворення Української селянської спілки. Суттєвої корекції потребують існуючі підрахунки кількості організацій ВСС на різних рівнях у окремі періоди його діяльності.

¹ Колесниченко Д. А. Всероссийский крестьянский союз... – С. 15-16.

² Пайпс Р. Русская революция / Ричард Пайпс. – М. : Росспэн, 1994. – Ч. 1. – С. 40.

³ Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905-1907 → 1917-1922 гг. / Теодор Шанин. – М. : Весь Мир, 1997. – С. 192-211.

⁴ Там само. – С. 188-190.

Загалом, зроблений огляд засвідчує низький ступінь дослідження історії Всеросійського селянського союзу в Україні в 1905-1907 рр. у вітчизняній та зарубіжній історіографії.

1.2. Джерельна база дослідження

Проблема діяльності ВСС в Україні у 1905-1907 рр. є недостатньо дослідженою. Разом з тим існує значний масив джерел, що дозволяє широко вивчити дане питання.

При написанні роботи використано різноманітну джерельну базу. Згідно із сучасною класифікацією, її можна поділити на такі групи: 1) законодавчі акти; 2) діловодна документація; 3) періодична преса та публіцистика; 4) статистичні матеріали; 5) документи особового походження¹. Враховуючи специфіку теми дослідження, доцільно виокремити також шосту групу джерел – агітаційно-пропагандистську літературу. Комплексне використання зазначених груп джерел створило можливість для всебічного розгляду історії Всеросійського селянського союзу на українських землях у 1905-1907 рр.

Аналіз законодавчих актів дозволив охарактеризувати правове становище Селянських союзів, а також з'ясувати юридичні обставини, у яких вони функціонували. До джерел цього виду належать: указ 18 лютого 1905 р., що започаткував присудну компанію, у ході якої приватні особи та установи отримали право подавати до Ради Міністрів свої пропозиції щодо удосконалення державного устрою²; Маніфест 17 жовтня того ж року «Про удосконалення державного порядку», що проголосив основні громадянські свободи в країні³; а також указ 4 березня 1906 р. «Про тимчасові правила про Товариства та Союзи», що надавав міністру внутрішніх справ право у будь який час на власний

¹ Голиков А. Г. Источниковедение отечественной истории / А. Г. Голиков, Т. А. Крутлова ; под общей редакцией профессора А. Г. Голикова. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – 400 с.

² Именной Высочайший указ, данный Сенату «О возложении на Совет Министров, сверх дел, ему ныне подведомственных, рассмотрения и обсуждения поступающих на Высочайшее Имя от частных лиц и учреждений видов и предположений по вопросам, касающимся усовершенствования государственного благоустройства и улучшения народного благосостояния» (18 февраля 1905 г.) // Полное собрание законов Российской Империи: в 33 т. – [3-е собр.]. – СПб, 1881-1913. – Т. XXV: 1905, Отделение 1: От № 25605-27172. – 1908. – С. 133.

³ Маніфест «Об усовершенствовании Государственного порядка» (17 октября 1905 г.) // Полное собрание законов Российской Империи : в 33 т. – [3-е собр.]. – СПб, 1881-1913. – Т. XXV: 1905, Отделение 1: От № 25605-27172. – 1908. – С. 754-755.

розсуд припиняти діяльність товариств та союзів¹. Перші два названих нормативно-правові акти створили сприятливі умови для розгортання діяльності Всеросійського селянського союзу у 1905 р., натомість останній указ став однією з причин переходу організацій ВСС до конспіративної діяльності у 1906-1907 рр.

Другу, найчисельнішу групу джерел, становлять діловодні документи. Їх варто поділити на 2 основні комплекси: 1) документація державних установ; 2) документи громадських організацій та політичних партій. Залежно від форми викладу та цільового призначення серед матеріалів цієї групи можна виділити певні різновиди: а) нормативні документи (положення, приписи, статuti тощо); б) протокольна документація (журнали засідань земств, протоколи); в) ділове листування (розпорядження, офіційні листи, циркуляри, доповідні записки); г) звітна документація (звіти, доклади тощо)².

У роботі використано вищевказані матеріали, що зберігаються в Державному архіві Російської Федерації – 1 фонд, Центральному державному історичному архіві України в місті Києві – 36 фондів, Державному архіві Житомирської області – 2 фонди, Державному архіві Київської області – 1 фонд, Державному архіві Полтавської області – 2 фонди, Державному архіві Харківської області – 1 фонд, Державному архіві Хмельницької області – 1 фонд, Кам'янець-Подільському міському державному архіві – 1 фонд, Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України – 1 фонд. Загалом використано 543 справу. Значна частина документів уведена в науковий обіг уперше.

Крім того, частина використаної нами діловодної документації опублікована і міститься в збірниках документів та матеріалів, протоколах, спеціалізованих періодичних виданнях та хроніках революційного руху. Особливий інтерес становлять протоколи з'їзтів ВСС, а також багатомітники «Вищий підйом революції 1905-1907 рр.» та «Другий період революції 1906-1907 роки», що були видані Академією наук СРСР до 50-ї річниці Першої російської революції.

Розглянемо першу групу діловодних документів – матеріали державних установ. Сюди належать документи канцелярій генерал-губернатора, тимчасових генерал-губернаторів та губернаторів, правоохоронних та судових органів, земств.

¹ Именной Высочайший указ, данный Сенату «О временных правилах об Обществах и Союзах» (7 марта 1906 г.) // Полное собрание законов Российской Империи: в 33 т. – [3-е собр.]. – СПб, 1881-1913. – Т. XXVI: 1906, Отделение 1: От № 27173-28753. – 1909. – С. 201-207.

² Голиков А. Г. Источниковедение отечественной истории / А. Г. Голиков, Т. А. Круглова ; под общей редакцией профессора А. Г. Голикова. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – С. 256-257.

Із протокольної документації державних установ нами використано матеріали екстреного засідання Полтавського повітового земства, що відбулося 22 грудня 1905 р. і на якому обговорювалося аграрне питання та можливості співпраці землевласників із ВСС¹.

Значну частину джерел становлять матеріали ділового листування, переважно вхідна та вихідна кореспонденція генерал-губернатора, губернаторів та правоохоронних органів (відношення, рапорти, донесення, офіційні листи тощо). Даний вид документації є дуже важливим, оскільки містить відомості про організації ВСС, форми їх діяльності, чисельність, активних учасників, дати утворення та ліквідації осередків Союзу, форми агітації тощо. Однією з форм ділового спілкування були також циркуляри, за допомогою яких можна простежити ставлення офіційних органів влади до Селянського союзу, з'ясувати окремі факти з історії ВСС (наприклад подробиці його другого Делегатського з'їзду²) та заходи, що вживалися урядом задля припинення діяльності Союзу і подібних до нього організацій³.

Узагальнені дані з приводу революційного руху в масштабах усієї Російської імперії та у її окремих місцевостях містяться у звітній документації. Звіти, доповіді та повідомлення губернаторів, начальників губернських жандармських управлінь, повітових справників, приставів містять важливі відомості про зміст та характер діяльності осередків Всеросійського селянського союзу у 1905-1907 рр.

Зазначимо також, що використовуючи документи органів внутрішніх справ можна отримати багато цінної інформації, однак у цих матеріалах часто трапляються помилки, а тому до них треба ставитися критично. Наприклад, в одній зі справ Харківського губернського жандармського управління (Ф. 336 Центрального державного історичного архіву України у м. Києві) у списку осіб – членів революційних організацій виокремлено категорію тих, що належали «до конституційно-демократичної партії взагалі і до партії соціалістів-революціонерів зокрема». Крім того, до цієї категорії, а також до членів «партії анархістів-терористів» зараховано ряд

¹ Революционные события 1905-1907 гг. на Полтавщине (документы и материалы) / [под ред. Г. В. Базилевича]. – Харьков : Харьковское областное издательство, 1957. – С. 138-140.

² Второй период революции 1906-1907 годы / [под ред. Г. М. Деренковского (отв. ред.), Г. В. Богданова, А. В. Пяковского и др.]. – М. : Издательство АН СССР, 1957-1963. – Ч. 1: Январь – апрель 1906 года, кн. первая. – 1957. – С. 123.

³ Колишній Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі – КПМДА). – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 7267. – Арк. 456 зв.

безпартійних осіб¹. У зв'язку з невмінням багатьох жандармських офіцерів правильно орієнтуватися у відмінностях між різними революційними партіями керівництво навіть рекомендувало їм посилено читати революційну літературу².

Другу групу діловодної документації становлять документи суспільних організацій та політичних партій. Нормативний характер мають постанови з'їздів ВСС³, Всеросійського вчительського союзу⁴, РСДРП та її регіональних осередків⁵, що містяться у матеріалах досудового слідства, канцеляріях губернаторів, а також опублікованих документах і матеріалах. За їх допомогою можна скласти уявлення про ідеологію та програму ВСС, а також ставлення інших політичних сил до нього.

До нормативної документації можна віднести проекти статутів та статuti організації⁶, а також присуди про приєднання до Союзу⁷. У цих джерелах містяться головні програмні засади та організаційні принципи діяльності осередків ВСС. Крім того, присуди дають уявлення про регіональну поширеність певних вимог, зокрема автономії України та навчання українською мовою.

Особливу увагу нами звернуто також на протоколи, що послідовно фіксували хід засідань та рішення Всеросійських з'їздів селян, які проходили 1905 р. Із них ми дізнаємося про перебіг обговорень та атмосферу, що панувала на з'їздах. Нашу увагу привернули також протоколи регіональних форумів⁸. Наприклад, матеріали Бахмутського повітового се-

¹ Последние известия. Заботушка! // Трудовая Россия. – 1906. – № 1. – С. 4.

² Последние известия. Заботушка! // Трудовая Россия. – 1906. – № 1. – С. 4.

³ Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 1892. – Арк. 6-10 зв.

⁴ Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 1254. – Арк. 16 о – 16 п.

⁵ Второй период революции... – Ч. 1: Январь – апрель 1906 года, кн. первая. – С. 32; Второй период революции 1906-1907 годы / [под ред.: А. В. Пяскового (отв. ред.), Е. П. Воронина, Г. М. Деренковского и др.]. – М.: Издательство АН СССР, 1957-1963. – Ч. 2: Май-сентябрь 1906 года, кн. третья. – 1963. – С. 223-224; Крестьянское движение в революции 1905-1907 г. Документы и листовки социал-демократических организаций / [под ред. А. Т. Сенчаковой]. – М.: Институт истории СССР АН СССР, 1979. – Вып. 1. – 1979. – С. 13; Революционная борьба на Херсонщине в 1905-07 гг.: сборник док. и мат. – Херсон: Херсонское книжное издательство, 1962. – С. 148.

⁶ ЦДІАК України. – Ф. 316. – Оп. 1. – Спр. 582. – Арк. 95-97; Там само. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 4903. – Арк. 14; Там само. – Ф. 838. – Оп. 5. – Спр. 31.

⁷ ЦДІАК України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 3048. – Арк. 4; Там само. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1501. – Арк. 7 зв.; Там само. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 3048. – Арк. 67-68; Там само. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 4878. – Арк. 37; Там само. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 4891. – Арк. 27.

⁸ Там само. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1655. – Арк. 4, 7-7 зв.; Протокол первого северного областного съезда Всероссийского крестьянского союза 29-30 декабря 1905 года. – СПб.: Типография Н. Н. Клобукова, 1906. – 64 с.

лянського з'їзду дають певне уявлення про діяльність селянських союзів Катеринославщини на початку 1907 р., що проходила в умовах постійних переслідувань. Спільною особливістю протоколів з'їздів ВСС є відсутність прізвищ доповідачів, що було пов'язано з нелегальним та напівлегальним становищем організації, натомість у них містилися вказівки на губернію, повіт чи населений пункт, які представляв делегат, його соціальну чи партійну приналежність.

Велику увагу веденню протокольної документації приділяли також окремі осередки ВСС. Наприклад, правління Красно-Кам'янського волосного селянського союзу Олександрійського повіту Херсонської губернії систематично вело журнали своїх засідань¹. Останні є надзвичайно цінним джерелом, за допомогою якого можна скласти цілісне уявлення про роботу названого відділення ВСС.

Третя група джерел – періодична преса та публіцистика. У роботі використано 21 видання, серед яких за ідеологічним спрямуванням та партійною приналежністю можна виокремити такі: консервативні, ліберальні, соціалістичні, націоналістичні, міжпартійні та безпартійні. Дана класифікація дозволяє критично оцінити опубліковані матеріали та з'ясувати ставлення різних політичних сил до ВСС.

Видання консервативного напрямку назвали ВСС організацією паліїв, а його з'їзди – збіговиськом інтелігенції, перевдягнутої селянами². Така тенденційність була характерна для газети «Киевлянин». Зокрема, з приводу Делегатського з'їзду ВСС газета надрукувала статтю відомого вождя «Союза русских людей» Ф. Самаріна, у якій той звинуватив Всеросійський селянський союз в пропаганді насильства і закликав читачів покласти край таким «потворним явищам»³. На злочинному характері діяльності останнього наголошувалося і в усіх подальших публікаціях «Киевлянина». Незважаючи на таку упередженість видання, в ньому міститься цінний фактичний матеріал, що потребує уваги дослідника.

Поодинокі відомості про чорносотенні Селянські союзи та участь окремих соціальних груп у ВСС містяться в інших консервативних часописах: столичній газеті «Народ», «Почаевском листке» і додатках до нього.

Велику увагу діяльності Селянського союзу та розгрому його організації наприкінці 1905 – на початку 1906 рр. було приділено на сторінках ліберальної преси. Так, у пе-

¹ ЦДІАК України. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 4878. – Арк. 45-49.

² Шанин Т. Вказ. праця. – С. 210.

³ Самарин Ф. По поводу так-называемого крестьянского съезда / Ф. Самарин // Киевлянин. – 1905. – № 318. – С. 2.

тербурзькому часописі «Нужды деревни» звістки про роботу його осередків публікувалися систематично.

Суспільно-політичне життя країни активно висвітлювала столична юридична газета «Право», у якій окрім хроніки революційного руху публікувалися також розгорнуті аналітичні матеріали. Зокрема, на її сторінках своє схвальне ставлення до ВСС висловив один із лідерів кадетської партії князь П. Долгоруков. Крім того, видання опублікувало відозви губернаторів ряду українських губерній до селян, у яких наголошувалося на незаконності ВСС.

Серед ліберальних видань в Україні особливо активно публікувала матеріали, пов'язані з діяльністю ВСС, газета «Полтавщина». У ній містилися дописи, агітаційно-пропагандистські матеріали, а також присуди сільських товариств про приєднання до Союзу. Таку ж роботу проводило ліберальне видання «Киевские отклики», яке було одним із головних організаційних центрів Всеукраїнського селянського з'їзду. У зв'язку з цим воно систематично інформувало читачів про хід його підготовки.

Інформацію про Делегатський з'їзд ВСС та запланований з'їзд українських селян помістила на своїх сторінках ліберальна газета «Киевское слово». Матеріали про діяльність центральних та місцевих осередків ВСС публікувалися також у харківських ліберальних часописах «Южный край», «Волна» та одеській газеті «Вісти», що видавалася за участі членів УДРП.

До видань соціалістичного неонародницького спрямування можна віднести друковані органи Трудової групи у І Державній Думі «Трудовую Россию» та «Известия крестьянских депутатов», що виходили у Санкт-Петербурзі. Окремі публікації, вміщені у них, стосувалися відродження діяльності організацій Всеросійського селянського союзу після його розгрому наприкінці 1905 – на початку 1906 рр.

Соціал-демократичну спрямованість мав журнал «Южная неделя», що видавався у Києві під гаслом «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» У надрукованій в ньому статті міститься оцінка програмних положень Союзу та окреслюються можливості співпраці з ним. Таким чином, означена публікація є цінним джерелом з історії відносин РСДРП та ВСС.

Українською соціал-демократією видавалася газета «Боротьба», у якій публікувалися матеріали, присвячені роботі окремих осередків Селянського союзу.

Націоналістичний характер мав часопис «Хлібороб», який виходив у Лубнах (редактор – член УНП М. Шемет), та одеська газета «Народня справа» (головний редактор – член УНП І. Луценко). Обидва видання присвячувалися спра-

ві підготовки Всеукраїнського з'їзду селян та утворення Української селянської спілки. Прикметним у цьому відношенні було гасло, під яким виходив «Хлібороб»: «Селяни усієї України, єднайтеся!» У названих газетах друкувалися відозви та інформаційні повідомлення про планований з'їзд, а також присуди про приєднання до ВСС і УСС.

У деяких випадках матеріали періодики не можна вкласти в тісні партійні рамки. Так, петербурзька ліберальна газета «Сын Отечества», що широко висвітлювала хід та постанови з'їздів ВСС, а також діяльність його осередків на місцях, у листопаді 1905 р. перетворилася на друкований орган ПСР. Зміна партійного обличчя не позначилася негативно на висвітленні діяльності Селянського союзу, оскільки ліберали та есери були однаково зацікавлені у співпраці з ним.

Ліберали і неонародники брали участь у підготовці одеського тижневика «Южные записки», що активно висвітлював роботу Союзу.

Міжпартійний характер мав також часопис «Громадська думка» статті для якого писали представники українських політичних партій і безпартійна інтелігенція. На його сторінках була досить широко відображена діяльність ВСС та його осередків в Україні. Особлива увага при цьому була приділена підготовці Українського селянського з'їзду.

Вільною від впливу будь-яких політичних партій була «Крестьянская газета», що видавалася без офіційного дозволу у Сумах одним із найвидатніших діячів Селянського союзу А. П. Щербакіом. Видання мало на меті популяризацію ідей ВСС, а тому публікації, вміщені в ньому, були переважно агітаційно-пропагандистського характеру. Внаслідок репресій, що розпочалися наприкінці 1905 р., світ побачило усього два номери газети.

Загалом, найбільший інтерес преси до ВСС спостерігався в листопаді 1905 – січні 1906 рр. Увагу засобів масової інформації привернув листопадовий Делегатський з'їзд Союзу, який пройшов відкрито у Москві. Ряд видань на центральному та місцевому рівнях публікували також постанови окремих сільських товариств про приєднання до Селянського союзу. Велика кількість статей була присвячена розгрому його організацій. Після цього періодика майже не висвітлювала діяльність осередків ВСС, оскільки останній перейшов на нелегальне становище і почав діяти конспіративно.

Таким чином, найбільш прихильно до ВСС поставилася ліберальна та соціалістична преса, хоча більшовики відносилися до Союзу досить критично. Увагу видань самостійницького спрямування привернув насамперед Всеукраїнський

зїзд селян та Українська селянська спілка. Консервативна періодика, в свою чергу, всіляко намагалася зашкодити поширенню ідей Союзу і відгукувалася про нього негативно.

Серед матеріалів публіцистики за ідеологічною ознакою слід виокремити роботи консервативного, ліберального та соціалістичного спрямування. Консервативний напрям репрезентує короткий нарис головного редактора великоросійської шовіністичної газети «Киевлянин» Д. І. Піхно. Прихильником ліберальних ідей був відомий російський письменник та публіцист В. Г. Короленко, який своїм твором «Сорочинська трагедія» відгукнувся на жорстоку розправу карателів над селянами с. Великі Сорочинці Миргородського повіту Полтавської губернії. Завдяки цій роботі обставини трагедії стали відомими в усій Російській імперії. Ліберально-демократичних поглядів притримувався й український письменник А. Ю. Тесленко, з нарису якого ми довідуємося про діяльність осередку ВСС у с. Харківці Лохвицького повіту Полтавської губернії. Оцінка суспільно-політичного значення Всеросійського селянського союзу і його перспектив із соціалістичних позицій міститься в роботах лідера більшовиків В. І. Леніна та активного діяча РСДРП(б) О. Г. Шліхтера.

Четверту групу джерел становить статистика, матеріали якої містяться у спеціалізованих виданнях та публікаціях. Так, при вивченні причин та передумов виникнення Всеросійського селянського союзу, для з'ясування економічного становища селянства напередодні Першої російської революції, ми ознайомилися з роботою М. Порша «Статистика землеводіння в 1905 р. і мобілізація земельної власності на Україні від 1877 р. по 1905 р.». Крім того, при з'ясуванні етнічної приналежності членів ВСС нами було використано довідник національного складу населення України у ХХ сторіччі.

П'ята група документів – матеріали особового походження. До них відносяться щоденники, приватне листування та спогади¹. Аналізуючи щоденники, необхідно враховувати те, що події подавалися крізь призму авторського сприйняття. Незважаючи на певний суб'єктивізм міркувань авторів, їх нотатки є цінним матеріалом для розуміння атмосфери тієї епохи, а також психологічної і ціннісно-мотиваційної складової світогляду активістів ВСС. Виписки зі щоденників, що велися керівниками окремих селянських союзів, ми знаходимо в судових постановках.

У записках лікаря А. М. Волкович подана широка картина діяльності Хорошковського волосного селянського союзу Кобеляцького повіту Полтавської губернії. Авторка з'ясувала

¹ Голиков А. Г. Вказ. праця. – С. 394.

причини та обставини зародження організації, зміст та методи її діяльності, навела відомості про кількість членів волосного осередку¹. Зважаючи на цінність спостережень та міркувань авторки, щоденник було надруковано у збірнику, присвяченому 20-й річниці Першої російської революції на Полтавщині².

У щоденнику поміщика А. Ф. Куліченка міститься цінний фактичний матеріал щодо діяльності організацій ВСС у Новомосковському повіті Катеринославської губернії. Особливу увагу автор приділив міжпартійним стосункам, дискусіям, що точилися на повітовому з'їзді, та швидкому зростанню політичної свідомості селянства³.

Важливо, що названі автори у своїх щоденниках не просто фіксували хід подій, але й намагалися осмислити суспільно-політичну ситуацію в країні, а також роль і значення ВСС.

Значний інтерес становить також приватне листування, з якого ми довідуємося про успіхи пропагандистської діяльності агітаторів ВСС в окремих місцевостях, відносно місцевих осередків Союзу з центральними органами, репресивні заходи уряду тощо. Крім того, листування було одним зі способів поширення інформації про ВСС⁴.

У процесі написання роботи нами також було використано спогади безпосередніх учасників тих подій. До таких джерел належать мемуари члена Бюро сприяння ВСС В. Г. Богораза-Тана. Він у літературній формі описав перебіг Установчого та Делегатського з'їздів Союзу. З його спогадів ми дізнаємося про особистості окремих делегатів, загальну атмосферу з'їздів, хід дискусій тощо⁵.

Характерною рисою багатьох мемуарів стало те, що при їх написанні автори не обмежувалися лише власними спогадами, а додатково використовували документи та історіографічні нариси. Проте, у підборі джерел, фактів та їх інтерпретації траплялися випадки суб'єктивізму та відвертої тенденційності. Так, до справи формування негативного образу Всеросійського селянського союзу в радянській історіографії долучився більшовик М. І. Васильєв-Южин. На листопадовому з'їзді Союзу він очолював делегацію Московського комітету

¹ ЦДІАК України. – Ф. 1072. – Оп. 3. – Спр. 1575. – Арк. 27 зв. – 29.

² «Крестьянский союз» в Кобеляках // 1905 год на Полтавщине : Сборник. – Полтава, 1925. – С. 110-114.

³ ЦДІАК України. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1875. – Арк. 4 зв.-5.

⁴ Там само. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 992. – Арк. 25-27 зв.; Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (Далі – ІЛ) – Ф. 6. – Спр. 21. – Арк. 1-2; Тесленко А. Ю. Лист до С. О. Єфремова. 5 грудня 1905 р., Харківці / Архип Юхимович Тесленко // Тесленко А. Ю. Прозові твори; Драматичні твори; Вірші; Листи. – К., 1988. – С. 419-420.

⁵ Тан. Новое крестьянство / Тан. – СПб. : Народная мысль, 1906. – 120 с.

РСДРП(б), що спровокувала зіткнення з керівництвом з'їзду, висловивши ультимативну вимогу надання її представникам права вирішального голосу замість дорадчого, яким володіли на з'їзді члени інших революційних партій (зокрема, меншовики й есери). Отримавши відмову, московські більшовики демонстративно залишили з'їзд¹. Очевидно, що саме цього інциденту так і не зміг пробачити ВСС та його керівництву М. І. Васильєв-Южин. Лідерів Селянського союзу він зневажливо назвав «боягузливими політичними пройдисвітами кадетського типу», а С. П. Мазуренка – «зрадником». Саме ж селянство, присутнє на обох з'їздах Союзу, на протипагу його керівництву, автор визнав «революційно налаштованим»².

У спогадах визначного українського громадсько-політичного і державного діяча С. О. Єфремова містяться важливі відомості про діяльність Київського губернського відділення Всеросійського селянського союзу, роботу в ньому представників різних політичних сил та особливу роль українських лібералів у налагодженні зв'язків з селом. Окрім того, автор був одним із організаторів Всеукраїнського з'їзду селян та ініціатором утворення Української селянської спілки, а тому значну увагу він приділив висвітленню цих питань. Зокрема, ми довідуємося про ступінь участі самого Сергія Олександровича, хід підготовки з'їзду та причини його скасування³.

Мемуари іншого громадсько-політичного діяча та видатного українського історика Д. І. Дорошенка також мають важливе значення для вивчення обставин підготовки означеного з'їзду⁴. Говорячи про авторство цих ініціатив, Дмитро Іванович згадував, що справа організації УСС «скидалася більше на авантюру... Двом-трьом людям у Києві спало на думку започаткувати таку спілку й скликати у Києві селянський з'їзд. Зібрали десяток людей, проголосили себе комітетом і видрукували в десятках тисяч примірників плякат з закликком селян на з'їзд, на якому мало бути обговорене земельне питання». Наведене твердження не відповідає дійсності, оскільки Д. І. Дорошенко особисто брав участь лише в технічній стороні справи (розсил-

¹ Шестаков А. Всероссийский крестьянский союз... – С. 102-104.

² Васильєв-Южин М. В огне первой революции. Воспоминания / Михаил Васильев-Южин. – М. : Старый большевик, 1934. – С. 181-183.

³ Єфремов С. Про дні минулі (Спогади) (Продовження) / Сергій Єфремов // Молода нація. Альманах. – 2004. – № 3. – С. 175-218; Єфремов С. Про дні минулі (Спогади) (Закінчення) / Сергій Єфремов // Молода нація. Альманах. – 2004. – № 4. – С. 49-87.

⁴ Дорошенко Д. І. Мої Спомини Про Давнє Минуле (1901-1914 роки) / Дмитро Іванович Дорошенко. – Вінніпег-Манітоба : Видавництво спілки «Тризуб», 1949. – 167 с.

ці закликів) і перебував у Києві тільки впродовж грудня 1905 р.¹, а тому погано орієнтувався в передісторії УСС та запланованого з'їзду, а також масштабах підготовчої роботи. Таким чином, до свідчень автора слід ставитися досить критично. Водночас вони дають правильне уявлення про роботу Київського комітету організації Українського селянського з'їзду, до складу якого він входив.

У мемуарах визначного українського громадсько-політичного діяча Є. Х. Чикаленка йдеться про його особисту участь у популяризації ідей ВСС та про діяльність організатора осередків ВСС та УСС на Полтавщині, члена Київського комітету організації Українського селянського з'їзду П. Оправхати².

Зі спогадів відомого російського письменника та публіциста В. Г. Короленка, що в роки революції 1905-1907 рр. працював у редакції ліберальної газети «Полтавщина», ми довідуємося про обставини публікації в ній першого присуду про приєднання до ВСС, та наступний резонанс, що спричинила ця публікація серед селян губернії. Містяться також відомості про розправу з діячами селянського союзу с. Великі Сорочинці Миргородського повіту Полтавської губернії та особисту участь письменника у піднятті суспільної думки на захист селян³.

Загалом, сорочинські події, що мали широкий суспільний розголос, були висвітлені у ряді мемуарів. У збірнику, виданому до 20-ої річниці революції, були вміщені спогади Г. Мухи⁴. Одним із перших, 1926 р., за власними записами, зробленими ще у 1906 р. на прохання В. Г. Короленка, перебіг подій відтворив Г. Романовський⁵. 1929 р. з'явилися спогади М. Пижова, у яких мова йшла про діяльність представників революційних партій у Великих Сорочинцях та навколишніх селах⁶. 1932 р. світ побачила ціла збірка мемуарів безпосередніх учасників тих подій. Серед опублікованих у ній коротких нарисів нашу увагу привернули мемуа-

¹ Там само. – С. 78-79.

² Чикаленко Є. Спогади (1861-1907): Документальне художнє видання / Євген Харламович Чикаленко ; [передмова: В. Шевчук]. – К. : Темпора, 2003. – С. 273-284.

³ Короленко В. Г. Земли! Земли! Мысли, воспоминания, картины / Владимир Галактионович Короленко. – М. : Советский писатель, 1991. – 224 с.

⁴ Муха Г. Как произошли Сорочинские события / Герасим Муха // 1905 год на Полтавщине (Сборник). – Полтава, 1925. – С. 90-100.

⁵ Романовский Г. События в Сорочинцах в декабре 1905 г. (Воспоминания участника) / Г. Романовский // Пути Революции. – 1926. – № 1 (4). – С. 59-63.

⁶ Пыжов Н. Сорочинское крестьянское восстание 1905 г. Воспоминания руководителя восстания / Николай Пыжов. – М. : Издательство всесоюзного общества политкаторжан и сс. поселенцев, 1929. – 176 с.

ри Г. Мухи¹, С. Юхна² та М. Козиленка³. У них найбільш повно та об'єктивно висвітлено діяльність селянського союзу с. Великі Сорочинці. Інші спогади М. Козиленка було надруковано до п'ятдесятої річниці революції в кількох збірниках.

У фонді відомого українського письменника А. Ю. Тесленка, що міститься у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, зберігається витяг зі спогадів організатора селянських союзів у Лохвицькому повіті Полтавської губернії І. П. Бедра. Із цього джерела ми довідуємося про участь в організації осередків ВСС в повіті вчительської інтелігенції та А. Ю. Тесленка⁴.

У спогадах П. Меркулова⁵ та М. Новицького⁶ йдеться про функціонування осередків Союзу в окремих населених пунктах Полтавщини.

Ряд спогадів присвячено Сумському повітовому комітету ВСС, який наприкінці 1905 р. зумів паралізувати владу місцевої адміністрації та перебрати її у свої руки. Це, зокрема, мемуари керівника руху А. П. Щербака. Вони являли собою частково спогади, частково зібрання архівних матеріалів із історії селянського руху на Сумщині. Автор змаював швидке зростання політичної свідомості селянства в процесі революційної боротьби, що проявилось в переході впродовж кількох місяців від подачі петицій царю до проголошення уряду поза законом⁷.

Крім того, події Першої російської революції на Сумщині знайшли своє відображення у збірнику статей і спогадів, виданому 1931 р. Із нарису А. Т. Овчаренка найбільший інтерес для нас становлять подробиці його поїздки на Установчий з'їзд ВСС на чолі делегації селян повіту⁸. Важливі відомості містяться також в роботі М. Н. Сердюка, що був одним із найбільших помічників А. П. Щербака та разом із ним ре-

¹ Муха Г. На оборону волі / Герасим Муха // 1905 рік у Сорочинцях (У спогадах учасників). – Харків, 1932. – С. 38-47.

² Пороскун І. Спогади про 1905 рік // 1905 рік на Сумщині : збірник / І. Пороскун. – Суми, 1931. – С. 96-99.

³ Козиленко М. До повстання сорочинських селян / Микита Козиленко // 1905 рік у Сорочинцях (У спогадах учасників). – Харків, 1932. – С. 18-32.

⁴ Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Ф. 6. – Спр. 99. – Арк. 6-7.

⁵ Меркулов П. Старые дела / П. Меркулов // Деревня в 1905 году (по воспоминаниям селькоров). – М. ; Л., 1926. – С. 68-70.

⁶ Новицький М. 1905 р. на українському селі (спогади) / М. Новицький. – Харків : Пролетар, 1931. – 72 с.

⁷ Щербак А. П. 1905 год в Сумском уезде / А. П. Щербак // Пролетарская революция. – 1926. – № 7. – Т. 54. – С. 122-139.

⁸ Овчаренко А. Спогади про революцію на Сумщині / А. Овчаренко // 1905 рік на Сумщині. Збірник. – Суми, 1931. – С. 81-83.

дагував «Крестьянскую газету»¹. Певний інтерес становлять також спогади І. Пороскуна² та В. Зубченка³, в яких йдеться про діяльність окремих осередків ВСС Сумського та Тростянецького повітів Харківської губернії.

У мемуарах Б. Ельцина мова йде про роботу представників Херсонського губернського комітету РСДРП серед селян, відмічається великий суспільно-політичний резонанс, що здобули на селі постанови Делегатського з'їзду ВСС та окреслюються причини, що спонукали соціал-демократів Херсонщини на своєму з'їзді прийняти постанову про необхідність сприяння діяльності осередків Союзу⁴.

Останню групу джерел становить агітаційно-пропагандистська література. До неї ми відносимо брошури, листівки, прокламації та відозви. Вони містяться у справах фондів правоохоронних і судових органів, однак, особливу цінність для нас становить колекція листівок Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (Ф. 838), в якій міститься багато різновидів агітаційно-пропагандистської літератури Всеросійського селянського союзу. Дані матеріали є цінним джерелом для з'ясування зміни тактики ВСС у різні періоди революції 1905-1907 рр.

Таким чином, наведений огляд джерел засвідчив існування значного підґрунтя для виконання поставлених у ході дослідження завдань, показав необхідність їх ґрунтовного історичного аналізу. Опрацьована нами джерельна база складається з п'яти груп, кожна з яких висвітлює різні аспекти історії Селянського союзу.

Джерела дозволяють з'ясувати причини появи ВСС, розкрити окремі аспекти формування програмних засад організації, особливо ті, що пов'язані з їх еволюцією у 1906-1907 рр.; уточнити, а в ряді випадків визначити час виникнення осередків Селянського союзу в Україні, їх кількість, чисельність, соціальний, етнічний, віковий та партійний склад; охарактеризувати практичну та агітаційно-пропагандистську діяльність організацій Селянського союзу в Україні в період підйому та спаду Першої російської революції.

Разом з тим, джерела не дають змоги провести точних підрахунків кількості осередків Всеросійського селянського союзу. Нами було враховано лише цілком достовірні випадки,

¹ Сердюк М. До 25-річчя 1905 року (Спогади про революційні події на Сумщині) / М. Сердюк // 1905 рік на Сумщині : збірник. – Суми : Плут і Молот, 1931. – С. 53-69.

² Пороскун І. Вказ. праця. – С. 96-99.

³ Зубченко В. Як царат розплачувався / В. Зубченко // 1905 рік на Сумщині : збірник. – Суми, 1931. – С. 75-78.

⁴ Эльцин Б. Работа среди крестьян (Воспоминания) / Б. Эльцин // 1905 год. Революционное движение в Одессе и Одесщине : сб. статей и воспоминаний. – Одесса : Известия, 1925. – С. 60-72.

оскільки не існує конкретних статистичних відомостей з цього приводу. З цієї ж причини неможливо достеменно з'ясувати чисельність організацій Союзу та встановити деякі інші кількісні характеристики. Крім того, конспіративний характер функціонування ВСС у 1906-1907 рр. не дозволив нам показати цілісну картину діяльності його осередків у цей період.

Висновки до 1 розділу

Вивчення історії Всеросійського селянського союзу було розпочато ще 1905 р. безпосередніми учасниками та свідками тих подій. Воно пройшло ряд етапів, що відрізняються оцінкою його ролі та значення, а також приділенням уваги різним аспектам його діяльності.

У початковий період головна увага приділялася вивченню історії центральних органів ВСС та його з'їздів. У 20-х рр. ХХ ст. у радянській історіографії розгорнулася широка дискусія стосовно соціально-політичної природи ВСС, у ході якої переміг погляд на Союз як на організацію контрреволюційну, що негативно позначилося на його подальшому вивченні. У цей час було надруковано ряд праць, котрі висвітлювали діяльність осередків ВСС в Україні.

Переоцінка ролі та значення Селянського союзу в Першій російській революції відбулася у 1950-х рр. У роботах цього періоду остаточно перемогла ленінська точка зору, відповідно до якої Союз визнавався організацією революційною. Після цього пошквалилося вивчення діяльності місцевих осередків ВСС, було здійснено перші приблизні підрахунки їх кількості в Україні.

На сучасному етапі велику увагу Всеросійському селянському союзу приділяють російські дослідники. Натомість в українській історіографії відчувається брак такої уваги та існує потреба у підготовці узагальнюючої праці з історії ВСС в Україні у 1905-1907 рр.

Виконання поставлених в ході підготовки дослідження завдань стало можливим завдяки використанню широкої джерельної бази. Ґрунтовний аналіз нормативно-правових актів, діловодної документації, матеріалів періодичної преси, статистичних матеріалів та документів особового походження дозволив зробити аргументовані узагальнення та висновки. Кожен із видів документів має свої особливості, вимагає критичного осмислення.

Загалом, вивчення вже існуючих напрацювань істориків та дослідження різних груп джерел дозволяє показати цілісну картину діяльності Всеросійського селянського союзу в Україні в період Першої російської революції.

ВСЕРОСІЙСЬКИЙ СЕЛЯНСЬКИЙ СОЮЗ ТА ЙОГО ОСОБЛИВОСТІ В УКРАЇНІ У 1905-1907 рр.

2.1. Передумови та причини виникнення Селянського союзу. Центри його зародження

Революція 1905-1907 рр. спричинила появу різних політичних та громадських організацій, зокрема Всеросійського селянського союзу як масової безпартійної політичної організації селянства Російської імперії.

Передумови та причини виникнення ВСС слід шукати в загальних умовах, що склалися в українському селі напередодні революції 1905-1907 рр., а саме – в низці чинників економічного та політичного характеру.

Економічним підґрунтям виникнення ВСС став низький рівень життя селянства, зумовлений загостренням аграрного питання. Так, в одному з присудів про приєднання до ВСС селяни зазначали, що «нещастя нашої Батьківщини походять від того, що над російським народом завжди панувала невелика купка дворян, купців та чиновників», котрі «продали йому за величезну ціну невеликі наділи поганих угідь...»¹. Таким чином, на думку самих селян, основною причиною суперечностей на селі була проблема землеволодіння та землекористування.

Аграрне питання було одним із найгостріших у соціально-економічному розвитку України на початку ХХ століття. Показовим у цьому плані є те, що в революційній боротьбі селянами висувалися насамперед економічні вимоги. Так, із 6802-ох виступів селян України за роки революції лише 866 (або 13%) мали політичний характер, і тільки в небагатьох із них ставилися національні вимоги².

Українське селянство переживало наприкінці ХІХ – початку ХХ століть час глибокого господарського занепаду.

¹ Высший подъём революции 1905-1907 гг. Вооружённые восстания, ноябрь-декабрь 1905 года / [под. ред.: А. Л. Сидорова (отв. ред.), Г. М. Деренковского, Г. Д. Костомарова и др.]. – М. : Издательство АН СССР, 1955-1956. – Ч. 3, кн. первая. – 1956. – С. 621.

² Нариси з історії українського національного руху / [відп. редактор В. Г. Сарбей]. – К. : Інститут історії України НАН України, 1994. – С. 113.

Це було спричинено, з одного боку, селянським безземеллям і малоземеллям, а з іншого – зростанням рівня капіталізації сільського господарства¹.

Аграрний голод брав свій початок іще з 1861 року. Внаслідок реформи понад 220 тис. ревізьких душ селян України було обезземелено, близько 100 тис. одержали злидарські наділи – до однієї десятини на ревізьку душу. Більше 1600 тисяч, або понад 61%, одержали наділи від 1 до 3 десятин на душу і тільки 742 649, або 28% від загальної кількості кріпаків, отримали наділи розміром понад 3 десятини на ревізьку душу. Майже 94% селянських господарств України вийшли з кріпосної залежності з наділами до 5 десятин, тобто нижче за мінімальну норму, необхідну в той час для самостійного ведення селянського господарства, до того ж, селяни отримали погані землі². Кількість землі скоротилася ще й через великий приріст населення. Як наслідок, з 1860 до 1905 року в українських губерніях малоземельного населення стало вдвічі більше, а подекуди – втричі³.

При проведенні реформи в Російській імперії 1861 р. із хліборобської площі в дев'ятох українських губерніях, що становила 37 460 633 дес., селяни отримали 16 762 062 дес. (44,6%) надільної землі. 1887 р. у руках селян вже знаходилося 18 722 687 дес., а в 1905 р. – 20 127 454 дес.⁴ Таким чином, разом із придбаною землею, до 1905 року в руках селян зосередилося близько 54% всієї хліборобської площі. Разом з тим, у період від 1860 р. до початку ХХ ст. чисельність сільського населення України зросла на 86%, а площа селянських земельних угідь лише на 31%⁵.

Відібравши у селян значну частину сільськогосподарських угідь, якими вони користувалися до реформи, поміщики подбали також і про те, щоб залишити за собою кращі землі. Вони позбавляли селян лісу, пасовиськ, водопоїв та інших угідь, передбачили ряд обмежень для сільських громад у користуванні надрами землі, ріками, лісами та озерами. За політї власним потом і кров'ю землі селяни України пови-

¹ Мірза-Авакянц Н. Вказ. праця. – С. 4.

² Лещенко М. Н. Класова боротьба в Українському селі на початку ХХ століття / Микола Никифорович Лещенко. – К. : Видавництво політичної літератури, 1968. – С. 13.

³ Свідзінський М. Вказ. праця. – 1928. – № 6. – С. 141-143.

⁴ Витанович І. Аграрна політика українських урядів років революції й визвольних змагань (1917-1920) / Ілля Витанович // Український історик. Журнал Українського історичного товариства. – Нью-Йорк ; Мюнхен, 1967. – Рік IV., № 3-4 (15-16) – С. 8.

⁵ Там само. – С. 12.

нні були заплатити поміщикам і самодержавно-дворянській державі понад 500 мільйонів рублів викупу. Цей же принцип пограбування було покладено в основу так званої «зміни побуту» державних, удільних та інших груп селян¹. Крім того, в пореформений період за поміщиками залишалося багато прав для позаекономічного примусу: тимчасово зобов'язаний стан селян, кругова порука, тілесні покарання, відправка селян на громадські роботи тощо. Навіть після викупу землі, куди фактично входила і плата за особисте звільнення, селяни не ставали повністю вільними людьми². Таким чином, селянська реформа 1861 року не знищила панщинну систему, а лише підірвала її, і тому в аграрній сфері країни збереглися численні кріпосницькі пережитки³.

Загалом, реформа 1861 р., проведена царизмом зверху, не розв'язала тих суперечностей на селі, що в середині XIX століття підняли селянство на боротьбу за «землю і волю».

Проте, не зважаючи на важкі умови реформи, її обмеженість і половинчастість, вона відіграла прогресивну роль в історії країни. У результаті її проведення істотно змінилися старі феодально-кріпосницькі виробничі відносини, засновані на монопольній власності поміщика на кріпосного селянина. Одним із найважливіших факторів, що мав вирішальний вплив на зміну характеру старих виробничих відносин, був підрив, а потім і знищення монопольного права дворян на землю. В Україні були створені необхідні умови для подальшого зростання безстанового землеволодіння, для розвитку приватної власності на землю. Не менш важливим фактором у зміні виробничих відносин стала ліквідація особистої залежності селян від поміщиків. Вона призвела до вивільнення значної кількості робочих рук⁴.

Під впливом капіталістичного розвитку земля все більше втягувалась у ринковий обіг, перетворюючись на товар. Частина поміщиків стала на шлях перебудови своїх господарств на капіталістичних засадах, решта здавала свої маєтки в оренду чи продавала їх іншим власникам. Менш ніж за 30 років дворяни українських губерній втратили майже 6 млн. дес. землі, що становило приблизно одну третину загальної площі їх землеволодіння⁵. Капіталізм, що неухильно розвивався, посту-

¹ Лещенко М. Н. Класова боротьба в Українському селі... – С. 13.

² Байрау Д. Янус в лаптях: крестьяне в русской революции 1905-1907 гг. / Д. Байрау // Вопросы истории. – 1992. – № 2 – С. 20; Лещенко М. Н. Класова боротьба в Українському селі... – С. 13.

³ Лось Ф. Є. Класова боротьба в українському селі / Ф. Є. Лось, О. Г. Михайлюк. – К. : Наукова думка, 1976. – С. 12.

⁴ Лещенко М. Н. Класова боротьба в Українському селі... – С. 16.

⁵ Там само. – С. 16-17.

пово залучав у свою орбіту й дрібні селянські господарства. Природно, що це не могло не вплинути на становище і подальший розвиток селянського господарства, посівна площа якою на надільних землях постійно збільшувалась. У заможних селянських господарствах в Україні спостерігалися поліпшення порідності худоби, вирощування цукрових буряків, тютюну, соняшнику, картоплі та інших технічних культур, розвиток садівництва, бджільництва тощо. Одночасно в селянських господарствах все ширше застосовувалися машини та удосконалені знаряддя праці. Однак, це стосувалося лише невеликої кількості заможних господарств¹.

Належне уявлення про ступінь розшарування селянства в Україні дає розподіл між його основними групами надільної, приватновласницької і орендної землі, робочої худоби, реманенту та інших знарядь і засобів виробництва, а також застосування ними найманої праці. Статистика 1905 р. давала наступну картину розподілу селянської земельної власності: надільні землі – 18 169 922 дес. або 80%; землі особистої власності – 2 314 968 дес. або 10,2%; землі селянських громад – 1 781 482 дес. або 7,9%; землі селянських товариств – 415 623 дес. або 1,8%; землі змішаних товариств – 24 452 дес. або 0,1%; загалом – 22 706 447 дес. або 100%.

Таким чином, надільні землі складали 4/5 всієї земельної власності селян, а придбані – 1/5. Із усієї придбаної землі на Південну Україну припадало 1 957 662 дес., Лівобережну – 1 747 233 дес., а на Правобережну – тільки 831 660 дес. Із окремих губерній найбільше придбаної землі належало селянам на Катеринославщині – 1 млн. 59 тис. дес., найменше – на Поділлі – 225 993 дес.² Земля коштувала надзвичайно дорого, і ціна на неї постійно зростала (з 60-х рр. XIX ст. – до поч. XX ст. ринкова ціна на землю зросла майже в 30 разів)³. Коли в 1888-1896 рр. пересічна ціна за 1 дес. в Україні становила біля 72 руб., то 1897-1905 – вже 127 руб., 1906-1914 – 196 руб. У деяких місцевостях ціни були ще вищі, наприклад, на Полтавщині 1897 року ціна за 1 десятину землі становила 103 руб., 1902 вже 207, 1905 – 236⁴. Із цих даних стає зрозумілим, що купувати землю в поміщиків могли здебільшого заможні селяни.

¹ Пойда Д. П. Крестьянское движение в Правобережной Украине в пореформенный период (1866-1900 гг.) / Дмитро Павлович Пойда. – Днепропетровск: Днепропетровское областное издательство, 1960. – С. 63.

² Порш М. Статистика землеволодіння в 1905 р. і мобілізація земельної власності на Україні від 1877 р. по 1905 р. / Микола Порш // Україна. – К., 1907. – С. 32.

³ Леценко М. Н. Класова боротьба в Українському селі... – С. 21.

⁴ Витанович І. Вказ. праця. – С. 12.

Якщо говорити про землю, що перебувала в особистій власності селян (2 314 968 дес.), то в Правобережній Україні такої було 366 620 дес., на Лівобережжі – 1 001 543 дес. і на Півдні – 976 805 дес. Таким чином, Лівобережна Україна за розмірами селянської особистої земельної власності посідала перше місце, а на останньому перебувала Правобережна Україна, густозаселена територія, де селянам на правах особистої власності належало тільки 1/20 всієї приватної землі¹.

Наступною категорією володінь були надільні землі селян – найчисельніша група селянських господарств (18 169 922 дес.). У Правобережній Україні надільної землі було 6 159 829 дес., Лівобережній – 7 1887 809 дес. і на Півдні – 4 822 284 дес.²

Найбільше в Україні було дворів із наділом до 5 дес. У 1905 р. їх налічувалося 1,3 млн., що становило майже 44%. Вони мали 4,2 млн. дес. землі, або до 23% всього надільного землеволодіння України. Селянських господарств із середнім наділом від 5 до 10 дес. у губерніях України налічувалось понад 1176,9 тис. дворів, що становило майже 40% їх загальної кількості. Їм належало 8440,6 тис. дес., або 46% всієї площі надільного землеволодіння. Господарства вищої групи, що володіли наділами понад 10 десятин на двір, становили тільки 16,5% (491,7 тис.). В їх володінні перебувало 41% всієї площі надільної землі³.

На початку ХХ ст. великі власники обробляли у своїх господарствах тільки 56% землі, решту здавали в оренду. Селяни орендували близько 4,1 млн. дес. їхньої землі та щороку платили власникам 63 млн. руб. Потреба прохарчуватися примушувала селянство погоджуватися на завищені ціни, що постійно зростали. Оренда сягала інколи 60 % загального прибутку⁴. За даними офіційної статистики, в період з 1877 по 1905 рр. площа землі, орендованої селянами, збільшилась у дев'яти українських губерніях майже на 39%. Через високий розмір орендної плати й відсутність коштів частина селян не могла орендувати землю в необхідних для них розмірах і на тривалий час. Це було доступно лише заможній верхівці села та орендарям-лихварям, які орендували в поміщиків великі земельні масиви і передавали їх за певну переплату суборендарям чи дрібним орендарям-селянам⁵. Ціна на оренду зростала швидше за прибутки, які на орендованій землі отримували

¹ Порш М. Вказ. праця. – С. 5-6.

² Там само. – С. 20.

³ Иванов Л. М. Распределение землевладения на Украине накануне революции 1905-1907 гг. / Л. М. Иванов // Исторические записки. – 1957. – № 60. – С. 181-183.

⁴ Витанович І. Вказ. праця. – С. 12.

⁵ Лещенко М. Н. Класова боротьба в Українському селі... – С. 23-24.

вали селяни. Ця збитковість і необхідність здійснення виплат за найняту землю, особливо у неврожайні роки, примушувала селян продавати худобу та інше майно. Тим не менше, селянин міцно тримався за орендовану землю, намагаючись будь-яким чином не втратити її, оскільки це був єдиний спосіб хоч якось покращити становище родини. Через це селянин відмовлявся від оренди тільки тоді, коли продавати вже було нічого¹. Отже, оренда поміщицької землі не спроможна була розв'язати проблеми малоземелля основної маси так званого «трудового селянства».

Низькі заробітки в маєтках великих власників, на цукроварнях і бурякових плантаціях, неможливість виїзду з перенаселеного села на заробітки до нових промислових центрів, які пізно почали розвиватися (і лише в Південній та Південно-Східній Україні) збільшували безземелля й малоземелля українського селянства. При такому швидкому зростанні цін частина селян взагалі не могла ні купити, ні орендувати землю².

В 1905 р. безземельних селян в Україні було 678,4 тис. сімей, тобто 3595,5 тис. душ, або 19% всього селянства, зайнятого в сільському господарстві України. По регіонах спостерігається така ситуація: в Правобережній Україні 2 457, 08 тис. душ; у Лівобережжі – 49,82 тис. душ; у південних губерніях – 1 088,62 тис. душ. Таким чином, найвищий процент безземельного селянства існував у Правобережній Україні, значними є ці показники і по Півдню. В той же час, на Лівобережжі відсоток безземельних був зовсім незначний (1%); тут сільський пролетаріат існував у прихованій формі, як власники невеличкого клаптика землі³.

Нестача землі спричиняла надлишок робочої сили. Так, у 1901 р. він у сільському господарстві становив: на Київщині – 1 326 тис. осіб, на Волині – 1 095 тис. осіб, на Поділлі – 1 184 тис., на Полтавщині – 1 310 тис., на Чернігівщині – 890 тис., на Харківщині – 1 037 тис. осіб, на Катеринославщині – 663 тис., на Херсонщині – 664 тис., у Таврійській губернії – 289 тис. осіб. Напередодні революції 1905 – 1907 рр. в українських господарствах не було задіяно приблизно 7 778 тис. осіб; лише близько 3 млн. з цього числа знаходило низькооплачувану роботу в поміщицьких маєтках. Українська промисловість могла задіяти в той час не більше 1 080 тис. робітників. Безземелля та малоземелля змушувало селян шукати собі місце за межами України. Від 1891 р. до 1900 р. з підросійської України мігрувало 336 тис. осіб, переважно за Урал, у Сибір та на Далекий Схід⁴.

¹ Мірза-Авакянц Н. Вказ. праця. – С. 5.

² Витанович І. Вказ. праця. – С. 12.

³ Порш М. Вказ. праця. – С. 35.

⁴ Витанович І. Вказ. праця. – С. 12-13.

Наприкінці XIX – початку XX ст. селянство становило основну пригноблену верству суспільства. Разом з тим, в Україні, як і в усій Російській імперії, посилювався ступінь його розшарування. Склалися такі основні групи: сільська біднота, середнє селянство, заможна верхівка села. За питомою вагою перша група становила близько 3/5, друга – близько 1/4 і третя – понад 1/6 частину селянських господарств. У категорії розореного селянства на один двір припадало близько 4-х дес. землі, середнього – до 7 дес., і в групі сільської буржуазії – майже 22 дес. землі¹.

Характер і рівень господарювання селян (насамперед українських хліборобів, які становили близько 9/10 всієї землеробської людності тогочасної України) продовжували залежати від традиційних чинників – кількості землі, наявності у господарстві робочих рук, робочої худоби, домашнього ремесла та якості «дідівського» реманенту. А оскільки абсолютна більшість мешканців українського села не могла напередодні революції 1905 р. існувати виключно за рахунок прибутків від земельних ділянок, то з роками об'єктивно зростала роль ринкових чинників у життєзабезпеченні селянства – відхожих промислів, заробітків у панських маєтках, торгівлі, малого підприємництва тощо².

Розвиток селянських господарств і підвищення врожайності землі затримувались бідністю і малоземеллям селян. Від своєчасного і якісного обробітку землі в прямій залежності був майбутній врожай. Про це добре знали й самі селяни, серед яких поширена була приказка: «Як виорем пізно, та посієм рідко, то й уродить дідько». Проте своєчасно і якісно обробляти землю безкінні і однокінні господарства, безумовно, не мали змоги, а заводити ранні пари, які підвищили б врожайність, не могли через малоземелля. Отже, тримати землю на пару могли лише заможні господарства, які мали куплені землі. З удобрюванням селянських полів справа складалася не набагато ліпше. Краще воно здійснювалося там, де велося інтенсивне сільське господарство, тобто на землях економій та заможних селян. Щодо найбідніших прошарків села, то кореспондент однієї з газет зазначав: «Ім жити нема за що, а не те, щоб удобрювати». У руках заможних селян зосереджувались і сільськогосподарські машини, які завдяки цьому краще обробляли землю, тоді як праця на землі простого селянина вирізнялася архаїчністю³.

¹ Лещенко М. Н. Класова боротьба в Українському селі... – С. 24-25.

² Присяжнюк Ю. П. Ринкова еволюція аграрних відносин в Україні (друга половина XIX ст. – 1905 р.) / Ю. П. Присяжнюк, Л. М. Горенко // Український історичний журнал. – 2000. – № 5. – С. 89.

³ Рева І. М. Вказ. праця. – С. 18-20.

Важкі економічні умови вплинули на наростання селянського руху. Це добре розуміли й представники влади на місцях. Так, подільський губернатор на початку літа 1905 р. зазначав: «Причина явища (селянського руху. – автор) лежить десь глибше від експлуатації селян чи злочинної агітації. Справжньою причиною... є селянське малоземелля, бо за сучасних умов виробництва земля не покриває селянського бюджету...»¹. Це твердження цілком підтверджує висновки, зроблені з аналізу становища в сільському господарстві на початку ХХ століття.

Окрім того, варто відзначити, що брак землі найбільше відчувалася саме в українських губерніях. Не випадково делегати з України ще на першому Установчому з'їзді Всеросійського селянського союзу зазначали: «Нам болять наші потреби по смугах, по областях»². Очевидець свідчив, що окрім українських хліборобів говорили про нестачу землі і селяни-великороси, але в їх виступах не відчувалося тієї «величезної жаги землі»³. Пізніше все це стало визначальним у роботі з утворення Української селянської спілки та скликання Всеукраїнського селянського з'їзду.

Селянство України було обмежено як в громадських, так і в майнових правах. Законоположення обмежували права селян на вільний вихід із земельної общини чи сільської громади. Щоб перейти в іншу громаду чи стан, селянин повинен був одержати дозвіл тієї громади, до якої він був приписаний, для чого потрібно було, по-перше, сплатити всі недоїмки і внести не менше половини викупних платежів, нарахованих на нього за одержаний наділ, по-друге, мати згоду громади взяти на себе виплату решти викупу. Звичайно, все це було серйозною перепорою на шляху виходу селянина із сільської общини чи селянського стану. Надзвичайно обмеженим був і тимчасовий виїзд селянина із села. Щоб відлучитися, наприклад, більше ніж на рік на відхожі промисли, слід було одержати спеціальний дозвіл громади, який міг бути нею скасований у будь-який час. Таким чином, звільнившись із особистої залежності від поміщика, селянин фактично потрапляв у залежність від громади, був прикріплений до мізерного наділу. Крім того, селянин був надзвичайно обмежений і в праві розпоряджатися своїм наділом. Він не міг його продати за межі своєї общини, або заставити в кредитній установі. Селянин був станом нерівноправний, він залишався особою нижчого стану, з гідністю якого

¹ Качинський В. Вказ. праця. – С. 4-5.

² Тан. Вказ. праця. – С. 102.

³ Блеклов С. Вказ. праця. – 1905. – № 38. – С. 3142-3149.

не рахувалися ні поміщик, ні земський начальник, ні поліцейський чиновник. Аж до серпня 1904 р. волосний суд міг присудити селянина до принизливого покарання різками¹.

В Україні у зв'язку з пригнобленим становищем селянства, низьким рівнем його культурного розвитку поширилися п'янство та алкоголізм. Розповсюдження набули шинки та інші питні заклади, які стали осередками цього соціального зла. Кращі представники інтелігенції та частина селянства усвідомлювали це, що знайшло відображення в програмі та діяльності ВСС.

На ґрунті бідності в селах у пореформеній період лютували різноманітні інфекції, особливо дитячі хвороби, що забирали десятки тисяч життів².

Погіршував становище селянства і неврожай, що мав місце 1905 р. Він був значний, особливо постраждали окремі волості у степових областях. Наприкінці 1905 р., тобто в момент найвищого піднесення революції, вплив неврожаю проявився в багатьох районах³.

Великою проблемою, що існувала в українському селі напередодні Першої російської революції, була неосвіченість переважної більшості селян. Як до, так і після революції 1905-1907 рр. у Російській імперії не існувало системи загальнообов'язкової освіти, хоча питання про її необхідність неодноразово розглядали правлячі кола. Далі розмов справа не зрушила з причин необхідності великих коштів на освітню реформу, а також у зв'язку з недовірою до світських вчителів, яких, небезпідставно, вважали носіями ліберальних та лівих ідей⁴. Бракувало розуміння необхідності освіти і в середовищі самих селян. Значна їх частина вважала, що освіта є непотрібною розкішшю, оскільки головною чеснотою для селян залишалося вміння працювати на землі⁵. Не цінуючи належним чином вагу розумової праці, в тому числі значення діяльності сільських вчителів, українські хлібороби визнавали, підтримували та добровільно фінансували лише таку освіту, яка задовольняла їхні господарські та релігійно-світоглядні потреби, тобто власне селянські інтереси⁶.

Проте, у середовищі селян поступово вироблялася думка, що освіта – це засіб отримати посаду чиновника чи збагатитися. Поширення набували міркування про необхід-

¹ Лещенко М. Н. Класова боротьба в Українському селі... – С. 30-31.

² Пойда Д. П. Вказ. праця. – С. 93.

³ Качинський В. Вказ. праця. – С. 8.

⁴ Пайлс Р. Вказ. праця. – С. 125.

⁵ Кабытов П. С. Русское крестьянство: этапы духовного освобождения / П. С. Кабытов, В. А. Козлов, Б. Г. Литвак. – М. : Мысль, 1988. – С. 52.

⁶ Присяжнюк Ю. П. Ментальність українського селянства... – С. 31.

ність «стати людиною», «вбитися в люди», «зробити з сина людину»¹. Напередодні революції 1905-1907 рр. зростає кількість освічених селян, посилюється їхня тяга до знань, читання не лише книг, але й газет. Цей інтерес до подій у країні та за її межами особливо зріс у період російсько-японської війни. Про появу в селі нового соціального типу особистості – грамотного селянина говорив і один із засновників Всеросійського селянського союзу В. Г. Богораз-Тан: «Я бачив у кожному повіті сотні інтелігентних селян, що вільно обговорювали цензове та загальне виборче право»². Про це ж у квітні 1905 р. у своєму листі свідчив управляючий поміщицьким маєтком з Харківської губернії: «Довелося мені бути присутнім при тому, як два мужички сперечалися, яка форма володіння краще – соціалізація чи націоналізація. Ну, зізнаюся, я ще не бачив, щоб люди так гаряче та серйозно сперечалися, розбираючи навіть дрібниці. Серед інтелігентів я не зустрів цього»³. Саме такою новою селянською інтелігенцією* і була переважна більшість делегатів на Установчому з'їзді ВСС. З цього приводу член Бюро сприяння ВСС С. М. Блеклов у своїй статті про ВСС, зокрема, зазначав «Я пишу на підставі справжніх записів тих промов, що лунали на з'їзді. Багато скептиків скаже, що це казали селяни, які є рідкісним винятком з загальної сірої селянської маси, яких нараховується по одному на тисячі. Нехай так. Але якщо так вже говорить селянська інтелігенція, то це, у всякому разі, ранкова зоря, що пророкує швидке настання світлого дня духовного пробудження народу»⁴.

Важливою залишалася на селі також проблема сільсько-господарської освіти, оскільки через консерватизм мислення, українські селяни виявляли здебільшого недовіру до агрономічних інновацій, які, зокрема, запроваджували в сільському господарстві України їхні сусіди-колоністи – німці, чехи, болгарини та інші іноземні переселенці. Наприкінці ХІХ ст. Б. Грінченко з цього приводу писав: «Наш хлібороб і досі працює так, як працювали наші предки за Володимира Святого, зовсім не свідомий нових способів господарювання, способів, необхідних при сьогочасній виробленій, засміченій землі»⁵. Сільськогосподарською просвітою україн-

¹ Там само. – С. 27.

² Кабытов П. С. П. А. Столыпин: Последний реформатор Российской империи / Петр Серафимович Кабытов. – [2-е изд.]. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2007. – С. 54.

³ ЦДАК України. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 88. – Арк. 108.

⁴ Блеклов С. Вказ. праця. – С. 3174.

⁵ Присяжнюк Ю. П. Ринкова еволюція аграрних відносин в Україні... – С. 92.

ських селян займалися всі представники сільської інтелігенції (вчителі, лікарі, агрономи, ветеринари). Вони виступали перед селянами з лекціями й бесідами, також організували короткочасні курси. Агрономи демонстрували роботу вдосконаленого сільськогосподарського реманенту і машин, розповсюджували відповідну літературу, яка, однак, зазвичай була малозрозумілою для селян через їх неосвіченість. Водночас, в умовах гострого малоземелля та бідності, селяни не могли, а часто, в силу свого консерватизму, й не хотіли користуватися порадами інтелігентів, заявляючи: «Ми люди темні, де вже нам, старі так робили»¹.

Гострота аграрного питання та загальна соціально-економічна невлаштованість селянства привернули увагу всіх громадсько-політичних сил Російської імперії. Вони прагнули заручитися багатомільйонною підтримкою селянства, для чого проводили в його середовищі енергійну роботу². Так, більшість губернаторів Російської імперії у своїх доповідях відзначали, що головною причиною аграрних безпорядків була саме революційна агітація. Особливо вони відзначили участь у ній земських службовців (т. зв. «третього земського елементу»), а саме – вчителів, лікарів, фельдшерів, а також земських закладів. Чимало посприяла, на їхню думку, поширенню революційних ідей також ліберальна та революційна преса³. Губернатори наголошували також на впливові політичних партій та їх відозв і прокламацій, що набули досить значного поширення на селі⁴. Загалом, перші організації ВСС виникали в тих місцевостях, де різними суспільними групами вже було започатковано обговорення селянами злободенних соціально-політичних питань⁵. З цього приводу видатний український громадсько-політичний діяч В. М. Доманицький на сторінках газети «Громадська думка» відзначав, що селянські союзи створювалися в першу чергу там, де «хоч трохи світла того люди бачили і що на світі робиться знали»⁶. Так, кореспондент Вільного економічного товариства повідом-

¹ Кабытов П. С. Русское крестьянство... – С. 54-55.

² Федьков О. М. Політичні партії і селянство... – С. 32.

³ Карпов Н. Крестьянское движение в революции 1905 года в документах / Н. Карпов. – Л. : Государственное издательство, 1926. – С. 94.

⁴ Там само. – С. 179, 198, 249.

⁵ ЦДАК України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 1647. – Арк. 2 зв.; Козиленко М. М. Селянське повстання у Великих Сорочинцях (Спогади) // Революція 1905-1907 рр. на Україні. До 50-річчя першої російської революції / М. М. Козиленко. – К., 1955. – С. 305-306; Марев П. Вказ. праця. – С. 69.

⁶ Колодянин. Що діється на селі (листи з Звенигородщини) / Колодянин // Громадська Думка. – 1906. – № 4. – С. 1.

ляв, що на Катеринославщині на селян здійснювали різноманітні «культурні та просвітницькі впливи» толстовці, народники та українофіли. Особливого значення він надавав читанням при народній школі у 1903-1904 рр. На переконання автора, саме ці читання, що відновилися в жовтні 1905 р., відіграли важливу роль у створенні селянами місцевого відділення Всеросійського селянського союзу¹.

Крім того, слід відзначити роль партії есерів у справі політичної організації селянства, оскільки ще 1898 р. за участю її майбутнього лідера В. М. Чернова у Тамбовській губернії утворилося «Братство для захисту народних прав»², статут якого розповсюджувався серед селян окремих місцевостей Російської імперії³. А вже 1902 р., під впливом весняних аграрних заворушень у Полтавській і Харківській губерніях, постав «Селянський союз партії соціалістів-революціонерів» (СС ПСР)⁴, який зосередив свою роботу, головним чином, у селах Поволжя та Лівобережної України⁵. У 1905 р. керівництво партії соціалістів-революціонерів довго не висловлювалося щодо ВСС, хоча й есери стояли біля його витоків. Можливо, в цьому виявилася нездатність їх політичного керівництва зрозуміти справжнє значення Союзу⁶. А воно було, насправді, досить великим. Як розповідав у своїх спогадах один із сучасників: «...Селянський союз був у всіх на вустах»⁷. Більш того, діячі партії есерів стали організаторами губернських і повітових відділень ВСС, до нього в усій імперії почала приєднуватись велика кількість братств СС ПСР⁸. Із цього приводу «бабуся російської революції», лідер ПСР К. К. Брешко-Брешковська свого часу гнівно дорікнула члену Головного бюро ВСС С. П. Мазуренку: «Ви вкрали у нас Селянський союз!»⁹. Насправді ж безпартійний Селянський союз, дистанціювавшись від партійних гасел, завдяки своїй широкій політичній платформі дав новий поштовх для об'єднання селянства, водночас відтягнувши на свій бік значну кількість прихильників у ПСР, особливо в перший період революції.

Необхідно також враховувати внесок неонародників в утворення ВСС. У жандармських документах наголошуєть-

¹ Аграрное движение в России... – С. 445-446.

² Федьков О. М. Політичні партії і селянство... – С. 60-61.

³ ЦДІАК України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 316. – Арк. 140 зв.

⁴ КПМДА. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 7267. – Арк. 465 зв.

⁵ Лещенко М. Н. Класова боротьба в Українському селі... – С. 143.

⁶ Леонов М. И. Партия социалистов-революционеров в 1905-1907 гг. / М. И. Леонов. – М. : РОССПЭН, 1997. – С. 186.

⁷ Эльцин Б. Вказ. праця. – С. 70.

⁸ Леонов М. И. Вказ. праця. – С. 186.

⁹ Там само. – С. 255; Мазуренко В. Наше село в 1905 году / В. Мазуренко // Пути Революции. – 1925. – № 2. – С. 30.

ся на впливах, які здійснювали майбутні енеси, що частково входили до створеного на нараді московських селян у травні 1905 р. Бюро сприяння організації ВСС¹, а на Установчому з'їзді 31 липня – 1 серпня того ж року увійшли до новоствореного Бюро сприяння ВСС². В одному з циркулярів, зокрема, підкреслювалося: «Ця... партія створила в 1905 р. активну організацію під позапартійним прапором Всеросійський селянський союз»³. Однак, як небезпідставно свого часу зазначив С. П. Мазуренко: «Це бюро було лише добрим акушером при народженні Селянського союзу»⁴. Таким чином, не слід абсолютизувати його ролі у створенні ВСС.

Наростання селянського незадоволення посприяла і російсько-японська війна. Вона була розпочата з незрозумілих народу причин і проходила дуже невдало, хоча спочатку газети заявляли, що «ми япошку шапками закидаємо»⁵. Видатний український громадсько-політичний діяч С. О. Єфремов назвав поразку Росії в цій війні «психологічною підставою революції», оскільки вона сколихнула величезну імперію, показавши, що «не сила боротися з ворогом, волею озброєним», та поставила на порядок денний питання необхідності докорінних реформ у всіх сферах життя суспільства та його гальної модернізації⁶. Крім того, війна потребувала мобілізації значних матеріальних та людських ресурсів, а тому тяжко відбилася на слабких селянських господарствах⁷. Все це породжувало в середовищі селян незадоволення.

Коли ми говоримо про причини виникнення Всеросійського селянського союзу, то наше дослідження буде не повним без з'ясування законодавчих передумов його створення, адже соціальна база ВСС (т. зв. «трудове селянство») в основній своїй масі була досить поміркованим елементом і потребувала вищої санкції на свої дії. Так, наприклад, селяни с. Мануйлівки Новомосковського повіту Катеринославської губернії свою участь у Селянському союзі пояснювали тим, що його вони «не вважали незаконним, тим паче, що вказі-

¹ Куреньшев А. А. Всероссийский крестьянский союз. 1905-1930 гг. Мифы и реальность / А. А. Куреньшев. – М. : АИРО-XX; СПб. : Дмитрий Буланин, 2004. – С. 25.

² Ерофеев Н. Д. Народные социалисты в первой русской революции / Ерофеев Николай Дмитриевич. – М. : Изд-во Московского университета, 1979. – С. 111-112.

³ ЦДІАК України. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 1127. – Арк. 91 зв.

⁴ Мазуренко братя. К истории крестьянского движения 1905 г. / Братя Мазуренко // Пути Революции. – 1926. – № IV (7). – С. 20.

⁵ Качинський В. Вказ. праця. – С. 7.

⁶ Єфремов С. Про дні минулі (Спогади) (Продовження) / Сергій Єфремов // Молода нація. Альманах. – 2004. – № 2. – С. 109.

⁷ Мірза-Авакянц Н. Вказ. праця. – С. 10.

вок з цього приводу зі сторони безпосереднього начальства не мали... Присуд (про приєднання до ВСС. – автор) було оформлено у встановленому порядку»¹.

Основними нормативно-правовими актами, у руслі яких відбувалася діяльність організацій Селянського союзу, стали указ 18 лютого 1905 року та Маніфест 17 жовтня цього ж року.

Важливим поштовхом для відкритого вираження політичних настроїв селянства² та утворення Всеросійського селянського союзу стала присудна кампанія, започаткована царським указом 18 лютого 1905 р. Відповідно до нього приватні особи та установи отримали право подавати до Ради Міністрів свої пропозиції з питань, що стосувалися удосконалення державного устрою та народного добробуту³. Водночас в указі зазначалося, що «основні закони імперії» повинні бути «недоторканими та обов'язково збереженими»⁴.

Даний указ спричинив досить жваву реакцію у всіх верствах суспільства. Вироблення означених пропозицій відбувалося в земських зборах, на засіданнях міських дум, у середовищі адвокатури та нарадах різних товариств. Крім того, для обговорення політичних питань населення почало утворювати різні гуртки, в тому числі і за професійною ознакою, скликати з'їзди⁵. Значення присудна кампанія мала величезне. Однією з перших в усій імперії присуди селян почала публікувати газета «Полтавщина». Як згадує відомий російський письменник В. Г. Короленко, що в той час працював в її редакції, поява в газеті першого такого присуду справила ефект «якоїсь бомби», спричинивши активізацію обговорення політичних питань у середовищі селян⁶. Означені факти занепокоїли міністра внутрішніх справ, що звернувся за тлумаченням указу 18 лютого до Ради Міністрів. Остання зробила застереження, що указ хоча і надає право подачі заяв без будь-яких обмежень окремим особам та закладам дозволе-

¹ ЦДІАК України. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1442. – Арк. 484.

² Кретов Ф. Крестьянство в революции 1905 г. / Ф. Кретов. – М. ; Л. : Московский рабочий, 1925. – С. 87.

³ ЦДІАК України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 781. – Арк. 76; Именной Высочайший указ, данный Сенату «О возложении на Совет Министров, сверх дел, ему ныне подведомственных, рассмотрения и обсуждения поступающих на Высочайшее Имя от частных лиц и учреждений видов и предположений по вопросам, касающимся усовершенствования государственного благоустройства и улучшения народного благосостояния» (18 февраля 1905 г.) // Полное собрание законов Российской Империи : в 33 т. – [3-е собр.]. – СПб., 1881-1913. – Т. XXV: 1905, отделение 1: От № 25605-27172. – 1908. – С. 133.

⁴ Сенчакова А. Т. Приговоры и указы... – С. 28.

⁵ ЦДІАК України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 781. – Арк. 76-76 зв.

⁶ Короленко В. Г. Земли! Земли!: Мысли, воспоминания, картины / Владимир Галактионович Короленко. – М. : Советский писатель, 1991. – С. 83-84.

ним законом та урядом, але все таки не дає прав, що раніше їм не належали: публічного колективного обговорення різних питань, скликання для цього з'їздів, влаштування небезпечних для суспільного порядку зібрань та сходів, виголошення, складення та розповсюдження промов і творів злочинного змісту тощо. Водночас, Рада Міністрів, у випадку посягання на основи самодержавного ладу, рекомендувала місцевій владі використовувати усі доступні їй засоби. Означене тлумачення було скріплене підписом монарха 1 квітня 1905 р.¹ Таким чином, указ 18 лютого був явищем досить суперечливим. У ньому було зроблена дивна спроба поєднати певні ознаки лібералізму з непорушністю засад самодержавного ладу. Однак це все таки була певна поступка з боку самодержавства. Створювалася ілюзія безпосереднього зв'язку царя з народом, що сприяло посиленню монархічних ілюзій, особливо в середовищі селянства, і спрямовувало стихійний революційний рух у мирне річище петиційної кампанії².

Зрештою, указ 18 лютого 1905 р. був скасований разом з оприлюдненням 6 серпня того ж року постанови «Про створення Державної Думи» та «Положення» про вибори до неї³. Незважаючи на це, саме на підставі указу 18 лютого та в його межах відбувалася діяльність організацій Всеросійського селянського союзу з травня по серпень 1905 року. Зокрема, в місцевостях, де виникли найперші і найпотужніші осередки Селянського союзу на етнічній українській території, а саме в Донецькому окрузі Облaсті Війська Донського та Сумському повіті Харківської губернії, їх появі передувала присудна кампанія на основі указу 18 лютого⁴.

Іншою законодавчою передумовою функціонування Селянського союзу став царський Маніфест 17 жовтня 1905 р. Він сповістив про те, що Росії дарується свобода слова, зборів та організацій⁵. У надрукованому в той самий час меморандумі, голова Ради Міністрів С. Ю. Вітте визначив метою маніфесту створення «правового ладу»⁶. На місцях Маніфест було сприйнято з довірою, захопленням та ентузіазмом, що викликало масове розгортання визвольного

¹ ЦДІАК України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 781. – Арк. 76-76 зв.

² Сенчакова А. Т. Приговори и наказы... – С. 28-29.

³ Там само. – С. 32.

⁴ Щербак А. П. Вказ. праця. – С. 124-126; Мазуренко В. Наше село в 1905 году / В. Мазуренко // Пути Революции. – 1925. – № 2. – С. 31.

⁵ Маніфест «Об усовершенствовании Государственного порядка» (17 октября 1905 г.) // Полное собрание законов Российской Империи: в 33 т. – [3-е собр.]. – СПб, 1881-1913. – Т. XXV: 1905, отделение 1: От № 25605-27172. – 1908. – С. 754-755.

⁶ Шанин Т. Вказ. праця. – С. 86.

го руху. Так, міністр внутрішніх справ П. Н. Дурново у своїй доповіді царю з приводу аграрних безпорядків писав, що означений нормативно-правовий акт створив для революційної пропаганди «особливо сприятливі умови», оскільки він оголосив різні свободи та не врегулював їх законодавчо¹. Оскільки для селян важливою залишалася вища санкція, то оголошені свободи (особливо зборів та організацій) ставали основою для подальшої діяльності організацій Всеросійського селянського союзу.

Істотний вплив на утворення організацій ВСС також мало утворення професійних союзів. Так, відомо, що в Російській імперії в часи виникнення задуму утворення ВСС вже існувала низка професійних союзів, наприклад, лікарів, адвокатів, інженерів тощо². Вони слугувати зовсім не професійним інтересам їх членів, а мали на меті залучити їх до боротьби за політичні свободи. З цього приводу, ліберал В. А. Маклаков згадував, що Адвокатський союз, членом якого він був, не обстоював колективних інтересів його членів і не займався питаннями правознавства, натомість використовував престиж своєї професії для надання ваги вимогам про парламентаризм та конституцію. Те ж саме можна було сказати й про інші союзи. Рух за їх створення значно поживавився після згаданого указу 18 лютого 1905 р.³

18 травня 1905 року⁴, в результаті об'єднання 16 професійних союзів, було створено Союз Союзів. У політичному плані його члени та провідні діячі мали різні погляди – як ліберальні, так і соціалістичні⁵. Діячі майбутнього Союзу Союзів справили істотний вплив на створення Всеросійського селянського союзу⁶. Останній, в свою чергу, було інкорпоровано на другому з'їзді Союзу Союзів 24-25 травня 1905 р., тобто прийнято ще на стадії його формування⁷.

Однією з найвпливовіших політичних сил періоду Першої російської революції стала масова безпартійна професійно-політична організація – Всеросійський селянський союз. У літературі існує думка про її зародження в Московській губернії та Донецькому окрузі Області Війська Донського. З цього приводу А. В. Шестаков говорив про дві версії часу виникнення Союзу⁸. Більш прийнятним, на

¹ Карпов Н. Вказ. праця. – С. 94-95.

² О крестьянском союзе. – СПб. : Б. в., 1906. – С. 9.

³ Пайпс Р. Вказ. праця. – С. 39-40.

⁴ Там само. – С. 40.

⁵ Шанин Т. Вказ. праця. – С. 78.

⁶ Пайпс Р. Вказ. праця. – С. 40.

⁷ Лейкина-Свирская В. Р. Русская интеллигенция в 1900-1917 годах / Вера Романовна Лейкина-Свирская. – М. : Мысль, 1981. – С. 227.

⁸ Шестаков А. Всероссийский крестьянский союз... – С. 95.

наш погляд, є трактування цього факту Є. І. Кирюхіною, котра наголошує на існуванні двох найбільших центрів зародження цієї організації¹.

Поштовхом до утворення ВСС стали такі події. У Богородицькому повіті Московської губернії місцевий предводитель дворянства, відомий вождь «Союза русских людей» Ф. Самарін, за допомогою земських начальників, задумав шляхом підбору «надійних» селян і організованого тиску зібрати селянські голоси на захист недоторканих основ поміщицького землеволодіння і «патріотичних» присудів за продовження війни². Народи з селянами мали таємний характер, можливість гласності виключалася. Це мало дати бажану картину «голосу країни», розписану в яскраво патріотичному стилі³, та створити враження про штучність селянського руху, його обумовленість лише «підступною агітацією». Але ці заходи мали протилежний до очікуваного результат. Щойно про ці таємні наради розповсюдилися чутки, як на них почали потрапляти й інші селяни і вислуховувати присуди, складені, начебто, від їхнього імені, але які суперечили їх інтересам⁴.

На противагу цим «патріотичним» зібранням, у середовищі селян, очевидно, не без впливу інтелігенції, виникла думка створити присуд протилежного характеру⁵. Великий вплив при цьому мала течія в бік утворення професійних союзів.

Саме діями майбутнього Московського бюро Союзу Союзів і «Московського сільськогосподарського товариства»⁶ 5 травня 1905 року в канцелярії Хітровського попечительства була організована таємна нарада селян Московської губернії⁷. Народа прийняла резолюцію, що стосувалася в основному правового становища селян та висувала політичні вимоги, питання ж соціально-економічного характеру (у тому числі й аграрне) не піднімалися, оскільки учасники зібрання планували пізніше обговорити їх детальніше⁸. Крім того, на нараді було вирішено звернутися до селян інших губерній,

¹ Кирюхіна Е. И. Всероссийский крестьянский союз в 1905 г. / Е. И. Кирюхіна // Исторические записки. – 1955. – Т. 50. – С. 101.

² Громан В. Всероссийский крестьянский союз / В. Громан // Материалы к крестьянскому вопросу. Отчёт о заседаниях Всероссийского Крестьянского Союза 6-10 ноября 1905 г. С вступительной статьёй В. Громана. – Ростов : Новый мир, 1905. – С. 3-4..

³ Шестаков А. Всероссийский крестьянский союз... – С. 97.

⁴ ЦДІАК України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 1502. – Арк. 73 зв.

⁵ Учредительный съезд Всероссийского крестьянского союза (Протокол). Издание Главного Комитета Всероссийского Крестьянского Союза. – Б. м. в.: б. в., б. р. в. – С. 5.

⁶ Кирюхіна Е. И. Всероссийский крестьянский союз... – С. 98

⁷ Шестаков А. Всероссийский крестьянский союз... – С. 98

⁸ Блеклов С. Вказ. праця. – С. 3144

щоб, за прикладом представників інших професій, утворити Всеросійський селянський союз¹. Союз створювався з метою «якнайскорішого досягнення всіх намічених благ народних включно до зрівняння селян з іншими прошарками, ...для самозахисту від поборів та насильств усякого начальства, яке не було обране населенням». Наприкінці засідання було обрано Організаційне бюро для створення Селянського союзу. Прямих вказівок на його персональний склад немає, однак, найімовірніше, що до нього увійшли діячі, що групувалися навколо Московського товариства сільського господарства, котрі пізніше, на Установчому з'їзді ВСС, увійшли до Бюро сприяння Всеросійському селянському союзу².

Другим центром зародження ВСС, як вже зазначалося, був Донецький округ Облaсті Війська Донського, де, окрім козаків-росіян, проживала і значна кількість селян-українців³. До Установчого з'їзду ВСС тут була проведена величезна робота по організації селянства: близько 200 тисяч селян підписали присуди про необхідність створення Всеросійського селянського союзу. Біля витоків останнього на Донщині стояли брати Мазуренки – вихідці з Револуційної української партії (РУП)⁴. При цьому Семен Мазуренко був членом меншовицького крила РСДРП, Василь Мазуренко належав до УСДРП, Віктор Мазуренко працював в Українській соціал-демократичній «Спілці», а Юрій Мазуренко входив до Донської соціал-демократичної групи. Для започаткування Селянського союзу в Донецькому окрузі Облaсті Війська Донського та спільного вироблення програми братами були запрошені російські меншовики В. П. Акімов, Б. Н. Кричевський, А. С. Мартинов та ін., а також члени ЦК УСДРП Д. В. Антонович, В. К. Винниченко та М. Порш. Запрошенням скористався лише В. П. Акімов⁵. Як вже зазначалося, спочатку їх діяльність проходила на ґрунті указу 18 лютого 1905 р.⁶ Основою діяльності Мазуренків стала так звана «присудна система», яка, на їх переконання, залишала в серцях та розумі селян більший слід, ніж мітингова, практикована у той час есерами⁷.

¹ О крестьянском союзе. – СПб. : Б. в., 1906. – С. 11.

² Колесниченко Д. А. Всероссийский крестьянский союз... – С. 26-27.

³ Учредительный съезд Всероссийского крестьянского союза (Протокол). Издание Главного Комитета Всероссийского Крестьянского Союза. – Б. м. в. : б. в., б. р. в. – С. 6-7.

⁴ Кирюхина Е. И. Всероссийский крестьянский союз... – С. 101-102.

⁵ Мазуренко братья. К истории крестьянского движения 1905 г. / Братья Мазуренко // Пути Революции. – 1926. – № IV (7). – С. 13.

⁶ Золотов В. А. Крестьянское движение на Дону в 1905-1907 гг. / В. А. Золотов. – Ростов-на-Дону : Ростовское книжное издательство, 1955. – С. 17-18.

⁷ Мазуренко братья. К истории крестьянского движения 1905 г. / Братья Мазуренко // Пути Революции. – 1926. – № IV (7). – С. 14.

Схід селян у поселенні Катерининському Криворізької волості, на якому було підписано перший у Донецькому окрузі присуд про приєднання до ВСС, пройшов цілком легально з дозволу волосного старшини. Як згадував пізніше Василь Мазуренко, для цього: «довелося багато з ним говорити про закони і ще більше... випити горілки»¹. 18 червня 1905 р. селяни означеного поселення у кількості більше 100 осіб зібрались на схід. На зборах були присутні й брати Мазуренки, котрі провели роз'яснювальну роботу. Після обговорення суспільно-політичного та економічного становища в країні було складено присуд, де викладалися різні вимоги, під якими підписалися присутні. Головним заходом удосконалення державного устрою і народного добробуту мало стати запровадження народного уряду, обраного від губерній, повітів та округів шляхом загального, прямого, рівного й таємного виборчого права. Народне представництво повинно було здійснюватися у формі постійно діючого самостійного закладу. Народним представникам мало бути надане право самостійної законодавчої діяльності, включно з правом законодавчої ініціативи, держава мала врегулювати податкову сферу та посилити контроль за адміністрацією. Усім жителям Російської імперії повинні були гарантуватися права: недоторканності особи та помешкання, свободи слова й друку, страйків, зібрань, союзів і рівноправності національних мов. Вимагалася також і амністія політв'язням. З аграрного питання висувалися вимоги знищення приватної власності на землю та передачі всіх приватновласницьких, казенних, удільних, монастирських і церковних земель у розпорядження усього народу. Землею мав користуватися той, хто зміг би обробляти її своєю родиною чи в товаристві, але без найманої праці і в такій кількості, яку він у змозі обробити. Передбачалося також запровадження спільної і обов'язкової освіти за державний кошт, знищення станів і рівність усіх перед законом, заміна непрямих податків прямими прогресивними, відміна викупних платежів. Наприкінці присуду зазначалося: «Для здійснення викладених нами вимог у законному порядку, ми ...вступаємо в Загальноросійський селянський союз»². Надалі цей присуд став типовим для селян Донецького округу³, розповсюдившись там тисячами відбит-

¹ Мазуренко В. Наше село в 1905 году / В. Мазуренко // Пути Революции. – 1925. – № 2. – С. 29.

² Учредительный съезд Всероссийского крестьянского союза (Протокол). Издание Главного Комитета Всероссийского Крестьянского Союза. – Б. м. в. : б. в., б. р. в. – С. 7-8.

³ Мазуренко братья. К истории крестьянского движения 1905 г. / Братья Мазуренко // Пути Революции. – 1926. – № IV (7). – С. 11.

ків¹. Можна також із упевненістю стверджувати, що основні вимоги присуду, а особливо з аграрного питання, згодом були покладені в основу програми Всеросійського селянського союзу на Установчому з'їзді цієї першої масової організації селянства Російської імперії.

Чутки про присуд поселення Катерининського швидко розповсюдилися по усьому Донецькому округу. За півтора місяця такі ж сходи відбулися в 25 селах восьми волостей. На Установчому з'їзді ВСС голос делегації селян Донщини, що репрезентували найчисельнішу на той час частину селянства, котра приєдналася до ВСС, був досить вагомим².

До Установчого з'їзду організації ВСС не набули великого поширення, охопивши невелику частину сільського населення імперії³. Це було пов'язано з тим, що поширення інформації про Союз наштовхувалося на значні перешкоди. У газети вона ледь потрапила, та й то лише в деякі. Повідомлення змісту рішення наради селян Московської губернії про утворення ВСС було надруковано в газетах «Русь» і «Вестник сільського господарства»⁴ в червні 1905 р. Цього ж місяця в газеті «Новости» опубліковано постанову селян поселення Катерининського Донецького округу Облaсті Війська Донського, а на початку липня її надруковано в газеті «Русские ведомости»⁵.

Отже, напередодні революції 1905-1907 рр. селянство складало найбільш принижену, найбільш експлуатовану частину суспільства. Недосконалий і грабіжницький характер реформи 1861 року, що залишив чимало пережитків феодалізму, затягнув той вузол суперечностей, який пізніше спричинив розгортання революційних подій як на території усієї Російської імперії загалом, так і на теренах підросійської України зокрема. Головними проблемами в аграрному розвитку Наддніпрянщини було малоземелля, низька культура обробітку ґрунту, високі ціни на землю та високі орендні ціни, що поряд з слабким розвитком промисловості ставило селян у безвихідь. Саме тому, основним питанням, навколо якого оберталися думи селян напередодні революції, було аграрне.

Передумовами появи Селянського союзу стало також зростання політичної свідомості селянства, підвищення зацікавленості загальнодержавними справами, чому значно посприяла діяльність на селі інтелігенції та різних політичних сил напередодні й під час революції 1905-1907 рр.

¹ Мазуренко С. Крестьяне в 1905 году / Семён Мазуренко. – М. : Новая Деревня, 1925. – С. 44.

² Кириухина Е. И. Всероссийский крестьянский союз... – С. 101.

³ Там само. – С. 102.

⁴ Лещенко М. Н. Селянський рух на Правобережній Україні... – С. 5.

⁵ Блеклов С. Вказ. праця. – С. 31.

Законодавчою основою діяльності ВСС, а переважну більшість членів Селянського союзу на початкових етапах його діяльності можна віднести саме до категорії законслухняного селянства, став указ 18 лютого 1905 р., що започаткував присудну кампанію, та Маніфест 17 жовтня того ж року, що дарував різні свободи, в тому числі «зборів та організацій».

Певний вплив мала також тенденція до утворення професійних союзів, що мала місце в Російській імперії в 1905 році та робота з організації селянських союзів партії соціалістів-революціонерів.

Зародження ВСС відбувалося в двох найбільших центрах: поштовх до його створення було дано селянами Московської губернії, а районом, де їхня ініціатива здобула найбільший відгук, стали етнічні українські землі, а саме – Донецький округ Облaсті Війська Донського. В останньому Селянський союз було засновано за ініціативою братів Мазуренків, вихідців із РУП.

2.2. Організаційна структура, ідеологія та програмні засади Союзу

Необхідною передумовою з'ясування сутності Всеросійського селянського союзу є розкриття ідеологічних і програмних засад його функціонування.

Вони були сформульовані на Установчому та Делегатському з'їздах Всеросійського селянського союзу¹. Установчий з'їзд проходив таємно в Москві 31 липня-1 серпня 1905 року². В його роботі взяло участь більше 100 селян і 25 інтелігентів³ – представників 22-х російських і українських губерній Російської імперії⁴. Українські делегати представляли Полтавську, Херсонську, Чернігівську та Харківську губернії, а також Донецький округ Облaсті Війська Донського⁵. На цьому з'їзді його учасники сформулювали та прийняли основні розділи програми ВСС⁶, а також виробили структуру організації: з'їзди (Всеросійські, обласні, губернські) і комітети (Головний, губернські, повітові, волосні й сільські). Комітети на всіх рівнях були виборними органами⁷.

¹ Магась В. О. Ідеологія та програмні засади Всеросійського Селянського союзу / В. О. Магась // Історія України. Маловідомі імена, події, факти : збірник статей. – К. ; Хмельницький, 2005. – Вип. 32. – С. 134-141.

² О крестьянском союзе. – СПб: Б. в., 1906. – С. 13.

³ Кирюхина Е. И. Всероссийский крестьянский союз... – С. 103.

⁴ О крестьянском союзе. – СПб. : Б. в., 1906. – С. 18.

⁵ Учредительный съезд Всероссийского крестьянского союза... – С. 5.

⁶ Шестаков А. Борьба сельских рабочих... – С. 98.

⁷ Симонова М. С. Крестьянский союз Всероссийский / М. С. Симонова // Советская историческая энциклопедия. – М., 1965. – Т. 8. – С. 110.

З'їзди приймали постанови щодо функціонування ВСС. Резолюції, прийняті на Всеросійських з'їздах, були визнані обов'язковими для всього Союзу¹. Передбачалося, що вони скликатимуться щонайменше раз на рік і вирішуватимуть усі основні питання². Постанови місцевих з'їздів (обласних і губернських) були визнані обов'язковими лише для даного району³. Отже, обласні та губернські з'їзди мали враховувати особливості на відповідних рівнях.

Комітети (Головний і місцеві) мали виключно виконавчі функції⁴. Вони завідували справами і коштами Союзу. Передбачалося, що останні утворюватимуться шляхом накопичення одноразових вступних внесків його членів на місцях. Бідняки від внеску звільнялися. Крім того, могли встановлюватися і щомісячні внески. З отриманих коштів певна частина мала відраховуватися Головному комітету для ведення загальних справ Союзу, а також волосному, повітовому та губернському комітетам так, щоб не менше 3/4 їх залишалось для витрат селянському комітету⁵.

Отже, внутрішня організаційна структура Всеросійського селянського союзу мала демократичний характер. Принагідно зазначимо, що окреслена структура, внаслідок несприятливих обставин Першої російської революції так і не була чітко вибудована на місцях та зазнала певної трансформації. Так, наприклад, поряд з губернськими комітетами ВСС подекуди існували ще й районні⁶, що включали частину однієї чи кількох губерній.

Установчим з'їздом ВСС було обрано Головний комітет із 5-и інтелігентів (С. П. і В. П. Мазуренки, В. Ф. Краснов, С. Курнін, Ф. Медведєв з Чернігівської губернії) і 3-ох селян (А. Овчаренко з Сумського повіту Харківської губернії, Хомутов, Г. Шапошніков, пізніше один із діячів Трудової групи в І Думі). З листопада 1905 р. до Головного комітету увійшов інший представник Сумського повіту А. П. Щербак⁷. Крім того, при Головному комітеті було створене інтелігентське за складом Бюро сприяння ВСС. До нього входили С. М. Блеклов, А. П. Левицький, А. Ф. Стааль, В. Г. Богораз-Тан, А. В. Тесленко, а з листопада – А. С. Белєвський. Після

¹ Кирюхіна Е. И. Всероссийский крестьянский союз... – С. 109.

² Учредительный съезд Всероссийского крестьянского союза... – С. 18.

³ Кирюхіна Е. И. Всероссийский крестьянский союз... – С. 109.

⁴ Учредительный съезд Всероссийского крестьянского союза... – С. 20.

⁵ ЦДІАК України. – Ф. 838. – Оп. 5. – Спр. 31. – Арк. 1 зв.

⁶ Там само. – Ф. 1596. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 61 зв.

⁷ Мазуренко братья. К истории крестьянского движения 1905 г. / Братья Мазуренко // Пути Революции. – 1926. – № IV (7). – С. 27; Симонова М. С. Крестьянский союз Всероссийский. – С. 110.

їх арешту були кооптовані В. І. Анісімов, А. І. Перес та І. А. Цодіков¹. Вони налагоджували зв'язки з потрібними людьми, організовували видавництво літератури², займалися розсилкою через місцеву інтелігенцію видань Селянського союзу тощо³. Саме Бюро стало в майбутньому фактичним керівником Союзу, бо члени Головного комітету мешкали в різних місцевостях країни і через це не могли здійснювати систематичне управління ВСС⁴. Таким чином, українці були представлені у Головному комітеті ВСС, що було зумовлено тією значною роботою, яка вже була проведена на території українських губерній.

На Установчому з'їзді вирішувалося й питання про членство Союзу. З цього приводу існувало три точки зору:

1. Перші відстоювали широкий доступ у склад Селянського союзу для всіх, хто прийняв його програму. На їх думку, встановлення всяких обмежень суперечило б демократичному характеру ВСС. Мала місце думка, що Селянський союз тільки програє, якщо в нього не увійдуть інтелігенти, які щиро вболівають за справу ВСС.
2. Інші вважали за необхідне встановити певні обмеження, щоб не переповнювати Селянський союз неселянськими елементами, але й не виключалася можливість входження в Союз осіб неселянського походження за особливі заслуги перед організацією.
3. Нарешті, треті вважали, що Союз повинен складатися виключно з селян, які повинні боротися за свої права самостійно.

Дискусія не привела до остаточного рішення й питання залишалося відкритим. Місцевим осередкам Союзу надавалося право вирішувати його на власний розсуд. Характерною спільною рисою трьох названих поглядів була певна симпатія до інтелігенції⁵. Це, зрештою, і схилило на їх бік діячів Всеросійського селянського союзу. У «Проекті статуту ВСС», опублікованому в грудні 1905 р., зазначалося, що членами організації можуть бути всі інтелігенти, які прийняли програму Союзу⁶.

¹ Кирюхина Е. И. Всероссийский крестьянский союз... – С. 113; Мазуренко братья. К истории крестьянского движения 1905 г. / Братья Мазуренко // Пути Революции. – 1926. – № IV (7). – С. 86.

² О крестьянском союзе. – СПб. : Б. в., 1906. – С. 17.

³ Кирюхина Е. И. Всероссийский крестьянский союз... – С. 99.

⁴ Симонова М. С. Крестьянский союз Всероссийский. – С. 110.

⁵ Учредительный съезд Всероссийского крестьянского союза... – С. 20-22.

⁶ ЦДІАК України. – Ф. 838. – Оп. 5. – Спр. 31. – Арк. 2 зв.

Отже, Установчий з'їзд вирішив основні питання функціонування ВСС, визначив його структуру і ту соціальну базу, на яку організація орієнтувалася.

Під впливом загального жовтневого страйку селянський рух до осені 1905 року досяг свого найвищого піднесення¹. Цим і було зумовлено скликання нового з'їзду ВСС, котрий мав на меті спрямувати стихійний рух на селі у легальне річище. Маніфест 17 жовтня дав змогу з 6 по 10 листопада 1905 року² провести легальний Делегатський з'їзд ВСС³. Всього на з'їзді були присутні 145 делегатів-селян та 42 інтелігенти з 75 повітів, 26⁴ російських, українських, білоруських, литовських губерній і Польщі⁵. Окрім делегатів, якими були представлені українські землі на Установчому з'їзді ВСС, на Делегатському форумі були присутні представники Київської та Катеринославської губерній⁶. Головну увагу на ньому було приділено тактиці, частково повторювалися рішення Установчого з'їзду з аграрного питання. Низка постанов демонструвала ставлення ВСС до актуальних на той час проблем (єврейських погромів, подій в Кронштадті тощо)⁷.

Отже, згадані з'їзди виробили основні положення програми ВСС.

Говорячи про чинники, що впливали на формування платформи Союзу, не можна заперечувати певного впливу на неї політичних партій (есерів, меншовиків тощо), що брали активну участь у діяльності Селянського союзу⁸. Однак програми цих партій впливали з їх загальних ідеологічних побудов і тому не завжди відповідали інтересам селян. Увага політичних партій до аграрного питання була продиктована, перш за все, прагненням схилити на свій бік селянські маси. Натомість професійна непартійна організація ВСС виникла в середовищі селян і відображала безпосередньо їх інтереси.

Рішення з'їздів Селянського союзу не дозволяють визнати високий ступінь впливу на них присутньої на обговореннях інтелігенції⁹. Селянські делегати, котрі переважали на обох з'їздах Союзу, були вирішальною силою, що впливала на формування його ідеологічної платформи. Цим тільки й можна пояснити відповідність платформи ВСС народно-

¹ Кирюхіна Е. И. Всероссийский крестьянский союз... – С. 114-115.

² Шестаков А. Всероссийский крестьянский союз... – С. 99.

³ О крестьянском союзе. – СПб. : Б. в., 1906. – С. 29.

⁴ Кирюхіна Е. И. Всероссийский крестьянский союз... – С. 115.

⁵ О крестьянском союзе. – СПб. : Б. в., 1906. – С. 18.

⁶ Кирюхіна Е. И. Всероссийский крестьянский союз... – С. 115.

⁷ ЦДІАК України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 947. – Арк. 148-151 зв.

⁸ Кирюхіна Е. И. Всероссийский крестьянский союз... – С. 103, 114.

⁹ Гармиза В. В. Вказ. праця. – С. 140.

му світогляду. Ця відповідність знайшла своє відображення в основних положеннях аграрної програми й у деякій поміркованості щодо основних політичних реформ, що відрізняло Селянський союз від лівих партій¹.

Політична платформа Союзу була, головним чином, сформульована на Установчому з'їзді. При її обговоренні виникали певні проблеми з недосконалістю, а то й повною відсутністю політичної свідомості у селян. Якщо з приводу аграрного питання чи місцевого управління селянство завжди мало готову відповідь, породжену безпосередньо практикою життя, то в політичному відношенні воно було слабо обізнаним². Селяни мало цікавилися політичними питаннями й на з'їздах зосереджували увагу, загалом, на соціально-економічних вимогах. У зв'язку з цим можна припустити, що при формуванні політичної платформи Союзу вирішальним був вплив інтелігенції.

Одне з чільних місць посідало питання про свободи громадян. Резолюція з'їзду наголошувала на необхідності таких свобод: совісті, слова, друку, зібрань, союзів і страйків. Також йшлося про нагальність запровадження недоторканності особи й житла³. Соціальні та станові обмеження мали бути знищеними⁴, політичні в'язні – звільнені⁵.

Питання про форму правління в майбутньому державному утворенні не розглядалося на з'їздах, однак із промов ораторів ставало зрозумілим, що селяни прагнуть народо-владдя. Делегати вважали, що верховна влада повинна належати народу, його прямим обранцям⁶. Однак представник соціал-демократичної партії, котрий висловився за необхідність демократичної республіки, не був підтриманий⁷. Таке рішення було продиктоване зовсім не впливом есерів та лібералів, як твердять деякі дослідники⁸. До думки, що монархія повинна залишитися, схилилася більшість делегатів. Така суперечлива позиція зумовлювалася особливостями психології селян Російської імперії. Справа в тому, що на селі ще доволі сильними були монархічні ілюзії. Селяни продовжували вірити в «доброго царя». У них виробилася впевненість, що їхнім інтересам суперечать передусім

¹ Оленин Р. Крестьяне и интеллигенция (к характеристике освободительного движения в Малороссии) / Р. Оленин. – Б. м. в. : Б. в., Б. р. в. – С. 151.

² Там само. – С. 158-159.

³ Учредительный съезд Всероссийского крестьянского союза... – С. 22.

⁴ О крестьянском союзе. – СПб. : Б. в., 1906. – С. 23.

⁵ Учредительный съезд Всероссийского крестьянского союза... – С. 22.

⁶ Громан В. Вказ. праця. – С. 9-10.

⁷ Учредительный съезд Всероссийского крестьянского союза... – С. 24-25.

⁸ Демочкин Н. Н. Революционное творчество крестьянских масс в революции 1905-1907 годов / Н. Н. Демочкин // История СССР. – 1980. – № 1. – С. 50.

дії чиновників¹. Натомість цар, на їх думку, виступав втіленням ідеї народного добробуту, верховним вершителем правди: «Тільки треба, щоб він все знав, що в його царстві робиться... Царю треба правди»². Таким чином, виступаючи проти чиновництва, селянство виступало проти порушника царської волі, а не її виразника.

В той же час, під впливом погіршення соціально-економічного становища населення проходила поступова «ерозія» монархічних ілюзій селянства³. Це було добре відомо діячам Селянського союзу. Так, один із делегатів Установчого з'їзду ВСС казав: «Царя не треба чіпати, він в них ще дихає чимось великим. Колись це мине». З його думкою погоджувалася більшість⁴. Таким чином, несприйняття ідеї знищення інституту монархії учасниками з'їзду було частково спричинене настроями самих делегатів, а частково прагненням не відлякати від організації тих, хто ще не позбувся монархічних ілюзій. Отже, більшість схилилася до компромісу.

Значну роль у досягненні своїх вимог ВСС відводив Установчим Зборам, які мали прийняти основні державні закони⁵. Передбачалося наділення Зборів найвищими законодавчими, виконавчими та судовими повноваженнями⁶. Крім того, мало бути скликаним народне представництво – Державна Дума⁷, котра володіла би правом самостійної законодавчої діяльності, в тому числі й законодавчої ініціативи, правом встановлювати податки, контролювати виконавчу владу та державні витрати⁸.

Установчий з'їзд ВСС підтримав також ідею реорганізації місцевого самоуправління. Існуючі губернії передбачалось об'єднати у ще більші адміністративні одиниці – області. Останнім надавалися права обласного самоуправління й видання місцевих законів у межах, встановлених майбутніми Установчими Зборами. Місцевому самоуправлінню на рівні губерній, повітів, та волостей надавалося право вирішувати усі питання місцевого життя, завідувати господарськими, адміністративними та культурними потребами на місцях. В його компетенцію також входило призначення

¹ Кабытов П. С. Русское крестьянство: этапы духовного освобождения / П. С. Кабытов, В. А. Козлов, Б. Г. Литвак. – М. : Мысль, 1988. – С. 56.

² Желания полтавского крестьянина // Киевлянин. – 1905. – № 331. – С. 4.

³ Кабытов П. С. Русское крестьянство... – С. 56.

⁴ Громан В. Вказ. праця. – С. 9.

⁵ ЦДІАК України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 947. – Арк. 148.

⁶ О крестьянском союзе. – С. 23.

⁷ Шестаков А. Всероссийский крестьянский союз... – С. 98.

⁸ Всероссийский крестьянский союз // Южные записки. – 1905. – № 46. – С. 42.

адміністрації та поліції¹. Натомість на Делегатському з'їзді було наголошено на необхідності виборності всіх сільських, волосних, повітових і губернських посадових осіб².

Отже, директивними документами з'їздів передбачалася демократизація місцевого життя й широка автономія областей Росії. Зазначимо, що Селянський союз не підтримував ідеї їх відокремлення. Представник Донецького округу Області Війська Донського таку позицію обґрунтував тим, що «і великоросам, і хохлам, і євреям, і татарам необхідно об'єднатися в боротьбі проти спільних ворогів – чиновника та поміщика»³.

Основою народного представництва в органах місцевої влади, Державній Думі та Установчих Зборах, мало стати загальне, пряме, рівне і таємне виборче право⁴ незалежно від статі, національності та віросповідання⁵. Виборче право надавалося всім особам, котрі досягли двадцятирічного віку, крім тих, що служили у поліції, представників адміністрації (губернаторів, земських начальників, справників), духовенства, поки воно не стане виборним, а також осіб, котрі перебували на дійсній військовій службі⁶.

Цікаво вирішувалося питання про надання виборчого права жінкам. Селяни аргументували необхідність його надання з точки зору земельних відносин таким чином: «оскільки ми, у вимогах землі не виключаємо з землекористування і жінок, то було би не послідовним позбавити їх політичних прав». Крім того, надання виборчого права жінкам, на їх думку, було особливо важливим у тих місцевостях, де чоловіче населення займалося відхожими промислами. Поширення політичних прав на жінок підвищило б силу селянства, створивши для нього «другу армію», оскільки жінка завжди енергійніше, ніж чоловік, «протидіятиме усяким військовим кампаніям та боротиметься проти вживання горілки». Установчий з'їзд одноголосно надав жінкам активне виборче право. Він також схвально висловився щодо надання їм пасивного виборчого права (щоправда, з цього питання п'ять делегатів висловилося проти)⁷.

Щодо судової влади була висунута пропозиція в дусі загальної демократизації судів і прийнята резолюція про

¹ Учредительный съезд Всероссийского крестьянского союза... – С. 39.

² ЦДІАК України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 947. – Арк. 149.

³ Учредительный съезд Всероссийского крестьянского союза... – С. 19.

⁴ Там само. – С. 23.

⁵ Громан В. Вказ. праця. – С. 8.

⁶ Учредительный съезд Всероссийского крестьянского союза... – С. 23-24.

⁷ Блеклов С. Вказ праця. – С. 31-49.

необхідність побудови суду на виборних началах¹. Це положення можна доповнити вимогами, про які ми довідуємося з листівок. У них говориться про необхідність гласного, рівного для всіх суду² з інститутом присяжних і засідателів. Судді мали обиратися на певний термін³.

Делегатський з'їзд також висунув вимогу ліквідації постійної армії та заміни її народним ополченням⁴. Селянські делегати вважали подальше існування армії недоцільним, оскільки вона вже продемонструвала свою небоєздатність у російсько-японській війні та використовувалася властями як засіб боротьби з власним народом. Члени Союзу вважали, що народи Росії самі у змозі захистити себе від іноземного вторгнення⁵.

Важливе місце в програмі Всеросійського селянського союзу займало питання про народну освіту. Передбачалося, що нижча освіта становитиме не менше 5 років і буде загальнодоступною, обов'язковою для хлопців та дівчат, безкоштовною й державною. Між нижчою, середньою та вищою школами мала встановлюватись наступність для послідовного продовження освіти. Усі школи мали стати світськими й не повинні були надавати нікому ніяких переваг. Викладання мало проводитися місцевими мовами. Не обов'язковим визнано викладання закону Божого. В нижчій школі передбачалася організація харчування дітей в учбовий час⁶. Отже, діячі ВСС (серед яких було немало народних учителів) розуміли значення освіти і прагнули забезпечити рівність у цій сфері, щоб кожен, незалежно від походження, міг вільно самореалізовуватися.

Таким чином, передбачався демократичний поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову, лібералізація освіти, заміна постійної армії народним ополченням тощо. Загалом, на творення політичної і культурно-освітньої платформи Союзу певний вплив мала інтелігенція, однак вирішальною була думка селян, котрі переважали на обох з'їздах. Цим пояснюється певна поміркованість вимог щодо політичних реформ.

Одним із найважливіших питань, необхідність вирішення якого, власне, й стала однією з причин утворення масової безпартійної політичної організації, було аграрне. Для делегатів селян воно було найважливішим⁷. «Головне для нас земля, – сказав наприкінці Делегатського з'їзду делегат із

¹ Учредительный съезд Всероссийского крестьянского союза... – С. 39.

² ЦДІАК України. – Ф. 838. – Оп. 5. – Спр. 34. – Арк. 1 зв.

³ Там само. – Ф. 838. – Оп. 5. – Спр. 31. – Арк. 1 зв.

⁴ Там само. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 947. – Арк. 151.

⁵ Там само. – Ф. 838. – Оп. 5. – Спр. 26. – Арк. 1.

⁶ Учредительный съезд Всероссийского крестьянского союза... – С. 37.

⁷ Кирюхина Е. И. Всероссийский крестьянский союз... – С. 104.

Сумського повіту Харківської губернії А. П. Щербак, – отримавши землю ми усього досягнемо»¹. Така позиція відображала настрої на місцях: «У Сумському повіті велике прагнення до землі, а про політичну платформу думають мало»².

Зацікавленість у вирішенні аграрного питання була такою, що воно розглядалося на обох з'їздах ВСС 1905 року. Ідеальний земельний устрій, на думку селян, був таким:

- 1) приватна власність на землю мала скасовуватись;
- 2) монастирські, церковні, удільні, кабінетські та царські землі мали бути конфісковані без викупу;
- 3) у приватних власників земля повинна була відбиратися частково за винагороду, частково без неї;
- 4) розробка детальних умов передачі землі селянам покладалася на Установчі Збори;
- 5) земля мала передаватися у спільну народну власність³;
- 6) вона повинна була надаватися у розпорядження тих, хто мав обробляти її силами своєї родини без допомоги найманих робітників⁴.

Аграрне питання було розроблене Селянським союзом не повністю. Це розуміли і його діячі. Показовим є рішення, прийняте Установчим з'їздом, про необхідність докладнішої розробки цього питання на місцях⁵ і про потребу скликати з цього приводу з'їзд наступного року⁶. Отже, при розробці своєї програми ВСС прагнув якнайповніше врахувати інтереси селян, особливо з аграрного питання. Можна припустити, що тільки репресії з боку властей у період спаду Першої російської революції не дозволили Союзу остаточно узгодити та виробити чітку аграрну платформу.

Незважаючи на те, що на з'їздах із багатьох питань точилися суперечки, були й такі, що вирішувалися однозначно. Наприклад, ідея знищення інституту приватної власності на землю була сприйнята схвально всіма делегатами: і общинниками, і подвірниками, і навіть селянами, що володіли землею на приватновласницькій основі. За два з'їзди лише один делегат (представник Полтавської губернії) заявив, що селяни-подвірники й козаки – дрібні приватні власники – не погодяться на ліквідацію при-

¹ Громан В. Вказ. праця. – С. 6.

² Матеріали к крест'янскому вопросу. Отчёт о заседаниях Всероссийского Крестьянского Союза 6-10 ноября 1905 г. / [с вступительной статьёй В. Громана]. – Ростов : Новый мир, 1905. – С. 44.

³ Учредительный съезд Всероссийского крестьянского союза... – С. 34.

⁴ ЦДІАК України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 1502. – Арк. 74.

⁵ Учредительный съезд Всероссийского крестьянского союза... – С. 35.

⁶ Кирюхина Е. И. Всероссийский крестьянский союз... – С. 106.

ватної власності. Проте, його думка потонула в десятках протилежних. Гасло «Земля – народу!» викликало на засіданнях сплеск ентузіазму і проголошувалося майже з релігійним запалом. Дуже поширеною була думка, що «земля Божа, тобто нічия», що вона «природа», а отже «як світло та повітря» повинна належати всім без винятку. Така думка повністю відповідала основам народного світогляду. Кріпосницька залежність, в якій тривалий час перебувало селянство Російської імперії, і спричинені нею кріпосницькі пережитки, мало сприяли розвиткові у свідомості селян почуття приватного власника. Це стосувалося насамперед селян-общинників. Селяни-власники землі вважали, що вони все одно отримають землі в користування, і, можливо, навіть у розмірі, більшому за попередній, внаслідок розподілу поміщицьких, царських та інших, передбачених програмою ВСС, земель. Саме цей аргумент став чи не найголовнішим джерелом готовності відмовитися від права власності на землю в середовищі селян-власників¹.

Суперечки починалися тоді, коли мова заходила про умови передачі землі: за викуп чи без викупу². Якщо долю монастирських, церковних, удільних, кабінетських і царських земель було вирішено одноголосно, то питання про приватновласницькі землі викликало дискусії. Через відсутність єдності в середовищі делегатів воно залишилося на розгляд Установчим Зборам³.

Селяни, котрі висловилися за те, щоб відібрати приватновласницькі землі без викупу, часто аргументували свою позицію згадуваною вже ідеєю про «нічийність землі». Так, наприклад, представник Харківської губернії на Установчому з'їзді казав, що «земля не є справою рук людських, а тому не повинна продаватися чи перепродуватися»⁴. Позиція інших противників викупу диктувалася ненавистю до поміщиків, прагненням знищити поміщицьке землеволодіння⁵. В їх середовищі, очевидно, й виникла думка про те, що «селяни як винагороду за свою роботу на поміщиків повинні отримати назад увесь викуп, який вони сплатили, віднімаючи у свого шлунку»⁶.

Інша течія, яка висловилася за викуп, також не була однорідною. Так, представник Полтавщини говорив, що оскільки більше половини земельного фонду в його губернії перебу-

¹ Громан В. Вказ. праця. – С. 11-12.

² Кирюхіна Е. И. Всероссийский крестьянский союз... – С. 105.

³ Громан В. Вказ. праця. – С. 16.

⁴ Учредительный съезд Всероссийского крестьянского союза... – С. 27.

⁵ Кирюхіна Е. И. Всероссийский крестьянский союз... – С. 105.

⁶ Громан В. Вказ. праця. – С. 19.

ває в особистій приватній власності селян і козаків, які придбали його за «кровні кошти», то без оплати її неможливо забрати¹. Представники цього напрямку в питанні про долю поміщицької земельної власності пропонували обмежити її певною нормою, понад яку земля не викуплятиметься, а відчужуватиметься безоплатно². На захист викупу делегати висували також аргументи морально-етичного та правового характеру. Наприклад, селянин Чернігівської губернії говорив, що приватновласницькі землі повинні відійти з викупом, оскільки в іншому випадку буде вчинена велика несправедливість і багатьох буде розорено. Він також зауважив: «Скрізь народ прагне до землі, але в той же час прагне не образити»³.

Існувала в середовищі делегатів точка зору (як показав наступний перебіг подій – цілком правильна), що без викупу землю все одно не віддадуть, і доведеться платити за неї кров'ю, а тому на нього слід погодитися⁴.

Вирішальний вплив на оформлення цього аспекту програми ВСС мала думка представника Донецького округу Мазуренка⁵. Він вказав, що хоч і сам є противником викупу, йому відомо чимало присудів, у яких селяни вирішили інакше, а тому треба прийняти рішення, яке б не відмежовувало від Союзу частину селянства⁶. Наслідком такого міркування і стали згадувані вже рішення про частковий викуп приватновласницьких земель та надання права остаточного вирішення цього питання Установчим Зборам.

Робітниче питання розглядалося в програмі ВСС побіжно і дотично, переважно в контексті можливої перспективи спільної боротьби міста й села. Резолюція, прийнята Установчим з'їздом ВСС, висувала вимоги восьмигодинного робочого дня і права на страйки для фабрично-заводських і сільськогосподарських робітників, а також торговельних службовців⁷. Делегатський з'їзд у тактичній постанові з аграрного питання передбачав, що у випадку невиконання вимог народу Селянський союз вдасться до загального страйку. Для його організації Союз мав увійти в контакт з міськими робітниками. Передбачалося також, що на час страйку ВСС візьме на себе справу харчування сільськогосподарських робітників (батраків)⁸.

¹ Матеріали к крестьянскому вопросу... – С. 52-53.

² Учредительный съезд Всероссийского крестьянского союза... – С. 33.

³ Там само. – С. 26.

⁴ Там само. – С. 30.

⁵ Кирюхина Е. И. Всероссийский крестьянский союз... – С. 110.

⁶ Учредительный съезд Всероссийского крестьянского союза... – С. 32.

⁷ Кирюхина Е. И. Всероссийский крестьянский союз... – С. 98.

⁸ ЦДІАК України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 947. – Арк. 148-148 зв.

Були й вимоги, не прийняті на з'їздах, але відображені в листівках організації. Вони не є офіційними, але мають значення для з'ясування позиції Союзу щодо різних проблем. Наприклад, стосовно робітничого питання в найпопулярнішій листівці ВСС «Чего хотят люди, которые ходят с красным флагом» акцентовано увагу на необхідності повного недільного відпочинку, достатньої заробітної платні, котра б дозволяла робітникам «жити по-людськи», належних умов праці та проживання, а також соціальних гарантій на випадок смерті годувальника родини¹. Таким чином, ВСС приділяв певну увагу робітничому питанню, підтримуючи основні вимоги робітників.

Важливим завданням є з'ясування тактики Селянського союзу. Так, на Установчому з'їзді йшлося лише про способи розповсюдження інформації серед селян і складання присутів². Делегатський з'їзд розробив конкретні заходи щодо втілення основного гасла союзу – «Народу – влада і земля»³. В ньому була відображена основна лінія тактики Союзу. Ще на Установчому з'їзді головуючий підкреслив, що лише за умов відповідного державного устрою можуть бути вирішені належним чином і соціально-економічні питання⁴. Справі пропагування цієї ідеї в середовищі селян імперії були присвячені прокламації та інші видання Селянського союзу. У них говорилося про безперспективність збройного шляху: «...хоч і шкоди пану нароби, а земля усе одно його залишиться...»⁵, бо «сьогодні землю дадуть, щоб заспокоїти, а завтра відберуть»⁶. Діячі Селянського союзу вказували на правильний, на їх думку, шлях у боротьбі за землю. Так, у одній із листівок говорилося: «Слід замінити начальство, щоб воно визнало за селянами за законом землю... З начальством справа нелегка сперечатися, тут потрібна сила, сила велика. Не одному селу, а усьому селянству зговоритися, здружитися, наче братам рідним, і справа налагодиться. Тільки як здружитися? Для цього люди придумали Всеросійський селянський союз. І люди, що приєднаються до нього, наче змовившись, поведуть справу дружньо, гуртом. І як об'єднуються селяни в Союз, як почує про це начальство, то земля одразу ж зробиться селянською...»⁷.

¹ Там само. – Ф. 838. – Оп. 5. – Спр. 34. – Арк. 1.

² Учредительный съезд Всероссийского крестьянского союза... – С. 39.

³ Горн В. Роль крестьянства в революции // Борьба общественных сил в русской революции / В. Горн. – М., 1907. – Вып. 3. – С. 152.

⁴ Там само. – С. 22-23.

⁵ ЦДІАК України. – Ф. 838. – Оп. 5. – Спр. 44. – Арк. 1 зв.

⁶ О крестьянском союзе. – С. 19.

⁷ ЦДІАК України. – Ф. 838. – Оп. 5. – Спр. 44. – Арк. 1 зв.-2.

Отже, передача землі селянам мала стати результатом мирної боротьби за владу. Серед землеробів поширювала-ся думка, що, оскільки їх переважна більшість, то, навіть у випадку використання мирних засобів, вони зможуть досягнути мети. Установчі Збори, обрані демократичним шляхом, складатимуться з селянської більшості, котра вирішить аграрне питання в своїх інтересах¹. З цього приводу на делегатському з'їзді представник Сумського повіту говорив: «Наші депутати прийдуть і скажуть: «Земля – власність усього народу». І так буде вирішено»².

Основна лінія тактики Союзу була відображена в таких постановках делегатського з'їзду:

- 1) вирішити остаточно аграрне питання повинні Установчі Збори, й обов'язково на користь народу;
- 2) селянство об'єднується у ВСС для досягнення своїх вимог. Селянський союз бере на себе керівництво у справі досягнення цілей селян³.

Крім того, тактика ВСС передбачала ряд заходів на місцях, які полягали, за виразом представника Харківської губернії, в «мирному наступі на поміщиків та волості (тобто на різноманітних чиновників. – В. М.)»⁴.

Для пришвидшення передачі землі народу передбачалося: а) не купувати зовсім землі в її власників; б) не брати її в оренду; в) не входити в жодні інші земельні договори з власниками землі; г) у випадку невиконання цих вимог Селянський союз мав удалися до загального землеробського страйку (відмовити всім господарствам у робочій силі). У разі можливих репресій Союз погрожував відмовитися сплачувати податки та поставляти рекрутів, а також тим, що селяни, об'єднані ВСС, заберуть із ощадкас усі свої заощадження та зачинять винні крамниці.

Селянський союз прийняв також рішення про припинення вживання спиртних напоїв⁵. Це мало боляче вдари-ти по позиціях самодержавства, адже акцизний збір із горілчаних виробів складав чи не найголовнішу статтю державних прибутків.

Для боротьби з чиновництвом і поліцією Делегатський з'їзд виробив такі заходи: а) не надавати сільських та волосних присудів на затвердження земськими начальникам, а приводити їх у виконання постановами сходів; б) не

¹ Кирюхина Е. И. Всероссийский крестьянский союз... – С. 120.

² Матеріали к крестьянскому вопросу... – С. 56.

³ ЦДІАК України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 947. – Арк. 148.

⁴ Матеріали к крестьянскому вопросу... – С. 43.

⁵ ЦДІАК України. – Ф. 838. – Оп. 5. – Спр. 42. – Арк. 1-1 зв.

звертатися до земських начальників в жодних справах; в) не забезпечувати чиновників та поліцію підводами, квартирами, дорожніми коштами та не посилати властям розсильних соцьких та десяцьких; г) змістити всю місцеву адміністрацію й обрати на її місце прийнятних людей; д) скасувати ті мирові й волосні збори, що будуть визнані сходами непотрібними; е) обрати уповноважених для охорони суспільного майна; є) не надавати ніякої інформації властям про боротьбу селян та Селянського союзу¹.

Заходи, спрямовані проти чиновництва, можна вважати найбільш революційними в тактиці Союзу². Можливо, саме тому вони так і не були до кінця сприйняті організаціями ВСС і при втіленні в життя були значно пом'якшені.

Водночас, тактика «мирного наступу» не завжди влаштовувала селян на місцях. Так, делегат Канівського повіту на Делегатському з'їзді повідомляв: «Свідомості в селян мало. Вони не розуміють, що можна чогось досягти шляхом політичних змін. Вирізати панів – ось їх девіз»³. Про це ж свідчить такий пункт постанов Делегатського з'їзду: «На підставі отриманих з усіх куточків Росії свідчень, нарада передбачає, що незадоволення народних вимог спричинить у нашій країні великі народні заворушення та неодмінно викличе загальне народне повстання, бо чаша селянського терпіння переповнена»⁴. З настроїв, що панували на з'їзді, ставало зрозумілим, що селянство погоджувалося на ненасильницьку боротьбу як на останню спробу втілити свої прагнення мирним шляхом. Так, Катеринославський делегат заявляв, що «якщо до лютого Установчі Збори землю не дадуть, то ми візьмемо її самі»⁵. Як бачимо, більшість делегатів схилилася до компромісного рішення організуватися та приступати до ненасильницької боротьби, але, водночас, бути готовими і до збройної.

З аналізу обговорень різних питань на Установчому та Делегатському з'їздах ВСС стає зрозумілою ще одна важлива риса світогляду простого селянина: його релігійність, яка проявилася при обговоренні аграрного питання, у міркуваннях про неприпустимість застосування насильства й у твердженні, що «земля Божа». На Делегатському з'їзді одним із делегатів був священик із Чернігівської губернії (уповноважений від трьох волостей)⁶. Коли інші делегати, прості селяни, поцікавилися в нього, чи християнською є спра-

¹ Там само.

² Оленін Р. Вказ. праця. – С. 161.

³ Матеріали к крест'янському вопросу... – С. 43.

⁴ ЦДІАК України. – Ф. 838. – Оп. 5. – Спр. 42. – Арк. 1-1 зв.

⁵ Матеріали к крест'янському вопросу... – С. 83.

⁶ Строев Н. Вказ. праця. – С. 76.

вою Селянський союз, то почули відповідь: «Якби живий був Христос, то він був би серед нас. Христос завжди був на боці ображених і принижених, він був першим соціалістом». Ці слова селяни зустріли захоплено – вигуками та оплесками¹. Пізніше ми знаходимо зазначені слова священика як епіграф до прокламації «Брати-селяни!» Козіївського відділення ВСС², що існувало в кінці 1905 р. у Богодухівському повіті Харківської губернії³. Два представники слободи Козіївки були делегатами на листопадовому з'їзді ВСС⁴ і, таким чином, могли безпосередньо чути висловлювання священика. Отже, сказані влучно слова набули сили афоризму й поширилися серед селян, однак це відбулося, передусім, завдяки їх відповідності основам народного світогляду.

У згадуваній уже прокламації, адресованій селянам, мова йшла про те, що «народне представництво допоможе справедливо по-Божому вирішити важкі питання», а також містилися заклики «об'єднуватися у один Селянський союз на ґрунті почуття християнського братолюбства» та «продемонструвати усьому світові свою справжню християнську сутність» відмовою від грабунків та насильств⁵. В іншому випадку селяни с. Тростянець Охтирського повіту Харківської губернії 6 грудня 1905 р. на мітингу, організованому Тростянецьким комітетом ВСС, прийняли присуд, основою якого визначили царський Маніфест 17 жовтня та Божі заповіді. Релігійністю просякнуто і весь подальший текст присуду, де всі вимоги ВСС розглядалися крізь призму християнського світогляду. Враховуючи величезний ідеологічний та пропагандистський потенціал такої постанови, Тростянецький комітет ВСС видав її окремою листівкою⁶, що без сумніву сприяло подальшій популяризації ідей ВСС у регіоні.

Певні зміни в ідеології ВСС були зумовлені періодом репресій кінця 1905 р. – початку 1906 р. Їх головним «успіхом» стало вилучення з села дієвих представників демократичної інтелігенції та свідомого селянства (поміркованого елемента, котрий девізом своєї пропаганди обрав мирну парламентську боротьбу), чим було скомпрометовано перспективність мирного шляху⁷. Проте, на переконання жандармських органів, незважаючи на репресії та певне утихомирення, головним результатом діяльності Всеросійського селянського со-

¹ Там само. – С. 57.

² ЦДІАК України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 1383. – Арк. 67.

³ Там само. – Арк. 1 зв.

⁴ Там само. – Арк. 89-89 зв.

⁵ Там само – Арк. 67.

⁶ Христюк П. Вказ. праця. – С. 213-216.

⁷ Оленін Р. Вказ. праця. – С. 166.

юзу 1905 р. стало проникнення в середовище селян революційної ідеї про силу об'єднаного селянства, що складало головний трудовий елемент в Росії, а також вимог землі та волі¹.

Поступово характер діяльності ВСС радикалізувався. Так, навесні 1906 року Центральне бюро ВСС рекомендувало своїм осередкам використовувати вибухівку проти чинів поліції та сільських стражників².

Другий Делегатський з'їзд Союзу, призначений спочатку на січень 1906 р., отримав можливість зібратися в м. Москві лише 7-8 березня 1906 р. На цей з'їзд прибули делегати від 18 губерній³. Українські землі були представлені на цьому з'їзді делегатами від Катеринославської, Полтавської та Чернігівської губернії. За даними жандармських органів, усі делегати з'їзду, крім одного, належали до ПСР⁴. Із їхніх виступів ставало зрозумілим, що населення все ще не втратило віри в можливість досягнути мирним шляхом політичних та земельних реформ, хоча репресії, що постійно посилювалися, штовхали його на «шлях дубини»⁵. На першому плані для делегатів все ще залишалася агітація за скликання Установчих Зборів. З'їзд також рекомендував утримуватися від безпосередньої пропаганди захоплення землі, однак визнав, що заборонити подібну агітацію неможливо. Якщо факт насильницького захоплення землі вже мав місце, з'їзд рекомендував членам Селянського союзу всіляко сприяти цьому, а по можливості й регулювати процес. В той же час нарада радила широко користуватися можливістю захоплення посівів та влаштувати бойкот поміщиків, які особливо пригноблювали селян. У тактичному плані місцевим осередкам рекомендувалася низка заходів, які мали допомогти їм діяти в умовах суворої конспірації. В кожній губернії пропонувалося створити губернські селянські бюро, при яких засновувати школи пропагандистів та агітаторів, а також мати роз'їзних агентів (т. зв. «ревізорів»). Зазначені бюро мали керувати діяльністю селянських союзів усюю губернію, створювати організації на місцях⁶. Таким чином, репресії властей спричинили радикалізацію програми та тактики Селянського союзу.

¹ ЦДІАК України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 785. – Арк. 20 зв.

² Второй период революции... – Ч. 2: Май-сентябрь 1906 года, кн. первая. – С. 24.

³ Веселовский Б. Вказ. праця. – С. 80.

⁴ Второй период революции... – Ч. 1: Январь – апрель 1906 года, кн. первая. – С. 123.

⁵ Веселовский Б. Вказ. праця. – С. 80.

⁶ ЦДІАК України. – Ф. 289. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 272-272 зв.; Второй период революции... – Ч. 1: Январь – апрель 1906 года, кн. первая. – С. 123.

Важливі відомості про програму й тактику Селянського союзу на місцях у 1906-1907 рр. дають матеріали його регіональних з'їздів, які проходили по всій Україні¹.

23 травня 1906 року в м. Каневі на Київщині під керівництвом есерів відбувся з'їзд братств ВСС Київської та Полтавської губерній. На нього прибуло 43 делегати з такої ж кількості сіл². У постановах з'їзду визнавалося за необхідне агітувати селян не сплачувати податки до завершення польових робіт; негайно утворювати у селах братства, члени яких мали обрати таємні комітети (управління); комітети повинні були вести справи братства та підтримувати зв'язок із комітетами інших сіл; для братчиків встановлювалися щомісячні членські внески тощо. З'їзд визнав бажаним частіше проведення з'їздів і прийняв присуд, у якому поряд із іншими вимогами проголошувався принцип трудового землекористування³. Крім того, у постанові з'їзду делегати виступили на захист української мови в побуті та освіті⁴.

У червні 1906 р. в Одесі відбувся обласний з'їзд представників Бессарабської, Подільської, Курської та Херсонської губерній⁵. На з'їзді були вироблені детальні розцінки на сільськогосподарські роботи, при відхиленні від яких передбачалося організувати страйки. Також було висловлено підтримку Трудовій групі Державної Думи⁶. Отже, на подібних з'їздах організації Селянського союзу займалися плануванням та координацією спільних акцій відповідно до місцевих умов.

На початку липня 1906 р. у с. Великий Дирчинець Городнянського повіту Чернігівської губернії⁷ за сприяння есерів пройшов з'їзд селян Чернігівської губернії. Було прийнято постанову про підтримку Трудової групи і висловлено невдоволення до аграрної політики уряду. У тактичному плані найбільш дієвим засобом боротьби визнано сільськогосподарський страйк. Характерним було заперечення можливості використання вбивств і підпалів. Потрави ж допускалися лише за умови їх відкритого організованого прове-

¹ Магась В. О. Регіональні з'їзди Всеросійського Селянського союзу у 1906-1907 рр. / В. О. Магась // Молодь в умовах нової соціальної перспективи. Матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції (м. Житомир, 17-18 травня 2006 року). – Житомир, 2006. – Ч. 1. – С. 196-198.

² ЦДІАК України. – Ф. 275. – Оп. 1. – Спр. 1119. – Арк. 33, 34.

³ Федьков О. М. Всеросійський селянський союз і політичні партії... – С. 156.

⁴ ЦДІАК України. – Ф. 275. – Оп. 1. – Спр. 1119. – Арк. 34.

⁵ Дубровский С. М. Вказ. праця. – С. 110.

⁶ Одесса // Известия Крестьянских Депутатов. – 1906. – № 11. – С. 4; Веселовский Б. Вказ. праця. – С. 80; Федьков О. М. Всеросійський селянський союз і політичні партії... – С. 157.

⁷ ЦДІАК України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 572. – Арк. 117.

дення. У крайньому випадку можливим визнано захоплення поміщицького хліба і майна¹. У рішеннях Чернігівського з'їзду ми бачимо певну поміркованість. Водночас, показовим був погляд на страйк як на найдієвіший метод боротьби, що було характерно і для Одеського з'їзду.

21 серпня 1906 р. відбувся делегатський з'їзд Подільського району ВСС. У резолюції з'їзду наголошувалося на необхідності організації селянства у Селянський союз, агітації за відмову сплачувати податки й давати солдатів. При цьому можливим визнавалося застосування збройної сили². Також місцевим організаціям ВСС пропонувалося створювати бойові дружини з найнадійніших селян³. Отже, цей з'їзд засвідчив подальшу радикалізацію діяльності місцевих осередків Селянського союзу.

23 жовтня 1906 р. у приміщенні Харківського університету відбувся губернський з'їзд представників і організаторів селянських союзів. Настрої учасників з'їзду були досить радикальними. Так, визнано прийнятними такі методи боротьби як убивства та підпал жител. Водночас діячі Союзу не відмовлялися й від легальної парламентської боротьби. Була прийнята постанова про необхідність провести в кандидати до Державної Думи членів Селянського союзу⁴.

У жовтні 1906 р. в Мелітополі пройшла конференція Північно-Таврійського Селянського союзу. На ній була висловлена повна готовність селянських союзів підтримати вимоги Виборзької відозви (не давати рекрутів і не платити податків)⁵.

Певне уявлення про особливості ідеології Селянського союзу в останній рік революції дають матеріали Бахмутського повітового селянського з'їзду Катеринославської губернії. У постанові з аграрного питання делегати висловилися за застосування проти поміщиків і заможних селян аграрного терору у вигляді спалювання їх садиб, хліба тощо. Крім того, в резолюції з приводу роботи на місцях вказувалося на необхідність використання всіх наявних легальних способів культурно-просвітньої діяльності на селі, щоб за їх допомогою розширити світогляд селян й привчити їх до солідарності. Делегати висловилися за покращення сільськогосподарської освіти селян, створення кооперативних установ тощо⁶.

¹ Там само. – Спр. 561. – Арк. 230.

² Федьков О. М. Всеросійський селянський союз і політичні партії... – С. 157.

³ ЦДІАК України. – Ф. 1596. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 61 зв.

⁴ Там само. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 140. – Арк. 222 зв.-223.

⁵ Революционное движение в Таврической губернии в 1905-1907 гг. : сборник документов и материалов. – Симферополь : Крымиздат, 1955. – С. 174-175.

⁶ ЦДІАК України. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1655. – Арк. 4, 7-7 зв.; Там само. – Спр. 1883. – Арк. 20-22 зв.

26 квітня 1907 р. відбувся з'їзд робітників Селянського союзу Київської губернії. На ньому оприлюднено резолюцію губернського бюро ВСС. У ній, зокрема, зазначалося, що Союз є безпартійним прогресивним політичним об'єднанням, організацією трудового селянства для боротьби за сприяння інтелігенції, остаточною метою якої є перехід усієї землі та влади до рук трудящих. Зауважувалося, що Селянський союз не може і не повинен мати чітко визначену та деталізовану програму, оскільки в такому випадку він перетвориться в політичну партію і в ньому зможуть залишитися лише ті особи, погляди яких узгоджуватимуться з програмою ВСС до найменших дрібниць. Інтелігенція та селяни, що належали до різних соціалістичних партій і спільно працювали в справі об'єднання селянства, змушені будуть вийти з нього як із конкурента власним партіям. З огляду на це зроблено висновок, що програмне самовизначення Селянського союзу спричинить всезагальний розпад його організацій. Заслухавши зазначену резолюцію, з'їзд робітників Селянського союзу Київської губернії ухвалив: 1) Селянський союз повинен залишатися безпартійною прогресивною політичною організацією й не повинен прагнути до чітко визначеної завершені та деталізованої програми; 2) оскільки ВСС не може виробити завершені програми, не зраджуючи своїй сутності як професійна політична організація, то не повинен він також виступати в представницькому органі як окрема фракція. Проте, створення такої групи для діяльності поза парламентом не виключалося. Для парламентської діяльності члени Всеросійського селянського союзу повинні вступати в парламентські фракції тих партій, до яких вони належали та програму яких поділяли¹.

Насамкінець зазначимо, що з'їзди різних рівнів у 1906-1907 рр. не обговорювали запланованих П. А. Столипіним реформ, оскільки намічена ним програма соціально-економічних перетворень в державі передбачала руйнування общини і перетворення землі у приватну власність², натомість ідеологія Всеросійського селянського союзу ґрунтувалася на відмові від приватної власності на землю і пропаганді думки, що земля «Божа», тобто нічия. В свою чергу П. А. Столипін ще в часи свого перебування на посаді сара-

¹ Там само. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 1902. – Арк. 5-5 зв.

² Пожигайло П. А. Петр Аркадьевич Столыпин: Интеллект и воля / П. А. Пожигайло, В. В. Шелохаев. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2005. – С. 81-89; Пожигайло П. А. Столыпинская программа преобразования России (1906-1911) / Павел Анатольевич Пожигайло. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2007. – С. 158-197.

товського губернатора виступив категоричним противником ВСС і проводив енергійну боротьбу з його осередками. Зокрема, у своєму зверненні «До сільського населення» він зазначав, що не Всеросійський селянський союз і подібні до нього організації, а лише Державна Дума «може заявити Царю про всі потреби народу та вказати на засоби їх задоволення: лише ця установа, що пов'язує царя з народом, дасть справжню відповідь на усі запити та потреби народу, а не самозвані опікуни народу»¹.

Загалом, на формування політичної та культурно-освітньої платформи Союзу на Установчому та Делегатському з'їздах ВСС певний вплив мала інтелігенція, однак вирішальною була думка селян, котрі переважали на обох з'їздах. Це знайшло свій вияв у певній поміркованості під час висування вимог політичних реформ. Передбачалися скликання Установчих Зборів, демократичний поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову гілки, реформа судових установ, демократизація освіти, заміна постійної армії народним ополченням тощо.

Аграрна програма Всеросійського селянського союзу була окреслена в найзагальніших рисах. Це було пов'язано з прагненням об'єднати в його лавах усе селянство. Саме тому приймалися рішення компромісного характеру, котрі мали на меті зберегти за Селянським союзом його соціальну базу. Зокрема, вирішено скасувати приватну власність на землю та передати весь земельний фонд у користування осіб і товариств. При цьому питання про спосіб та форму майбутньої передачі не піднімалося.

У тактичному відношенні у 1905 р. Всеросійський селянський союз у вибухонебезпечній ситуації періоду найвищого підйому революції прагнув спрямувати стихійну боротьбу на селі в легальне річище, відігравав роль стримуючого чинника.

Селянські з'їзди 1906-1907 рр. продемонстрували наростання революційних настроїв у селянському середовищі. Це проявилось як у рішеннях з'їздів, зокрема, в схваленні вбивств та підпалів, так і в постійній участі в їх роботі представників соціалістичних партій.

2.3. Чисельність, розміщення та етносоціальний склад Всеросійського селянського союзу в Україні у 1905-1907 рр.

Важливим завданням при дослідженні історії ВСС в Україні є з'ясування чисельності, розміщення, національного, соціального і партійного складу його осередків. Це дасть можливість зробити обґрунтовані висновки стосовно характеру, масштабів та значення діяльності даної організації.

¹ Кабытов П. С. П. А. Стольпин... – С. 128-129.

Рішення наради селян Московської губернії 5 травня 1905 р. про утворення Всеросійського селянського союзу здобуло підтримку в багатьох місцевостях Російської імперії. Україна стала тим її тереном, де організації ВСС набули найбільшого поширення¹.

В Україні на губернському рівні осередки Селянського союзу почали виникати досить рано. Так, Харківське губернське Бюро сприяння Селянському союзу було створене ще на Установчому з'їзді ВСС 31 липня – 1 серпня 1905 р.² У вересні того ж року виник Тимчасовий організаційний комітет Таврійського губернського союзу³, а в жовтні – Катеринославське губернське бюро союзу⁴. Час виникнення інших чотирьох губернських центрів Всеросійського селянського союзу нам невідомий [див. додаток А]. Інтелігенція, що входила до губернських відділів Союзу, розгорнула активну діяльність із поширення ідей ВСС.

На повітовому рівні першою зафіксованою організацією Селянського союзу був Кременчуцький відділ у Полтавській губернії, створений у вересні 1905 р.⁵ Інші повітові осередки Союзу, час виникнення яких нам відомий, були створені після оголошення Маніфесту 17 жовтня, переважно в листопаді 1905 р. [див. додаток А]

Перші волосні та сільські організації ВСС виникли в Ананьївському повіті Херсонської губернії, Сумському повіті Харківської губернії та на Полтавщині. Тут у ряді населених пунктів рішення про приєднання до Союзу були прийняті ще в липні 1905 р.⁶ У серпні-вересні 1905 р. нами зафіксовано приєднання 6-ти населених пунктів Катеринославської, Херсонської, Полтавської та Чернігівської губерній до Селянського союзу. Таким чином, рішення Установчого з'їзду ВСС 31 липня – 1 серпня 1905 р. не набули великого поширення. Найбільше ж випадків вступу до ВСС відноситься до жовтня 1905 р. – січня 1906 р., коли виникло 197 сільських та волосних відділів ВСС в усіх 9-ти українських губерніях (тобто приблизно 97% від кількості організацій, час виникнення яких нам відомий) [див. додаток Б]. Причиною такого значного пошвавлення союзницького руху став Маніфест 17 жовтня і проголошені ним свободи. У цей час завдяки пуб-

¹ Свідзінський М. Вказ. праця. – 1928. – № 6. – С. 149; Симонова М. С. Крестьянское движение 1905-1907 гг. в советской историографии / М. С. Симонова // Исторические записки. – М. : Наука, 1975. – Т. 95. – С. 228.

² Овчаренко А. Вказ. праця. – С. 82-83.

³ Колесниченко Д. А. Всероссийский крестьянский союз... – С. 136.

⁴ Александров О. Вказ. праця. – С. 8-9.

⁵ ЦДІАК України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 455. – Арк. 25-25 зв.

⁶ Лещенко М. Н. Українське село... – С. 190.

лікаціям у пресі інформація про Союз значно поширилася. Детальні звіти та протоколи Установчого та Делегатського з'їздів, відозви Селянського союзу друкувалися в центральних газетах і журналах, таких як «Биржевые ведомости», «Вестник сельского хозяйства», «Право», «Сын Отечества», «Киевские Отклики», «Киевский голос», «Киевское слово», а також «Южные записки», «Южная неделя» тощо. З появою наприкінці 1905-на початку 1906 рр. українських часописів «Хлібороб», «Громадська думка», «Рідний край» заклик до утворення союзів почав лунаати українською мовою. Селяни вірили, що «коли друкують в газетах про Союз, значить це справа добра, дозволена урядом»¹. У другій половині жовтня 1905 р. розпочинається посилена агітація за програмою ВСС в Україні. Станом на кінець жовтня 1905 р. зафіксовано виникнення тільки 3-ох організацій Союзу (1,5% від загальної кількості), але вже в листопаді того ж року ми спостерігаємо справжній сплеск союзницького руху: виникло 90 волосних та сільських відділів (44,3%). У грудні 1905 р. зростання кількості організацій дещо загальмувалося репресивними заходами уряду. До цього часу відноситься виникнення ще 64 союзів (31,5%). У січні 1906 р. організації Союзу за інерцією ще продовжували виникати в окремих населених пунктах. Нами зафіксовано 5 таких випадків, або 2,5%, що засвідчило успіх репресивних заходів та згасання руху. У 35 випадках (17,2%), джерела вказують на час виникнення союзів приблизно («після 17 жовтня») [див. додаток В].

Неповні дані за 1906-1907 рр. не дають нам можливості прослідкувати час виникнення більшості організацій Союзу протягом даного періоду, а тому ми можемо говорити лише про приблизний час їх існування. Так, відомості про 5 губернських відділів Селянського союзу відносяться до 1906 р., а 3 губернські осередки функціонували впродовж 1906 – 1-ї половини 1907 рр. Переважна більшість повітових Селянських союзів (25 організацій) виникла у 1906 р. і лише 7 із них проіснувало до 1907 р. Цього ж року зафіксовано діяльність ще 8 повітових центрів Союзу. Обидва випадки роботи волосних союзів відносяться до 1906 року. Початок функціонування більшості місцевих осередків Союзу (25 організацій) також датується 1906 р. Із них у першій половині 1907 р. продовжило свою діяльність 6 союзів і стільки ж утворилося нових. Після завершення Першої російської революції селянські союзи існували й надалі. Нами зафіксовано 12 таких випадків [див. додаток В].

¹ Федьков О. М. «Знищити в селянському русі...». – Т. 8(10). – С. 265.

Загалом, в Україні у другій половині 1905 р. – січні 1906 р. виникло 7 губернських, 19 повітових, 39 волосних і 285 місцевих організацій Всеросійського селянського союзу [див. додаток Д].

У другій половині 1905 р. – січні 1906 р. губернські відділи ВСС існували в Полтаві¹, Харкові (Харківське губернське Бюро сприяння ВСС)², Катеринославі (Центральне губернське бюро союзу)³, Херсоні (Губернський комітет ВСС)⁴, Сімферополі (Тимчасовий організаційний комітет губернського союзу)⁵, Києві⁶ та у Житомирі (Губернський комітет групи селянського союзу)⁷. До цього переліку, з певними застереженнями, можна додати також Покошицький волосний комітет, що прагнув стати центром усієї Чернігівської губернії⁸. Таким чином, губернські центри ВСС фактично існували в усіх українських губерніях крім Подільської.

На повітовому рівні органи Союзу функціонували в Полтавській (Зінківській⁹, Кобеляцький¹⁰, Лохвицький¹¹, Полтавський¹², Миргородський¹³ та Кременчуцький¹⁴ повіти), Чернігівській (Борзненський¹⁵ і Новозибківський¹⁶ повіти), Харківській (Сумський¹⁷ та Зміївський¹⁸ повіти), Катеринославській (Верхньодніпровський¹⁹, Катеринославський²⁰, Но-

¹ По России. Полт. г. (От нашего корреспондента) // Южный край. – 1905. – № 8643. – 6 грудня. – С. 4-5.

² Овчаренко А. Вказ. праця. – С. 82-83.

³ ЦДАК України. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1185. – 47 зв.

⁴ Там само. – Ф. 268. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 124.

⁵ Революционная борьба на Херсонщине в 1905-07 гг. : сборник док. и мат. – Херсон : Херсонское книжное издательство, 1962. – С. 234.

⁶ Єфремов С. Про дні минулі (Спогади) (Закінчення) // Молода нація. Альманах. – 2004. – № 4. – С. 70-71.

⁷ ЦДАК України. – Ф. 442. – Оп. 855. – Спр. 6. – Арк. 124.

⁸ ЦДАК України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 1655. – Арк. 7; Рева І. М. Вказ. праця. – С. 64.

⁹ ЦДАК України. – Ф. 1072. – Оп. 3. – Спр. 1575. – Арк. 9-9 зв.

¹⁰ Там само. – Арк. 19-20.

¹¹ Там само. – Арк. 6.

¹² Організація селянських спілок // Громадська думка. – 1905. – № 1. – 31 грудня. – С. 3.

¹³ Южно С. Селянський союз / С. Южно ; редакція і передмова Н. Каложного ; зладив М. Пижов // 1905 рік у Сорочинцях (У спогадах учасників). – Харків : Шляхи революції, 1932. – С. 37.

¹⁴ ЦДАК України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 455. – Арк. 25-25 зв.

¹⁵ Там само. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 950. – Арк. 6.

¹⁶ Качинський В. Вказ. праця. – С. 184.

¹⁷ Замковий П. В. З історії «селянської республіки» на Сумщині // Український історичний журнал. – 1985. – № 12. – С. 89.

¹⁸ ЦДАК України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 1891. – Арк. 15.

¹⁹ Там само. – Ф. 1072. – Оп. 3. – Спр. 1536. – Арк. 49-49 зв.

²⁰ Там само. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1185. – Арк. 76.

вомосковський¹ та Олександрівський² повіти), Херсонській (Олександрійський³ та Херсонський⁴ повіти), Таврійській (Перекопський повіт⁵), Київській (Звенигородський повіт⁶) та Подільській (Кам'янецький повіт⁷) губерніях. Отже, найбільше тенденції до централізації на повітовому рівні проявилися у Лівобережній та Південній Україні.

Подібні явища спостерігаємо і на волосному рівні. Так, на Лівобережжі і Півдні нами зафіксовано по 19 випадків утворення волосних відділів ВСС, натомість на Правобережжі мав місце лише один такий епізод [див. додаток Д].

Місцеві осередки Селянського союзу найбільшого поширення здобули в Лівобережній Україні (половина зафіксованих випадків). Третина селянських союзів функціонувала у південних українських губерніях. Найменше ж союзів (15%) діяло у Правобережній Україні. На губернському рівні лідером за їх кількістю була Полтавщина (28%). Значна кількість відділів ВСС (10-17%) була в Херсонській, Катеринославській, Чернігівській, Харківській і Київській губерніях. Незначна кількість місцевих осередків Селянського союзу (1-4%) зафіксована на Подолі, Волині та у Таврії [див. додаток Д].

Загалом, у другій половині 1905 р. – на початку 1906 р. організації ВСС розповсюдилися найбільше в лівобережних та південних губерніях України. На Правобережжі (за винятком Київщини) заклик до утворення селянських союзів знайшов порівняно невеликий відгук. Таку ситуацію можна частково пояснити відсутністю у Південно-Західному краї земств, оскільки саме земські працівники часто відігравали ключову роль при створенні осередків ВСС⁸. Окрім того, позиції ВСС були сильнішими в тих місцевостях, де міцніше тримався селянин-власник, землі ж із великою кількістю пролетаризованого селянства, де колишній дрібний господар значною мірою встиг перетворитися на наймита, залишалися 1905 року поза межами його впливу⁹.

У 1906-1907 рр. осередки ВСС різних рівнів діяли в умовах суворої конспірації. Саме через ці обставини в архівах збереглося мало матеріалів про існування організацій Селянського союзу, особливо на волосному та місцево-

¹ Там само. – Спр. 1656. – Арк. 3-5.

² Там само. – Ф. 705. – Оп. 1. – Спр. 303. – Арк. 1235.

³ Там само. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 4878. – Арк. 38-38 зв.

⁴ Там само. – Спр. 4891. – Арк. 48.

⁵ Там само. – Спр. 4903. – Арк. 21-21 зв.

⁶ Федьков О. М. Політичні партії і селянство... – С. 184.

⁷ ЦДІАК України. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 792. – Арк. 100.

⁸ Кобеляки // Києвлянин. – 1905. – № 337. – 6 грудня. – С. 3.

⁹ Мірза-Авакянц Н. Вказ. праця. – С. 40.

му рівнях. Нам вдалося підтвердити існування в означений період 8 губернських, 33 повітових, 2 волосних та 45 місцевих осередків Союзу. Окремі його відділення проіснували аж до 1908 р. [див. додаток Д].

На обласному, губернському та районному рівнях Союз діяв на Поділлі (Головне бюро Подільського району ВСС¹, Відділ ВСС Подільської губернії²), Волині (Волинський комітет селянського союзу)³, Київщині (Київське губернське бюро ВСС⁴, Київський відділ ВСС⁵, Київський губернський комітет партії Селянський союз⁶), Харківщині (Харківське губернське бюро сприяння ВСС⁷, Харківський губернський комітет ВСС⁸), Херсонщині (Херсонський обласний комітет Селянського союзу⁹), Катеринославщині (Катеринославський відділ ВСС¹⁰), у Таврійській губернії (Північно-Таврійський обласний Селянський союз¹¹). Необхідно також зазначити, що ми не маємо даних про існування у 1906-1907 рр. союзів відповідних рівнів у Полтавській та Чернігівській губерніях, однак, з огляду на конспіративний характер їх діяльності, не виключаємо такої можливості.

Повітові осередки ВСС діяли в усіх дев'яти українських губерніях. У Подільській губернії повітові комітети Селянського союзу існували в Кам'янецькому, Балтському, Брацлавському, Вінницькому, Летичівському, Літинському, Могилівському, Ольгопільському, Ушицькому, Ямпільському¹² та Проскурівському¹³ повітах; у Київській – у Звенигородському, Канівському, Київському, Липовецькому, Сквирському, Уманському та Черкаському¹⁴; у Харківській – у

¹ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 856. – Спр. 579. – Арк. 12 зв.

² Там само. – Ф. 838. – Оп. 5. – Спр. 47. – Арк. 1-4.

³ Там само. – Ф. 1335. – Оп. 1. – Спр. 640. – Арк. 11-11 зв., 43.

⁴ Там само. – Ф. 275. – Оп. 1. – Спр. 1119. – Арк. 4 зв; Там само. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 370. – Арк. 296 зв.; Там само. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 1720. – Арк. 79 зв.

⁵ Там само. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 1658. – Арк. 10.

⁶ Там само. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 1902. – Арк. 5.

⁷ Там само. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 2123. – Арк. 5, 6.

⁸ Там само. – Ф. 838. – Оп. 5. – Спр. 49. – Арк. 1.

⁹ Там само. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 5475. – Арк. 2-2 зв., 4.

¹⁰ Там само. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 731. – Арк. 51; Колесниченко Д. А. Всероссийский крестьянский союз... – С. 263.

¹¹ ЦДІАК України. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 4907. – Арк. 1-1 зв.; Там само. – Спр. 4912. – Арк. 3.

¹² Федьков О. М. Політичні партії і селянство... – С. 164.

¹³ ЦДІАК України. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 920. – Арк. 7 зв.; Там само. – Ф. 442. – Оп. 704. – Спр. 285. – Арк. 309-310.

¹⁴ Там само. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 1902. – Арк. 7; ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 222. – Спр. 188. – Арк. 101-101 зв.; ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 223. – Спр. 57. – Арк. 66.

Богодучівському¹, Куп'янському, Охтирському², Сумському³ та Харківському⁴; у Таврійській – у Бердянському, Дніпровському, Мелітопольському та Перекопському⁵; у Полтавській – у Золотоноському⁶ та Лохвицькому⁷; у Волинській – у Дубенському⁸; у Катеринославській – у Бахмутському⁹; у Херсонській – у Єлисаветградському¹⁰; у Чернігівській – у Борзнянському¹¹. Загалом у 33-ох повітах 9-ти українських губерній.

Стосовно волосних відділень Селянського союзу в 1906-1907 рр., то нами зафіксовано усього два приклади їх існування. Зокрема, ще з серпня 1905 р. по жовтень 1906 р. функціонував комітет ВСС у Шаховській волості Бахмутського повіту Катеринославської губернії¹², а протягом березня-вересня 1906 р. волосний комітет Союзу існував у с. Велика Білозерка Мелітопольського повіту Таврійської губернії¹³. Отже, волосні відділення ВСС не набули у 1906-1907 рр. великого поширення, хоча в установчих документах цього періоду їм відводилося належне місце. Так, Головне бюро Подільського району ВСС у липні 1906 р. запропонувало до обговорення проект «Статуту волосних комітетів для керівництва Всеросійським селянським союзом»¹⁴, а в «Проекті статуту ВСС», знайденому в серпні 1907 р. при обшуку у студента В. М. Трандофілова в м. Харкові, детально виписані положення щодо функціонування волосних комітетів ВСС¹⁵.

Неможливо назвати точну кількість місцевих організацій Всеросійського селянського союзу в Україні, що діяли у 1906-1907 рр. Однак наявні матеріали свідчать, що,

¹ ЦДІАК України. – Ф. 316. – Оп. 1. – Спр. 658. – Арк. 338-338 зв.; Там само. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 2192. – Арк. 36-36 зв.; Там само. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 2707. – Арк. 5-5 зв.; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 1435. – Арк. 1-1 зв.

² Колесниченко Д. А. Всероссийский крестьянский союз... – С. 266.

³ ЦДІАК України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 3049. – Арк. 65-66.

⁴ Там само. – Ф. 838. – Оп. 5. – Спр. 51. – Арк. 1.

⁵ Колесниченко Д. А. Всероссийский крестьянский союз... – С. 250.

⁶ ЦДІАК України. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 126. – Арк. 4; Там само. – Ф. 1335. – Оп. 1. – Спр. 2143. – Арк. 5.

⁷ Колесниченко Д. А. Всероссийский крестьянский союз... – С. 248; Лещенко М. Н. Українське село в революції 1905-07 рр. / М. Н. Лещенко. – К. : Наукова думка, 1977. – С. 327.

⁸ ЦДІАК України. – Ф. 1600. – Оп. 1. – Спр. 234. – Арк. 9.

⁹ Там само. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1655. – Арк. 4.

¹⁰ Там само. – Ф. 838. – Оп. 5. – Спр. 46. – Арк. 1.

¹¹ Там само. – Ф. 317. – Оп. 1. – Спр. 5053. – Арк. 4; Там само. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 1966. – Арк. 38-38 зв.; Там само. – Спр. 1967. – Арк. 4-4 зв.; Там само. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 575. – Арк. 103-104.

¹² Там само. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1655. – Арк. 4; Там само. – Ф. 705. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 172.

¹³ Там само. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 4906. – Арк. 5.

¹⁴ Там само. – Ф. 442. – Оп. 856. – Спр. 579. – Арк. 12-12 зв.

¹⁵ Там само. – Ф. 316. – Оп. 1. – Спр. 582. – Арк. 136.

незважаючи на переслідування, вона поступово зростала. Так, у Київській губернії навесні 1906 р. нараховувалося до 20 місцевих осередків Селянського союзу¹, а приблизно через рік він об'єднував вже 60 сіл і 70-80 гуртків для читання². Крім того, восени 1906 р. Північно-Таврійський селянський союз мав своїх членів у 117 селах³. Наведені відомості були надані членами Селянського союзу на з'їздах організації, а тому їх треба брати до уваги, але не можна переверити чи переконливо підтвердити. За нашими підрахунками, у 1906-1907 рр., а подекуди аж до 1908 р., майже в усіх українських губерніях (окрім Полтавської) існувало 45 місцевих осередків Союзу [див. додаток Е].

Характеризуючи соціальну базу Селянського союзу⁴, цілком справедливим можна визнати висновок, зроблений В. Громаном із аналізу програмних вимог ВСС: «Ми маємо справу з класом дрібних і середніх самостійних виробників, що працюють своїми руками на землі»⁵. Підтверджує цю тезу і оцінка члена Бюро сприяння ВСС С. М. Блеклова, який засвідчував, що на Установчому з'їзді Союзу «не було двох сільських крайнощів – багатіїв та безнадійних бідняків»⁶. Членами союзів ставало в основному незаможне та середняцьке селянство. Заможні хлібороби були активними діячами союзницького руху лише в окремих випадках⁷.

Так, у Хомутецькій, Попівській, Зуєвській, Комишанській та Березоволицькій волостях Миргородського повіту Полтавської губернії в селянські союзи вступали насамперед бідні селяни, але були люди і середнього достатку⁸. В іншому випадку лише три села Казенно-Торсько-Олексіївської волості Бахмутського повіту Катеринославської губернії, де існував волосний відділ ВСС, були задіяні повним складом, натомість у інших населених пунктах участь селян обмежувалася лише середняками та бідняками та багатії боролися проти Союзу⁹. Подібна ситуація, що характеризувалася гострим протистоянням членів Селянського союзу з замож-

¹ Второй период революции... – Ч. 2. Май-сентябрь 1906 года, кн. первая. – С. 24.

² Федьков О. М. Всероссийский селянский союз... – Т. 11. – С. 158.

³ Колесниченко Д. А. Всероссийский крестьянский союз... – С. 249-250.

⁴ Магась В. О. Соціальне обличчя Всеросійського селянського союзу / В. О. Магась // Молодь в умовах нової соціальної перспективи. Матеріали XI Міжнародної науково-практичної конференції (м. Житомир, 25-26 березня 2009 року). – Житомир, 2009. – Ч. 1. – С. 294-296.

⁵ Громан В. Вказ. праця. – С. 10.

⁶ Блеклов С. Вказ. праця. – Сбц. 3144-3145.

⁷ Качинський В. Вказ. праця. – С. 201-202.

⁸ Аграрное движение в России... – С. 328.

⁹ Там само. – С. 445-446, 448-450, 452.

ними селянами, склалася і в с. Харківці Лохвицького повіту Полтавської губернії¹.

Справою організації селянських союзів і керівництва ними займалася головним чином чиновницька інтелігенція, лікарі, фельдшери, вчителі, земські службовці та молодь (студенти та учні). Нами визначено соціальну приналежність 462-ох агітаторів і засновників осередків ВСС в Україні. Селян та козаків-хліборобів серед них було майже 29%. Стільки ж у відсотковому відношенні нараховувалося вчителів земських, церковнопарафіяльних та міністерських шкіл та училищ. Порівняно високою була участь медпрацівників (лікарів та фельдшерів), а також студентсько-учнівської молоді – в обох випадках близько 10% від загальної кількості пропагандистів та організаторів. Невелику участь (у межах 2-4% для кожної соціальної групи) в організації союзів брали дворяни, міщани, представники сільської й волосної адміністрації (волосні старшини, сільські старости, писарі та діловоди), священнослужителі, земські працівники, а також запасні та новобранці. Епізодичною можна вважати участь поміщиків, купців і торговців [див. додаток Ж].

Землеробський прошарок (селян і козаків) ми зустрічаємо, в основному, серед агітаторів і пропагандистів Союзу. Випадки вирішальної ролі селян у створенні відділів ВСС можна вважати швидше винятком. Так, 10 грудня 1905 р. в с. Знаменка Валківського повіту Харківської губернії було підписано присуд про приєднання до Союзу. Його було написано селянами П. Є. Шаповалом та С. Ф. Єременком, які за основу означеного документа взяли публікації в газеті «Сын Отечества»². Частіше ми зустрічаємо факти, коли селяни, довідавшись про існування Селянського союзу, зверталися за допомогою в його організації до сільської інтелігенції. Наприклад, жителі с. Трьохізбонка Старобільського повіту Харківської губернії після прочитання «Биржевых новостей» та «Сына Отечества» вирішили організувати селянський союз і запросили вчителя зі сл. Кримської Словяносербського повіту Катеринославської губернії. Результатом його візиту 18 грудня 1905 р. стало підписання присуду про приєднання до ВСС³. На прохання селян

¹ ІА. – Ф. 6. – Спр. 99. – Арк. 7; Півторадні В. І. Архип Тесленко: Життя і творчість / В. І. Півторадні. – К. : Дніпро, 1982. – С. 30-31, 36; Смілянська В. А. Архип Тесленко / В. А. Смілянська // Тесленко А. Ю. Прозові твори; Драматичні твори; Вірші; Листи / вступ. ст., упоряд. і приміт. В. А. Смілянської; ред. тому Є. П. Кирилюк. – К. : Наук. думка, 1988. – С. 12.

² ЦДІАК України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 3048. – Арк. 24, 67-68; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 1243. – Арк. 19 зв.; Там само. – Оп. 287. – Спр. 1278. – Арк. 12 зв.-13.

³ ЦДІАК України. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 2121. – Арк. 2-2 зв., 4-5.

присудили склали також вчителі с. Градівка Ананіївського повіту Херсонської губернії М. В. Белов¹ та с. Ступична Звенигородського повіту Київської губернії І. Ф. Цимбал².

Найактивніше включилися в роботу селянських союзів земські працівники, переважно так звані «третій земський елемент» (вчителі, лікарі та фельдшери), оскільки саме вони спостерігали проблеми села безпосередньо³. Вивчення соціального складу делегатів обох з'їздів ВСС 1905 р. засвідчує, що близько 25% їх загальної кількості становили не селяни, а представники сільської інтелігенції. Це були, в основному, місцеві вчителі, обрані на селянських волосних чи сільських сходках для того, щоб представляти інтереси селян⁴.

Особлива роль, яку відігравали вчителі в роботі селянських союзів⁵, обумовлювалася кращими можливостями впливу на свідомість селян порівняно з представниками інших інтелігентних професій. Окрім того, не слід забувати, що освітяни становили наймасовішу групу інтелектуальної еліти – її третину⁶.

Велику роль у керівництві роботою вчителів на селі відіграв Всеросійський союз учителів. Його Центральне бюро заклиало освітан популяризувати програму ВСС, організовувати його сільські, волосні й повітові комітети, розповсюджувати літературу, створювати бібліотеки, причому радило діяти «помірковано і обережно»⁷.

Саме поміркованість є характерною рисою діяльності народних учителів у союзах селян на першому етапі революції. Наприклад, у комітеті с. Рудівка Прилуцького повіту Полтавської губернії під час вирішення питання про необхідність організації страйку виокремилася дві течії: революційна та поміркована. Останню репрезентував учи-

¹ Там само. – Ф. 419. – Оп.1. – Спр.4888. – Арк. 3.

² Там само. – Ф. 274. – Оп.1. – Спр. 2057. – Арк. 59.

³ «Крестьянский Союз» в Кобеляках // 1905 год на Полтавщине : сборник. – Полтава : Б.В.,1925. – С. 114.

⁴ Шанин Т. Вказ. праця. – С. 195-196.

⁵ ІА. – Ф. 6. – Стр. 99. – Арк. 6; Магась В. О. Народні вчителі України в організаціях Всеросійського селянського союзу (1905-1907 рр.) / В. О. Магась // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2005. – Т. 15: На поштану професора Л. В. Баженова. – С. 98-103; В. Наше село в 1905 году // Пути революции. – 1925. – №2. – С. 44; Мазуренко С. П. К истории крестьянского движения 1905 г. / С. П. Мазуренко, Ю. П. Мазуренко // Пути Революции. – 1926. – № IV (7). – С. 38.

⁶ Фареній І. А. Педагогічна інтелігенція в кооперативному русі початку ХХ ст. / І. А. Фареній // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Вип. 8. Серія: Історія : збірник наукових праць / за заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця : ДП «ДФ», 2004. – С. 65.

⁷ Кирюхина Е. И. Местные организации... – Вып. 10. – С. 139-140.

тель Шкоропад¹. В іншому випадку, вчитель с. Гаврилівки Олександрівського повіту Катеринославської губернії М. М. Сагайдак свою участь в агітації за програмою ВСС пояснював наміром спрямувати рух у мирне русло². У свою чергу завідувач народним училищем м-ка Юзвин Вінницького повіту Подільської губернії соціал-демократ і член союзу вчителів Ю. Г. Максимчук, за активного сприяння якого було складено присуд про приєднання до Селянського союзу³, свідчив: «Я при розбурханому настрої селян, при схильності їх до насильств, прагнув їх переконати діяти відповідно до прав, наданих їм 17 жовтня...; запевняв їх, що своє незадоволення вони можуть виразити законно, за допомогою присуду, щоб такий представити в Державну Думу. Взагалі, я вмовляв їх триматися законних шляхів»⁴.

Подібні мотиви ми зустрічаємо і в представників інших інтелегентних професій. Зокрема, земський дільничний фельдшер с. Попівка Костянтиноградського повіту Полтавської губернії З. П. Яценко так обґрунтовував мотиви своєї діяльності: «... я не пропагував революційних ідей... Якщо я влаштовував союз, то головною метою моєю було вгамувати народ, застерегти від насильства, погромів тощо»⁵.

Роль інтелігенції в селянських союзах до певного часу була визначальною, однак усього за кілька місяців їхньої організаційної і просвітницької роботи в союзах зростає політична самосвідомість простих селян. Так, поміщик с. Одиноківка Новомосковського повіту Катеринославської губернії дворянин А. Ф. Куліченко, що сприяв організації селянських союзів у повіті, у своєму щоденнику констатував: «...самодіяльність одиноківських селян вже насправді розбурхана... З хвилини на хвилину я чекаю гостей до себе та свого арешту. Найцікавіше у всьому цьому – ставлення селян. Це був іспит на їхню політичну зрілість... Пропонували у випадку допиту перекладати всю провину на товариство...»⁶. Подібним чином діяли й селяни с. Лави Сосницького повіту Чернігівської губернії, які 30 грудня 1905 р. у кількості 139 осіб подали Сосницькому повітовому справнику прохання про звільнення з ув'язнення земського фельдшера кадета Г. Імшенецького, оскільки він, за їх словами, очолив селянський союз не з власної волі, а під тиском громади⁷.

Серед духовенства у ставленні до Селянського союзу прослідковуються два протилежні погляди. Окремі з них сто-

¹ Новицький М. Вказ. праця. – С. 38.

² ЦДІАК України. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1524. – Арк. 5-6 зв., 18.

³ КПМДА – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 7390. – Арк. 9.

⁴ Там само. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 7390. – Арк. 25 зв., 26.

⁵ ЦДІАК України. – Ф. 321. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 106.

⁶ Там само. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1875. – Арк. 4 зв.-5.

⁷ Там само. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 2146. – Арк. 70.

яли на чорносотенних позиціях і вслякю перешкоджали селянам організуватися¹, натомість священники-ліберали вбачали в союзах засіб умиротворення селян. Так, один із церковнослужителів виправдовував своє сприяння організації селянського союзу тим, що він був занепокоєний можливістю посилення впливу на селян «кривавого союзу залізничного»². Зазвичай, священники прагнули вплинути і на програму місцевих відділів ВСС, пом'якшуючи окремі пункти їх присудів³.

Сприяння ВСС з боку поміщиків диктувалося різними мотивами. Часто участь великих землевласників у роботі селянських союзів обумовлювалася прагматичними міркуваннями. Так, 22 грудня 1905 р. відбулося екстрене засідання Полтавського повітового земства з приводу повітової наради представників селян і землевласників з аграрного питання, яка пройшла напередодні. На ній гласний Семенченко висловив думку, що в нараді рельєфно проявилися настрої селян, а саме – бажання землі, і єдиним порятунком для великих землевласників, на його переконання, мала стати організація селянських союзів⁴. З цих же причин сприяв утворенню селянського союзу землевласник й керуючий маєтком с. Стави Київського повіту та губернії Е. Е. Рего: «Я агітував поміж селян з метою утримати їх від всякого насилля, і не міг інакше, оскільки я є землевласником...»⁵. Окремі поміщики підтримували ВСС із ідеологічних міркувань. Наприклад, ліберал Є. Х. Чикаленко вважав легальний шлях, запропонований програмою Селянського союзу, найоптимальнішим для задоволення вимог селян⁶. Цікавими видаються міркування згаданого поміщика Катеринославської губернії А. Ф. Куліченка⁷, який у бесіді з селянами пояснив, що він особисто не заперечує проти безкоштовної передачі своєї землі, аби тільки разом з останньою забрали і його борги⁸.

У лютому 1906-1908 рр., внаслідок зміни характеру політики уряду, пов'язаної зі згортанням лібералізації та розгортанням репресій, у результаті поглиблення процесів політич-

¹ Кирюхина Е. И. Местные организации... – С. 148-149; Мазуренко С. Вказ. праця. – С. 46; Оленин Р. Вказ. праця. – С. 164.

² Три письма сельскаго священника // Народ. Ежедневное издание. – 1906. – 5 (18) квітня. – № 2. – С. 2.

³ ЦДІАК України. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1501. – Арк. 7 зв.; Три письма сельскаго священника // Народ. Ежедневное издание. – 1906. – 5 (18) квітня. – № 2. – С. 2.

⁴ Революционные события 1905-1907 рр. на Полтавщине (документы и материалы) / под ред. Г. В. Базилевича. – Харьков : Харьковское областное издательство, 1957. – С. 138-140.

⁵ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 856. – Спр. 250. – Арк. 6.

⁶ Чикаленко Є. Вказ. праця. – С. 276.

⁷ ЦДІАК України. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1875. – Арк. 1 зв.

⁸ Там само. – Арк. 4 зв.-5.

ної соціалізації селянства, дещо змінився соціальний склад організаторів та пропагандистів Союзу. Нами визначено соціальну приналежність 175 засновників та агітаторів. У цей період землеробський прошарок (селяни і козаки) становив серед них більшість (58%). Великою продовжувала залишатися роль вчителів (14%), хоча їхня частка зменшилася порівняно з попереднім періодом. Активними були медпрацівники (6%), представники сільської та волосної адміністрації (сільські старости, писарі, діловоди) – 6%, міщани (5%). Продовжували брати участь у союзницькому рухові дворяни (3%), студенти (2%) та священники (2%) тощо [див. додаток З]. Таким чином, у цей час зросла роль селян у союзах: вони стають головними організаторами і пропагандистами ідей ВСС. Така ситуація стала можливою завдяки відходу від діяльності ліберально налаштованої інтелігенції, а також зростанню політичної самосвідомості самих селян у попередній період.

Складною є проблема визначення чисельності організацій Союзу в 1905-1907 рр. На листопадовому з'їзді ВСС було встановлено «неймовірне зростання руху» після 17 жовтня. Точний підрахунок кількості членів Союзу визнано неможливим. За свідченнями члена Головного Комітету ВСС С. П. Мазуренка, охопленою була вся Полтавська губернія з 1 млн. тих, що співчували ідеям Союзу¹. Інший керівник ВСС, член його Центрального Бюро В. Г. Богораз-Тан стверджував, що Сумський повіт Харківської губернії майже всім понад двохсоттисячним складом населення приєднався до Селянського союзу². Ці відомості не можна вважати об'єктивними, оскільки ґрунтувалися вони, очевидно, не на точних підрахунках, а на свідченнях очевидців.

До того ж треба брати до уваги той факт, що приєднання до Союзу відбувалося, як правило, шляхом складання присудів від сіл і цілих волостей, інститут індивідуального членства був відсутнім³. Це дозволило залучити до організації величезну кількість бажаючих, проте негативно відобразалося на ступені єдності лав селянських союзів. За свідченням очевидців, селяни вступали до Союзу з величезною охотою, проте, підписуючись під присудом, деякі з них пояснювали свій вчинок словами на кшталт: «Як не послухають, то нам до того діла нема. Мені голова не болить од того, що я підпишу»⁴. Звісно, організація, членами якої ставали з подібних міркувань, не могла відзначатися особливою міцністю.

¹ К крестьянскому союзу. Доклад С. П. Мазуренко. (Окончание) // Сын Отечества. – 1905. – № 242. – 29 листопада. – С. 5.

² Тан. Вказ. праця. – С. 188.

³ Свідзінський М. Вказ. праця. – 1929. – № 3. – С. 199.

⁴ ЦДІАК України. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 992. – Арк. 25-27 зв., 47.

Нам вдалося точно визначити кількість членів 13 волосних¹ та 44 сільських² відділів ВСС у другій половині 1905 р. –

¹ Там само. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 498. – Арк. 59, 72; Там само. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 126. – Арк. 3-8; Там само. – Спр. 338. – Арк. 4-5 зв.; Там само. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 4878. – Арк. 37-37 зв., 45-49, 52-52 зв.; Там само. – Спр. 4908. – Арк. 84 зв.; Там само. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 1324. – Арк. 40 зв.; Там само. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1185. – Арк. 7, 89-89 зв.; Там само. – Спр. 1432. – Арк. 16-16 зв.; Там само. – Спр. 1875. – Арк. 3-3 зв.; Там само. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 126. – Арк. 3-8; Там само. – Спр. 338. – Арк. 4-5 зв.; Там само. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 4878. – Арк. 37-37 зв., 45-49, 52-52 зв.; Там само. – Спр. 4908. – Арк. 84 зв.; Там само. – Ф. 1072. – Оп. 3. – Спр. 1575. – Арк. 19, 33; ДАПО. – Ф. 138. – Оп. 1. – Спр. 334. – Арк. 2 зв.; Корреспонденції «Сына Отечества» // Сын Отечества. – 1905. – № 119. – 1 грудня. – С. 4; Приговор крестьян и казаков Николаевской волости Полтавского уезда // Полтавщина. – 1905. – № 296. – 2 грудня; Мужа Г. Как произошли... – С. 92; Приговор Ковалівського волосного сходу Пирятинського повіту Податваської губернії // Хлібороб. – 1905. – 28 листопада. – Ч. 3. – С. 2; Аграрное движение в России... – С. 445-446, 448-450, 452.

² ЦДІАК України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 1323. – Арк. 85 зв.; Там само. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 812. – Арк. 1-1 зв.; Там само. – Спр. 992. – Арк. 25-27 зв., 47; Там само. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1442. – Арк. 136-142 зв.; Там само. – Спр. 1527. – Арк. 5-6, 12; Там само. – Спр. 1638. – Арк. 7-8; Там само. – Спр. 1659. – Арк. 7; Там само. – Спр. 1875. – Арк. 5 зв.; Там само. – Спр. 2538. – Арк. 380-380 зв.; Там само. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 943. – Арк. 2 зв.; Там само. – Спр. 2145. – Арк. 2-3; Там само. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 438 а. Ч.ІІ. – Арк. 8, 11 зв., 12, 31 зв., 1095-1100 зв.; Там само. – Спр. 544. – Арк. 8-8 зв., 77-77 зв.; Там само. – Спр. 545. – Арк. 12, 16; Там само. – Спр. 1077. – Арк. 41; Там само. – Спр. 1165. – Арк. 62-63; Там само. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 1383. – Арк. 1-1 зв., 67-67 зв.; Там само. – Спр. 3511. – Арк. 2; Там само. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 127. – Арк. 250-250 зв.; Там само. – Спр. 338. – Арк. 7; Там само. – Спр. 339. – Арк. 65, 69 зв., 84-85; Там само. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 4097. – Арк. 20-20 зв.; Там само. – Спр. 4878. – Арк. 39 зв.; Там само. – Спр. 4885. – Арк. 1-1 зв., 23-23 зв.; Там само. – Спр. 4891. – Арк. 46-47; Там само. – Спр. 4908. – Арк. 85; Там само. – Ф. 442. – Оп. 856. – Спр. 250. – Арк. 2, 6, 9; Там само. – Ф. 1072. – Оп. 3. – Спр. 1575. – Арк. 1-4 зв., 19 зв., 26 зв., 31; Там само. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 164. Ч. ІІ. – Арк. 209 зв.; Там само. – Спр. 326. – Арк. 140-140 зв.; Там само. – Спр. 387. – Арк. 21-21 зв.; Там само. – Спр. 388. – Арк. 1-1 зв.; Там само. – Спр. 395. – Арк. 16-17; Там само. – Спр. 433. – Арк. 26-28; ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 222. – Спр. 91. – Арк. 46-46 зв, 48 а, 57-60; ДАПО. – Ф. 138. – Оп. 1. – Спр. 315. – Арк. 57 зв.-58; По Україні // Громадська думка. – 1906. – № 1. – 1 січня. – С. 2; По Україні // Громадська думка. – 1906. – № 7. – 8 січня. – С. 2; Наш край. Лохвицький уезд // Киевские отклики. – 1905. – № 331. – 11 (24) грудня. – С. 7; Року 1905 грудня (ноября) 23-го // Хлібороб. – 1905. – 28 листопада. – Ч. 3. – С. 3; Второй период революции 1906-1907 годы / под ред. Г. М. Деренковского (отв. ред.), Г. В. Богданова, А. В. Пяскового и др. – М. : Издательство АН СССР, 1957. – Ч.1. Январь – апрель 1906 года, кн. вторая. – С. 18-19; Когон Э. Вказ. праця. – С. 197; Лось Ф. Є. Революція 1905-1907 років на Україні / Ф. Є. Лось. – К. : Видавництво Академії Наук Української РСР, 1955. – С. 259; Высший подъем революции 1905-1907 гг. Вооруженные восстания, ноябрь-декабрь 1905 года / под ред.: А. Л. Сидорова (отв. ред.), Г. М. Деренковского, Г. Д. Костомарова и др. – М. : Издательство АН СССР, 1956. – Ч. 3., кн. первая. – С. 273, 626; Буцик А. К. Селянський рух на Київщині... – С. 95, 100-101; Замковий П. В. Нові документи з історії революційної боротьби селян Сумщини у 1905 р. / П. В. Замковий, А. Я. Демченко // Архіви України – 1986. – № 1. – С. 40-41; Крестьянское движение в 1905 году // 1905 год на Николаевщине. Хроника, статьи и материалы по истории революции 1905 года на Николаевщине / под ред. В. М. Фидровского, Е. И. Осиповой, И. И. Лисина. – Николаев : Изд. Ник. Юбилей. комис. 1905 г. и истпарт отдела николаевкома К.П.(б)У., 1925. – С. 328; «Южное обозрение» приводит следующее постановление крестьян // Южные записки. – 1905. – № 49. – 4 грудня. – С. 77-78.

січні 1906 р.: відповідно 17928 та 11072 осіб. Чисельність волосних осередків Союзу коливалася від 100¹ до 6000² осіб, місцевих відділень – від 20³ до 1200⁴ осіб. Кількість членів селянських союзів у означений період поступово зростала. Так, чисельність селянського союзу с. Солоне Катеринославського повіту і губернії протягом серпня-листопада 1905 р. збільшилася з 80 до 500 осіб. За допомогою зібраних нами даних та методу підрахунку, запропонованого Є. І. Кирюхіною⁵, нам вдалося визначити приблизну кількість членів Селянського союзу в Україні на етапі найвищого піднесення Першої російської революції – близько 120 тис. осіб.

Опрацьовані нами матеріали за 1906-1907 рр. не дають можливості визначити загальну чисельність організації ВСС у цей період. Безумовно, після розгрому організацій Селянського союзу наприкінці 1905 р. – на початку 1906 р. кількість його членів різко зменшилася. Нові умови вимагали конспіративності, а тому масові організації мали погану перспективу. Представники революційних партій, що продовжували працювати у місцевих відділах Селянського союзу, наполягали на обмеженні їх складу лише меншістю найсвідоміших селян. Натомість центральні органи ВСС і надалі продовжували вважати Союз масовою організацією⁶. Наслідком такої суперечливої позиції стало те, що окремі місцеві осередки ВСС представляли собою невеликі групи та комітети чисельністю 10-30 осіб⁷. Існували також надалі і масові організації, що налічували 100-200 членів⁸. Чисельність організацій залежала від тривалості їх існування. Так, протягом січня-травня 1907 р. кількість членів селянського союзу с. Медвин Канівського повіту Київської губернії зросла вдвічі: з 50 до 100 осіб⁹. Незважаючи на окремі тимчасові успіхи, Союзу так і не вдалося відродити в нових нелегальних умовах свою колишню масовість та вплив. У лютому 1907 р. на II з'їзді партії

¹ ЦДАК України. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1432. – Арк. 16-16 зв.

² Там само. – Ф. 1072. – Оп. 3. – Спр. 1575. – Арк. 19, 33.

³ Там само. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1659. – Арк. 7.

⁴ По Україні // Громадська думка. – 1906. – № 1. – 1 січня. – С. 2.

⁵ Кирюхіна Е. И. Местные организации... – С. 147.

⁶ Колесниченко Д. А. Трудовики... – С. 173-174.

⁷ ЦДАК України. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1655. – Арк. 4 зв.; Там само. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 1647. – Арк. 2-5; Там само. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 3245. – Арк. 152; Там само. – Ф. 419. – Арк. 8; Там само. – Ф. 705. – Оп. 1. – Спр. 283. – Арк. 42.

⁸ Там само. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 1902. – Арк. 4; Там само. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 5475. – Арк. 2-2 зв.; Колесниченко Д. А. Всероссийский крестьянский союз... – С. 248.

⁹ ЦДАК України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 1902. – Арк. 4; Там само. – Спр. 2039. – Арк. 96-96 зв.

есерів серед делегатів розгорнулася дискусія щодо подальшого посилення впливу ПСР на організації Селянського союзу. Учасники з'їзду переконували, що ВСС, фактично, «перетворився на фікцію», увесь складається «з цих головних бюро, бюро сприяння і т.п.» і повний склад якого, за іронічним зауваженням одного з делегатів, можна було б спокійно розмістити в залі засідань з'їзду, «і ще місце лишилося би». У травні 1907 р. вже начальник Московського охоронного відділу визнавав стан центральних органів Союзу «дуже сумним»¹, оскільки вони, фактично, опинилися в становищі «генерального штабу без армії»². Разом з тим, ВСС не зник з політичного життя країни одразу. Існування окремих його осередків продовжувалося протягом другої половини 1907 р. та впродовж усього 1908 р. [див. додаток В], тобто вже після завершення Першої російської революції.

Всеросійський селянський союз станом на 1905 рік був дійсно масовою організацією селянства, тому для вивчення його етнічного складу необхідно з'ясувати ситуацію в українському селі загалом. За соціальними та фаховими даними перепису 1897 року сільське господарство було основним заняттям українців. Тут вони становили 85% всіх зайнятих, а в окремих губерніях (Полтавській, Подільській) українці-селяни взагалі становили майже 100%³. Отже, організації ВСС в Україні об'єктивно були переважно українськими в етнічному відношенні.

Представники українського етносу проявляли більшу тенденцію до об'єднання в союзи та планомірної організованої боротьби, ніж представники інших народів Російської імперії. Так, князь П. Долгорукий, визначний діяч кадетської партії, який активно сприяв розповсюдженню організацій ВСС в Суджанському повіті Курської губернії⁴ зазначав, що південь повіту, де проживали селяни-українці характеризувався «розвинутим союзним рухом та відсутністю погромів», водночас на його півночі, населеній росіянами, селянство не було таким організованим і поширення набули погроми⁵.

¹ Леонов М. И. Вказ. праця. – С. 340.

² Там само. – С. 256-257; Марев П. Вказ. праця. – Вып. 3. – С. 79.

³ Чорний С. Національний склад населення України в ХХ сторіччі / С. Чорний. – К. : ДНВП «Картографія», 2001. – 88 с.; Каппелер А. Структура українського національного руху в Російській імперії // Сучасність. – 1992. – № 7. – С. 48.

⁴ Куреньшев А. А. Всероссийский крестьянский союз. 1905-1930 гг. Мифы и реальность / А. А. Куреньшев. – М. : АИРО-XX; СПб. : Дмитрий Буланин, 2004. – С. 31-32.

⁵ Долгоруков П. Аграрная волна (Из уездных наблюдений) / П. Долгоруков // Право. Еженедельная юридическая газета. – 1906. – № 2. – 15 січня. – Сбц. 91.

Окремі відомості засвідчують небажання колоністів південних губерній поповнювати лави ВСС. Так, пропаганда на користь ВСС, що проводилась у німецькій колонії – селі Петровському Лошкарьовської волості Катеринославського повіту тієї ж губернії, не мала успіху¹. Окрім того, у згадуваній вже Казенно-Торсько-Олексіївській волості Бахмутського повіту Катеринославської губернії з волосним відділом ВСС, участь у рухові не брало 2-3 хуторки колоністів. Таку лояльність останніх до влади можна пояснити їх привілейованим становищем порівняно з українським населенням. Так, на волосних сходах українські селяни, поміж усього іншого, вимагали, щоб в утриманні волості брали участь «пани, попи, купці та колоністи»².

Про етнічний склад пропагандистів і засновників селянських союзів впродовж 1905-1907 рр. чогось певного сказати не можна. Очевидно, що в середовищі різночинної інтелігенції, яка складала основну масу агітаторів та організаторів, особливо в перший період революції, були українці, росіяни, поляки та представники інших національностей. Конкретні відомості жандармські органи подавали лише про осіб єврейської національності. Євреї брали участь у розповсюдженні літератури³, пропаганді ідей та організації комітетів ВСС⁴. Вони були учасниками з'їздів цієї організації, як, наприклад, житель с. Ситію Буди Чернігівської губернії Я. Стерлін⁵. Проте, ступінь їх участі не можна назвати високою.

Наявні в нас дані дозволяють визначити статевіковий склад селянських союзів у другій половині 1905 – січні 1906 рр. Присуди, що засвідчували вступ села чи волості до Селянського союзу, підписувались представниками обох статей⁶, або виключно чоловіками з числа домогосподарів⁷. До союзів вступали представники різних вікових груп. Так, присуд про приєднання до ВСС хутора Заброди Богодухівського повіту Харківської губернії підписувався навіть дітьми⁸. Серед організаторів і пропа-

¹ ЦДІАК України. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1875. – Арк. 3 зв.-4.

² Аграрное движение в России... – С. 445-446, 448-450, 452.

³ ЦДІАК України. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 715. – Арк. 213 зв.; Там само. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 4698. – Арк. 1-1 зв.; Там само. – Спр. 4896. – Арк. 2.

⁴ Там само. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1620. – Арк. 4-5; Высший подъём революции... – Ч. 3, кн. первая. – С. 283-284.

⁵ Там само. – С. 639.

⁶ Приговор крестьян и казаков Никольской волости Полтавского уезда // Полтавщина. – 1905. – № 296. – 2 грудня.

⁷ ЦДІАК України. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1638. – Арк. 7-8; Там само. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 338. – Арк. 7; Там само. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 4908. – Арк. 85.

⁸ ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 1301. – Арк. 5.

гандистів Союзу переважали представники чоловічої статі (87%). Високий ступінь активності жінок характерний лише для Полтавської губернії (30%). Віковий склад засновників та агітаторів ВСС ми прослідкували на матеріалах Полтавської, Катеринославської та Херсонської губернії. Більшість активістів складала молодь віком до 30 років (59%). Особи віком 30-50 років також були досить діяльними (36%). Найменшу ініціативність проявляли особи після 50 років (5%) [див. додаток К]. Таким чином, молодь найенергійніше включилася в роботу селянських союзів. Вона традиційно найбільше прагнула до змін і повірила царським обіцянкам лібералізувати існуючий суспільно-політичний устрій. Ось як згадував цей період свого життя відомий український письменник, один з організаторів селянського союзу в с. Харківці Лохвицького повіту Полтавської губернії А. Ю. Тесленко: «Аж ось 17 октябрю. Маніфест про свободу. Боже! Значить, є на світі братство, правда, добро?! Заснувався «Крестьянский союз». Почав і я працювати в йому. Гуртую селян, це-їм, мирне, любе. Так мені весело, гарно. Так ось-ось воно цілє життя та!... І тут почалось... Знов заарештували мене...»¹.

Отже, в українських губерніях перші селянські союзи створено в липні 1905 р. Основна маса організацій ВСС виникла після оголошення Маніфесту 17 жовтня 1905 р. Репресії кінця 1905 – початку 1906 рр. зруйнували попередні досягнення та загальмували розвиток руху. У 1906-1907 рр. союзи поступово відроджують свою діяльність на всіх рівнях. Окремі відділення ВСС продовжили своє існування і після завершення революції.

У другій половині 1905 – січні 1906 р. виникло 7 губернських, 19 повітових, 39 волосних та 285 місцевих організацій ВСС. У 1906-1908 рр. функціонувало вже 8 губернських, 33 повітових, 2 волосних та 45 місцевих осередків союзів. Таким чином, кількість повітових та губернських відділів ВСС збільшилася, натомість волосних та сільських осередків скоротилася.

Соціальну базу Селянського союзу у 1905 – на початку 1906 рр. складали майже всі прошарки селянства, за виключенням найзаможніших та найбідніших. У 1906-1907 рр. Союз залишило багате селянство, натомість його лави поповнили бідняки. Серед агітаторів та засновників селянських союзів у 1905 р. переважала інтелігенція.

¹ Тесленко А. Ю. Немає матусі! / А. Ю. Тесленко ; вступ. ст., упоряд. і приміт. В. Л. Смілянської ; ред. тому Є. П. Кирилюк // Тесленко А. Ю. Прозові твори; Драматичні твори; Вірші; Листи. – К. : Наук. думка, 1988. – С. 131.

У 1906-1907 рр. серед активістів зустрічаємо вже, в основному, землеробський прошарок.

Найактивнішу участь у роботі селянських союзів під час революції 1905-1907 рр. взяла молодь, переважно особи чоловічої статі.

Чисельність організацій ВСС в Україні у період найвищого піднесення Першої російської революції склала приблизно 120 тис. осіб.

2.4. Селянський союз і політичні партії в Україні у 1905-1907 рр.

Унаслідок свого безпартійного статусу Селянський союз став ареною діяльності для багатьох загальноросійських та українських політичних сил революційного і ліберального напрямку. В Україні найактивніше взаємодіяли з ВСС загальноросійські партії РСДРП, ПСР, Партія народної свободи, а також національні політичні сили (ліберальні – Українська демократична партія (УДП), а після об'єднання з Українською радикальною партією (УРП) наприкінці 1905 року – Українська демократично-радикальна партія (УДРП); соціал-демократичні – Революційна українська партія, а з грудня 1905 року – Українська соціал-демократична робітничка партія, Українська соціал-демократична спілка). Робота загальноросійських політичних сил в українському селі ускладнювалася незнанням їх членами української мови, що обмежувало їх агітаційні можливості. Так, наприкінці 1905 року в Київському губернському відділенні ВСС, в якому працювали члени ПСР, Партії конституційних демократів та УДРП, частина діяльності, пов'язана з роботою на місцях, внаслідок зазначених обставин, була закріплена саме за українськими лібералами¹.

Всеросійській селянській союз увібрав до своїх лав як представників певних політичних партій, так і непартійних осіб з соціалістичними та ліберальними поглядами. Так, В. Г. Богораз-Тан, що стояв біля витоків ВСС, в своїй роботі намагався залучитися підтримкою інтелігенції «лівіше кадетів»². В іншому випадку, засновник відділу ВСС в с. Велика Топаль Новозибківського повіту Чернігівської губернії молодий інтелігентний селянин С. Туров так охарактеризував свою політичну приналежність: «Як член Селянського союзу, за свої-

¹ Єфремов С. Про дні минулі (Спогади) (Закінчення) / С. Єфремов // Молода нація. Альманах. – 2004. – № 4. – С. 49-87.

² Протасова О. А. А. В. Пешехонов: Человек и эпоха / Ольга Львовна Протасова. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. – С. 39.

ми поглядами я наближаюсь до ПСР»¹. Натомість, торговець М. Дуріхін, член союзу с. Хотомля Вовчанського повіту Харківської губернії «розумів Селянський союз у широкому позапартійному сенсі»². В іншому випадку, організатор селянських союзів у Новомосковському повіті Катеринославської губернії, поміщик і дворянин А. Ф. Куліченко писав у січні 1906 р. напередодні свого арешту в щоденнику: «Читання А. Менгера впорядкувало мої думки. Я тепер знаю, хто я – я еволюційний соціаліст...»³. Очевидно, що подібний внутрішній пошук та партійна невизначеність були характерними для багатьох діячів ВСС у означений період. Розпливчата і широка програма ВСС створювала для їх діяльності в союзах сприятливий ґрунт.

Часто програмні вимоги ВСС коригувалися на місцях представниками різних партій відповідно до програмних положень власних політичних сил. Наприклад, соціал-демократ М. В. Савицький, який проводив агітацію в селах Сосницького повіту Чернігівської губернії, зазначав: «Організовував я союзи селян за програмою Селянського союзу за винятком пункту першого аграрного питання, що, на мою думку, має вирішити Державна Дума»⁴. Низкою есерівських вимог доповнили програму ВСС представники Хмільницької групи ПСР Літинського повіту Подільської губернії, результатом діяльності якої стало прийняття присудів про приєднання до ВСС в окремих населених пунктах Літинського та Лeticівського повітів⁵.

Характер впливу на організації Селянського союзу з боку політичних партій, особливо в перший період революції, не був однобічним. Ідеї, закладені в основу програми ВСС, активно впливали на всі без винятку політичні сили. У боротьбі ідеологій широка політична платформа ВСС багатьом здавалася привабливішою порівняно з програмами їх власних політичних сил. Наприклад, коли С. Мазуренку, одному з лідерів ВСС, вказали на те, що його погляди з аграрного питання дуже відрізняються від програми РСДРП, членом якої він також був, він відповів: «Ну то й що... Не міг же я сидіти на «відрізках» нашої програми»⁶. Одночасно, під впливом тактичних резолюцій ВСС, змінювався і сам образ дій у напрямку мирної боротьби «за владу і землю». Так, у другій половині 1905 р. член ПСР Г. Іващенко в с. Сита Буда Чернігівської губернії спочатку підбурював селян до розгрому маєтків і порубки лі-

¹ Дроздов И. Г. Аграрные волнения... – С. 125.

² ЦДІАК України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 2124. – Арк. 8.

³ Там само. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1875. – Арк. 4 зв.-5.

⁴ Там само. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 2146. – Арк. 147.

⁵ Федьков О. М. «Знищити в селянському русі...» – С. 275-276.

⁶ Свідзінський М. Вказ. праця. – 1929. – № 1. – С. 158.

сів, а згодом, під впливом ВСС, сам організував міліцію, з якою обходив навколишні ліси і припиняв їх вирубування¹.

Діяльність лівих партій та організацій позначена безпосередньою участю в роботі селянських союзів, а також пробудженням в селянському середовищі інтересу до політичних питань за допомогою агітації та розповсюдження своїх друкованих видань. Недаремно кореспондент газети «Громадська думка» визначав, що селянські союзи створювалися в першу чергу там, де «хоч трохи світла того люди бачили і що на світі робиться знали»².

Розглянемо стосунки ВСС з партією соціалістів-революціонерів (ПСР). Вони були настільки тісними, що деякі автори навіть стверджували, що Всеросійський селянський союз було засновано останньою³. Такою ж була і владна версія утворення ВСС, яка знайшла своє відображення в офіційних документах тієї доби. Так, в обвинувачувальному акті у справі Іванівського волосного комітету селянського союзу Мелітопольського повіту Таврійської губернії говориться, що з'їзд селян Московської губернії в травні 1905 р. і Установчий з'їзд ВСС були насправді з'їздами партії есерів. Користуючись прапором псевдобезпартійного селянського союзу соціалісти-революціонери, начебто, прагнули подолати недовір'я до них з боку селян⁴. Однак, все ж, найбільш обґрунтованою є версія, що ідея утворення ВСС об'єднала частину безпартійних і партійних селян та інтелігентів, серед яких партія есерів відіграла не останню роль⁵.

Загалом, стосунки Всеросійського селянського союзу з соціалістами-революціонерами можна поділити на такі два етапи:

- 1) Друга половина 1905 р. – початок 1906 р. – це період, коли есери діяли в Селянських союзах разом з іншими суспільно-політичними силами;
- 2) 1906-1907 рр. – час поступового зростання їх впливу в низових організаціях ВСС і, водночас, загострення відносин з центральними, губернськими та повітовими органами союзу.

Будучи ідейними спадкоємцями народників, есери з самого початку надавали великої уваги селянському питанню. Їх аграрна програма вперше була проголошена по-

¹ ЦДІАК України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 367. – Арк. 7 зв.

² Громадська думка. – 1906. – № 4. – 4 січня. – С. 1.

³ Полонська-Василенко Н. Історія України / Н. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1992. – Т. 2. – С. 418; Алмазов П. Вказ. праця. – С. 470.

⁴ ЦДІАК України. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 338. – Арк. 2, 2 зв.

⁵ Маслов П. Вказ. праця. – С. 65-66.

рівняно рано (в червні 1902 р.)¹. Вона включала в себе тезу про перетворення землі у загальнонародну власність при ліквідації приватної власності на неї, зрівняльно-трудове користування землею усіма бажаючими на основі застосування власної праці тощо². Ці ж положення стали засадовими і в програмі Всеросійського селянського союзу. Причиною такого збігу є відповідність цих положень основам селянського світогляду. Тому й не дивно, що результат інтелектуальних пошуків народників і неонародників щодо вирішення аграрного питання збігся з постановами всеросійських селянських з'їздів.

Крім того, слід відзначити роль партії есерів у справі політичної організації селянства, оскільки ще 1898 р. за участю її майбутнього лідера В.М. Чернова у Тамбовській губернії утворилося «Братство для захисту народних прав»³, статут якого розповсюджувався серед селян окремих місцевостей Російської імперії⁴. А вже 1902 р., під впливом весняних аграрних заворушень в Полтавській і Харківській губерніях, постав «Селянський союз партії соціалістів-революціонерів» (СС ПСР)⁵, що зосередив свою роботу, головним чином, в селах Поволжя та Лівобережної України⁶.

В 1905 р. керівництво партії соціалістів-революціонерів довго не висловлювалося щодо ВСС, хоча й есери стояли біля його витоків. Можливо, в цьому виявилася нездатність їх політичного керівництва зрозуміти справжнє значення Селянського союзу⁷. А воно було, насправді, величезним. Як розповідав у своїх спогадах один з сучасників: «...селянський союз був у всіх на устах»⁸. Більш того, до нього в усій імперії почала приєднуватись велика кількість братств СС ПСР. Діячі партії есерів стали організаторами губернських і повітових відділень ВСС⁹.

Незважаючи на певні успіхи на місцях, есерам не вдалося закріпитися в центральних органах союзу¹⁰. На Установчому з'їзді ВСС були присутні делегати цієї партії від організацій трьох українських губерній імперії (включаючи Чернігівську)¹¹. На делегатському з'їзді селянського

¹ Леонов М. И. Вказ. праця. – С. 112.

² Там само. – С. 111.

³ Федьков О. М. Політичні партії... – С. 60-61.

⁴ ЦДІАК України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 316. – Арк. 140 зв.

⁵ КПМДА. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 7262. – Арк. 465 зв.

⁶ Лещенко М.Н. Класова боротьба... – С. 143.

⁷ Леонов М.И. Вказ. праця. – С.186.

⁸ Эльцин В. Вказ. праця. – С. 70.

⁹ Леонов М. И. Вказ. праця. – С. 186.

¹⁰ Там само. – С. 186-187.

¹¹ Там само. – С. 186.

союзу брало участь вже близько 15 есерів (в тому числі від Чернігівської губернії – 2)¹. Своєю присутністю та виступами вони засвідчили, що партія зацікавлена у співпраці із Всеросійським селянським союзом.

Отже, на першому етапі ПСР не проводила цілеспрямованої діяльності із нарощування свого впливу в союзі. Він зростав стихійно, особливо в тих місцевостях, де діяли братства СС ПСР.

З початку 1906 р., після розгрому царським самодержав'ям організації Всеросійського селянського союзу, соціалісти-революціонери вирішили скористатися цим тимчасовим послабленням, щоб посилити в них свій вплив. Так, на другому з'їзді Південноросійської обласної організації есерів в лютому 1906 р. у спеціальній резолюції вказувалося на «велике значення роботи партійних товаришів в рамках і під прапором ВСС» і рекомендовано зайнятися організацією в надрах союзу найсвідоміших селян в партійні братства. Партійний друкований орган «Бюлетень ЦК» надрукував цю резолюцію без приміток, що означало лише одне – схвалення такої тактичної лінії. Її було успішно прийнято партійними функціонерами на місцях².

Нарощували свій вплив есери і на центральні органи союзу. Так, на з'їзді представників ВСС у Москві в березні 1906 р.³ майже всі делегати, за винятком одного, були членами партії соціалістів-революціонерів⁴. Ще яскравіше їх вплив проявився на нараді місцевих робітників ВСС в Гельсинфорсі (Фінляндія) 11-13 липня 1906 р. Есери зробили все можливе, щоб збільшити на нього свій вплив, оскільки ще 25 травня 1906 р. селянська комісія ЦК ПСР наполегливо рекомендувала своїм обласним і губернським комітетам здійснити всі заходи і вплинути на вибори, щоб делегатами неодмінно пройшли «наші». Результати були очевидними. По завершенню форуму союзу, керівництво партії запросило його делегатів на свою нараду. За словами В. М. Чернова, «прийшли всі, окрім одного» (в з'їзді брало участь 120 делегатів з 32 губерній) і, як свідчать протоколи цієї наради, делегати були в курсі справ ПСР⁵.

Там же Головний комітет ВСС і ЦК партії соціалістів-революціонерів домовились про спільні дії. Незважаючи на намагання лідерів поміркованого крила Головного комітету і Бюро сприяння Всеросійського селянського союзу протидія-

¹ Там само. – С. 203.

² Там само. – С. 255.

³ Второй период революции... – Ч. 1. Январь – апрель 1906 года, кн. первая. – С. 123.

⁴ Там само. – С. 982.

⁵ Леонов М. И. Вказ. праця. – С. 256-257.

ти посиленню впливу есерів, вони нагадували генералів, чия армія щодня зменшувалася¹, оскільки місцеві відділення союзу все більше підпадали під вплив есерів². Як наслідок, на початку 1907 р. центральні органи селянського союзу «категорично вирішили гаряче протестувати» проти підкорення есерам, усіма силами відстоювати свою самостійність³.

Гостре зіткнення з есерами відбулося в січні 1907 р. на конференції ВСС. На ній були присутні члени Головного комітету і Центрального бюро сприяння союзу, «співчувачі особи» з ряду губернських земств і деякі провінційні агітатори. Зі свідчень про цю конференцію учасників стає зрозуміло, що в керівних органах ВСС ішла гостра боротьба прихильників есерів, що прагнули спрямувати діяльність Селянського союзу в бік зближення, чи навіть повного злиття з ПСР, і тими, хто не лише відстоював самостійність, але й прагнув втілити іншу тактичну лінію, спрямовану на зближення з Трудовою групою Державної Думи⁴.

В лютому 1907 р. на II з'їзді партії есерів були розроблені заходи, спрямовані на підпорядкування організації ВСС партії. Вони свідомо позбавляли його центральні органи зв'язків з місцевими організаціями, відмовлялися розповсюджувати літературу, спрямовану союзом на місця, виконувати доручення Бюро сприяння ВСС, надавати керівництву союзу звіти про роботу тощо. На думку діячів ВСС, присутніх на з'їзді, соціалісти-революціонери були змушені підходити до мас під прапором селянського союзу, користуватися цим прапором, щоб вести винятково партійну пропаганду і створювати чисто партійні групи, обмежуючи їх склад лише меншістю найсвідоміших селян. Це суперечило позиції діячів ВСС, котрі з самого початку розглядали союз як масову організацію⁵.

На цьому ж з'їзді серед есерів розгорнулася дискусія щодо подальшої долі Селянського союзу, котрий, на думку деяких з його учасників, «перетворився на фікцію», увесь складається «з цих головних бюро, бюро сприяння і т.д.» і увесь склад якого, за іронічним зауваженням одного з делегатів, можна було б спокійно розмістити в залі засідань з'їзду, «і ще місце лишилося б»⁶. Інша частина делегатів відстоювала необхідність збереження безпартійного селянського союзу, оскільки, на їх думку, селяни ще не доросли до есерівської програми і тактики, а тому спроби нав'язати

¹ Там само.

² Свідзінський М. Вказ. праця. – 1929. – № 1. – С. 159.

³ Леонов М. И. Вказ. праця. – С. 339.

⁴ Колесниченко Д.А. Трудовики... – С. 174-175.

⁵ Там само. – С. 173-174.

⁶ Леонов М. И. Вказ. праця. – С. 340.

їх союзам – «це ілюзія»¹. Ще одна група, від якої на з'їзді виступала «бабуся» К. К. Брешко-Брешковська, вважала, що організувати селянство в рамках ВСС на ґрунті есерівської програми і тактики доцільно, бо свідомість селянських мас, на їх думку, настільки виросла, що вже настав час «перевести їх в другий клас». На переконання «бабусі» під впливом партії соціалістів-революціонерів Селянський союз вже й без того перетворився в СС ПСР².

Зрештою, перемогла перша точка зору. В резолюції з'їзду ВСС визнавався безпартійною професійно-політичною організацією. Крім того, до нього було складено ультиматум про необхідність включення в ЦБ ВСС нового члена за вказівкою есерів і скликання найближчим часом з'їзду ВСС для оновлення його керівних органів. ЦК ПСР доручили вступити з керівництвом союзу у переговори для врегулювання цих питань. Представники Головного комітету ВСС, в свою чергу, визнали ці вимоги обґрунтованими і просили допомоги в організації з'їзду, але нового представника не ввели, пославшись на статут, за яким його кооптація мала проводитися одноголосно.

Отже, керівництво ВСС не збиралося здаватися. Перспектива втратити самостійність стимулювала його утворити союз з Трудовою групою. Однак, реанімації союзу в результаті такого кроку не відбулося. Начальник Московського охоронного відділу у травні 1907 р. визнавав стан центральних органів союзу «дуже сумним»³. Вони, фактично, опинилися, за влучним висловом одного з дослідників, в становищі «генерального штабу без армії»⁴. Така згубна тактика спричинила остаточний відрив центральних органів селянського союзу від його низових організацій, посиливши атаку на них з боку есерів. Протягом першої половини 1907 р. по всій імперії вже місцеві й обласні організації соціалістів-революціонерів самостійно вирішували їх подальшу долю⁵.

Таким чином, спроби Всеросійського селянського союзу протидіяти партії есерів зазнали краху, але й останнім, в свою чергу, не вдалося здійснити план повного захоплення організацій союзу⁶.

Слід зазначити, що твердження одного з лідерів ВСС С. Мазуренка про те, що «селянський союз ніколи не був есерівським»⁷ цілком справедливе лише для 1905 р., надалі ж ПСР отримала в союзах переважаючий вплив.

¹ Колесниченко Д. А. Трудовики... – С. 176.

² Там само. – С. 175.

³ Леонов М. И. Вказ. праця. – С. 340.

⁴ Марев П. Вказ. праця. – С. 79.

⁵ Леонов М. И. Вказ. праця. – С. 340.

⁶ Кирюжина Е. И. Местные организации... – С. 156.

⁷ Мазуренко С. Вказ. праця. – С. 56.

Розглянемо тепер стосунки селянського союзу з російськими і українськими марксистами, тобто з РСДРП (більшовиками та меншовиками), Українською соціал-демократичною спілкою та УСДРП.

Для них був характерним погляд на пролетаріат як на клас майбутнього і на селянство як на віджилий, ворожий прогресу клас¹. Це і було причиною відносної слабкості їх аграрних програм, котра до певного часу мала місце. Так, В. І. Ленін, пізніше зазначав: «Ми перемогли тому, що прийняли не нашу аграрну програму, а есерівську і втілили її на практиці»².

Розпочнемо наш огляд з РСДРП, партії, що була досить широко представлена в селянських союзах України. Її перша аграрна програма була прийнята 1903 р. Вона була обмеженою навіть на думку соціал-демократів. В ній висувалася вимога скасування за допомогою селянських комітетів залишків кріпацтва, і, особливо, повернення відрізків³. Ця програма, що зберігала свою чинність і 1905 року, аж ніяк не задовольняла прагнень селянства імперії, а тому й не сприяла популярності РСДРП на селі. Так, чиновник департаменту в одному з обіжників пов'язував слабкість позицій соціал-демократів на селі з тим, що їхня партія «у відповідності до своєї програми не може обіцяти селянам негайної соціалізації землі»⁴.

Нові підходи більшовиків та меншовиків до аграрного питання сформувалися вже в ході революції. Перші прагнули націоналізувати землю, тобто передати земельний фонд у відання держави. Другі висунули програму муніципалізації, котра передбачала передачу земель у розпорядження «органів обласного демократичного управління», тобто враховувала інтереси національних окраїн Росії⁵. Зрештою, на IV (Об'єднавчому) з'їзді РСДРП, що проходив 11-25 квітня 1906 р. і на якому були представлені обидва крила партії, був прийнятий меншовицький варіант програми з аграрного питання⁶. Вимога ж повної конфіскації усіх поміщицьких, держаних, удільних, церковних і монастирських земель, передбачена новою програмою, була прийнята під впливом вимог заявлених Всеросійським селянським союзом, котрі продемонстрували соціал-демократам прагнення селян імперії. Однак їх погляди не були тотож-

¹ Леонов М. И. Вказ. праця. – С. 89.

² Там само. – С. 111.

³ Федьков О. М. Політичні партії... – С. 34.

⁴ КПМДА. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 7262. – Арк. 465 зв.

⁵ Федьков О. М. Політичні партії... – С. 35-39.

⁶ Второй период революции... – Ч. 1. Январь – апрель 1906 года, кн. первая. – С. 31.

ними. У випадку муніципалізації повним власником землі ставали органи місцевого самоврядування. За програмою ВСС господарем землі мав стати народ, точніше той, хто її обробляє. Отже, різниця, на перший погляд термінологічна, мала насправді принципове значення¹.

Для з'ясування позицій більшовиків та меншовиків щодо ВСС прочитуємо головних ідеологів цих течій РСДРП. Лідер більшовиків В. І. Ленін, зокрема, писав: «Це була дійсно народна, масова організація, що поділяла, звичайно, ряд селянських забобонів, сприйнятлива до дрібнобуржуазних ілюзій селянина (як сприйнятливі до них і наші соціалісти революціонери), але така, що безумовно постала на місцевому ґрунті, реальна організація мас, безумовно революційна в своїй основі, здатна застосовувати дійсно революційні методи боротьби»². П. Маслов, в той час головний теоретик меншовиків з аграрного питання, зрештою, разом з Леніним, погодився з тим, що зїзди 1905 року адекватно відображали погляди селян, але заявив, що вони репрезентують особливу позицію селянських передільних общин, а, отже, обмежені територією на яких ці общини існували³. Отже, за певними зауваженнями, Ленін і Маслов ставилися до Селянського союзу схвально, що й проявилось в позиції центральних органів РСДРП. Принагідно зазначимо, що наявне в літературі твердження про заснування ВСС з ініціативи більшовиків є безпідставним⁴. В директивах ЦК партії з роботи серед селян було поставлено завдання увійти в організації Союзу для проведення в них партійної програми і тактики На основі цих директив місцеві організації приймали декларації про своє ставлення до ВСС. Спеціальні постанови і резолюції щодо цього були прийняті на Конференції Північних комітетів РСДРП (листопад 1905 р.), на конференції РСДРП півдня Росії (лютий 1906 р.) і на засіданнях Херсонського губернського комітету сільських організацій РСДРП⁵, які пройшли 25-27 листопада 1905 р. Останній, «після обговорення ролі, яку може відіграти Селянський союз в цей момент» запропонував: «усім селянським секціям, що входили в його склад, розпочати не-

¹ История России XIX-начала XX в. / под ред.: В. А. Федорова. – М. : Зерцало, 2000. – С. 535.

² Кирюхина Е. И. Местные организации... – С. 155.

³ Шанин Т. Вказ. праця. – С. 210-211.

⁴ Аграрна історія України : навчальний посібник для студентів і викладачів сільськогосподарських закладів освіти I-IV рівнів акредитації / П. П. Панченко, В. П. Славов, В. А. Шмарчук. – К. : Просвіта, 1996. – С. 63.

⁵ Сенчакова А. Т. Крестьянское движение... / А. Т. Сенчакова. – М. : Наука, 1989. – С. 158-159.

гайну агітацію в селянських комітетах, створених ними, на користь участі останніх в Селянському союзі, за обов'язкової умови, що він лишатиметься безпартійним і узгоджуватиме свої дії з діями російського пролетаріату»¹.

Крім того, члени обох течій РСДРП брали активну участь в діяльності Установчого і Делегатського з'їздів ВСС. На першому з них був присутній більшовик А.В. Шестаков². Відстоюючи на з'їзді лінію своєї партії, він виступив з заявою про необхідність надання діяльності Селянського союзу конспіративного характеру і пропозицією прийняти резолюцію про необхідність демократичної республіки³. Ці ініціативи не були підтримані делегатами. Серед прибулих на Делегатський з'їзд був один більшовик і три меншовики. Вони брали участь в дебатах⁴. Крім того, 9 листопада на з'їзд прибула делегація від конференції районних соціал-демократичних робітничих організацій м. Москви, очолена більшовиком Васильєвим-Южиним. Прагнучи посилити свій вплив на з'їзді, вона зажадала, всупереч статуту, котрий передбачав принцип входження революційних партій в безпартійні організації з дорадчим голосом, права вирішального голосу. У цьому делегації було відмовлено, і вона на знак протесту, залишила з'їзд⁵. Отже, спроби соціал-демократів посилити свій вплив на з'їзді зазнали поразки.

Надалі вони почали діяти розважливіше, прагнучи посилити свій вплив на з'їздах ВСС шляхом збільшення присутності на них свого представництва. Так, Об'єднаний ЦК РСДРП надіслав своїм місцевим організаціям лист, датований 24 лютим 1906 року, з рекомендаціями взяти участь у виборах делегатів на майбутній з'їзд ВСС⁶.

Зрештою, увесь досвід попередньої роботи соціал-демократів в Селянських союзах знайшов вияв на згаданому IV (Об'єднаному) з'їзді РСДРП. ВСС було віднесено до революційно-демократичних організацій і вказано на можливість і необхідність співпраці з ним⁷. В резолюції про селянський рух наголошувалося, що «створюючи усюди, де лише це виявиться можливим, самостійні соціал-демократичні організації сільськогосподарських робітників..., що входять до

¹ Революционная борьба на Херсонщине в 1905-07 гг. : сборник док. и мат. – Херсон : Херсонское книжное издательство, 1962. – С. 148.

² Шестаков А. Бунт земли... – С. 52.

³ Мазуренко С. Вказ. праця. – С. 52.

⁴ Кирюхина Е. И. Всероссийский крестьянский союз... – Т. 50. – С. 116.

⁵ Шестаков А. Всероссийский крестьянский союз... – Т. 5. – С. 102-104.

⁶ Второй период революции... – Ч. 1. Январь – апрель 1906 года, кн. первая. – С. 11.

⁷ Сенчакова Л. Т. Крестьянское движение... – С. 156.

складу РСДРП, у той же час сприяти організації всього селянства... шляхом вступу в селянський союз, доки цей союз залишатиметься безпартійним... і прагнути вплинути на... (його – автор) програму і тактику в бажаному для соціал-демократів напрямі»¹. Отже, РСДРП прагнула використати союз, як засіб втягнення селян до політичного життя і революційної боротьби, а також як засіб пропаганди серед них власних поглядів. Така тактика призвела до того, що в місцевостях, де пропаганда проводилася виключно соціал-демократами, організацій Селянського союзу не виникало. Але там, де вони вже існували, члени РСДРП брали в них активну участь, прагнучи підпорядкувати їх своєму впливові².

Певну роботу в селянському середовищі проводила Українська соціал-демократична спілка³. На початку революції вона вступила до РСДРП і заявила себе прихильником соціал-демократичної аграрної програми. Спілці були ближчими меншовицькі підходи до останньої⁴. В своїй роботі вона спиралася на найманих робітників цукроварень та гуралень, а також великих поміщицьких економій Правобережної України. Завдання організації усїєї маси «трудового селянства», поставлене програмою ВСС, Спілку мало цікавило. Цим обумовлена і та низька роль, яку вона відігравала в організаціях Селянського союзу⁵. І все ж, як частина РСДРП вона мусила виконувати завдання, покладені на неї IV (Об'єднавчим) зїздом цієї партії, а саме: «сприяти організації усього селянства, як шляхом вступу його в селянський союз, так і шляхом утворення селянських союзів»⁶. Те, що така робота проводилася, засвідчив Делегатський зїзд ВСС на якому з 187 делегатів два належало до Спілки⁷. Загалом же, остання в роки революції стояла порівняно далеко від роботи в Селянських союзах України⁸.

Активність на селі проявляла і Революційна українська партія (РУП). Вона на II зїзді була перейменована в Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП) (грудень 1905 р.). З самого початку партія оголосила себе заступницею українського сільськогосподарського пролетаріату⁹. Погляди

¹ Второй период революции... – Ч. 1. Январь – апрель 1906 года, кн. первая. – С. 32.

² Оленин Р. Вказ. праця. – С. 154-155.

³ Свідзінський М. Вказ. праця. – 1929. – № 1. – С. 152.

⁴ Федьков О. М. Політичні партії... – С. 79.

⁵ Свідзінський М. Вказ. праця. – 1929. – № 1. – С. 152-153.

⁶ Шанин Т. Вказ. праця. – С. 196.

⁷ Свідзінський М. Вказ. праця. – 1929. – № 1. – С. 153.

⁸ Там само. – С. 154.

⁹ Федьков О. М. Політичні партії... – С. 79.

РУП-УСДРП на аграрне питання формувалися напередодні і під час революції 1905-1907 рр. Другий з'їзд партії декларував свою прихильність до меншовицької концепції муніципалізації земель, проте детальної аграрної програми не було розроблено. Передбачалося утворення партійних і непартійних організацій сільських робітників для організації страйків за покращення умов найму в економіях¹. Цим робота в селянських масах не обмежувалася. Була ухвалена основна тактична лінія щодо селянських союзів. Вона мала полягати в тому, щоб «проводити енергійну агітацію за необхідність організації революційних сил села, нести в цю організацію селянства свої політичні й соціальні гасла й тим привести якнайшвидше селянський союз до соціально-політичного самовизначення і до розмежування пролетаріату і буржуазії»².

Однак УСДРП в часи першої революції не могла стати політичним керівником організацій ВСС, бо вона не мала тоді ще широкої соціальної бази навіть в українському пролетаріаті і являла в основному інтелігентську групу³. Відомі поодинокі випадки роботи членів УСДРП із створення Селянських союзів. Наприклад, 1905 року в Донецькому окрузі Області Війська Донського її проводив член УСДРП і її ЦК Василь Мазуренко⁴. Крім того, агітацію на користь скликання Всеукраїнського селянського з'їзду та створення Української селянської спілки в грудні 1905 року проводив інший член Української соціал-демократичної робітничої партії Дмитро Дорошенко⁵. У 1906-1907 рр. робота в Селянських союзах продовжувалася. Так, відомий на Поділлі діяч УСДРП П. Блонський зробив спробу об'єднати всі національно свідомі сили для роботи на селі. З цією метою 16 серпня 1906 року він скликав конференцію, на яку зібралось 18 чоловік. Однак учасники конференції були заарештовані, а серед чисельної революційної літератури, вилученої поліцією, був також проект статуту волосних комітетів підготовлений Головним бюро Подільського району ВСС⁶.

Крім того, УСДРП, як і ВСС, відстоювала ідею мирної, ненасильницької, легальної боротьби селян за свої права, обмеженої головним чином страйками. «Страйкуйте мирно, без насильства і підпалів», – говорилося у їх прокламації⁷. Таким чином, окрім роботи яку подекуди проводили

¹ Там само. – С. 86.

² Свідзінський М. Вказ. праця. – 1929. – № 1. – С. 158.

³ Там само. – С. 156.

⁴ Там само. – С. 158.

⁵ Дорошенко Д. І. Мої Спомини... – С. 78.

⁶ Федьков О. М. Всеросійський селянський союз... – Т. 11. – С. 156.

⁷ Свідзінський М. Вказ. праця. – 1929. – № 1. – С. 158.

члени УСДРП в українському селі по створенню селянських союзів ми бачимо і певну подібність між цими організаціями в ідеологічній і тактичних сферах.

Після закінчення революції у другій половині 1907 р. – на початку 1908 р. у Правобережній Україні виникають відділення Селянського союзу анархістського спрямування, а саме Київська федерація вільного селянського союзу¹ та Подільсько-Бессарабський селянський союз². Вони видавали брошури та прокламації, які розповсюджувалися серед населення. Фактів утворення анархістських селянських союзів на місцях не виявлено.

Таким чином, ліворадикальні сили в 1905-1907 рр. брали активну участь в діяльності місцевих осередків Селянського союзу в Україні. Більшу активність в цьому напрямі проявляли ПСР та РСДРП, меншу – УСДС, РУП-УСДРП і анархісти. Всі вони вбачали в організаціях ВСС засіб пробудження політичної свідомості селян і поширення власних ідей. На 1906-1907 рр. характерною стає тенденція перетворення безпартійних союзів у осередки партій ліворадикального спрямування.

Особливу увагу до Всеросійського селянського союзу проявляли ліберали. У другій половині 1905 року, коли більшість політичних партій на центральному рівні ще не встигла висловити офіційної позиції щодо ВСС і можливості співпраці з ним, першими це зробили ліберали: IV з'їзд «Союзу Освобождения» (23-25 серпня 1905 р.) доручив своїй раді налагодити постійний зв'язок із центральними органами ВСС, а своїм групам всіляко сприяти утворенню місцевих селянських союзів на основі політичної платформи «Союзу Освобождения» та надіслати від цих союзів делегатів на наступний Всеросійський селянський з'їзд³. Через деякий час «Союз Освобождения» став основою для формування Конституційно-демократичної партії (пізніше вона доповнила назву, додавши Партія Народної Свободи). Аграрна програма останньої була спробою примирити інтереси поміщиків і селян, вирішити компромісно аграрне питання. Займаючи центристські позиції, кадети піддавалися критиці як справа (звинувачувалися у порушенні приватної власності, у спробах націоналізації землі), так і зліва (відстоювання приватної власності, захист поміщицького землеволодіння)⁴.

¹ ЦДІАК України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 2375. – Арк. 40; ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 223. – Спр. 73. – Арк. 28 зв-29.

² ЦДІАК України. – Ф. 275. – Оп. 1. – Спр. 1752. – Арк. 239.

³ Васильев-Южин М. В огне первой революции / М. Васильев-Южин. – М. : Старый большевик, 1934. – С. 147-148.

⁴ Там само. – С. 73.

Природно, що останнє не сприяло налагодженню стосунків конституційних демократів з ВСС, особливо з його центральними органами. Так, відомо, що жоден представник кадетів не був допущений ні на Установчий, ні на Делегатський з'їзди Селянського союзу¹. Таку позицію пояснив на першому з'їзді один з делегатів. Він підкреслив розбіжність між ВСС і конституційними демократами в ідеологічній сфері та висловив сумнів, що останні змогли б «сприйняти і втілювати в життя програму, яка приймається Селянським союзом, щоб вони не відстоювали в першу чергу свої інтереси, що багато в чому суперечать селянським»². І в цьому він, очевидно, був правий. Кадетська партія не пішла б з ВСС ні на які компроміси. Недаремно один з провідних діячів Конституційно-демократичної партії на 3-ому з'їзді своєї партії заявив: «Можуть бути такі обставини, які примусять нас податися вправо, але вліво податися нікуди»³.

Незважаючи на це, 1905 року кадети приділяли великої уваги роботі в Селянських союзах, прагнучи використати цю масову організацію селянства в своїх інтересах⁴. Так, газета ліберального спрямування «Киевские отклики» кликала до роботи «в народ, до трудового селянства, рідного брата пролетаря». Найпершим завданням «свідомих класів» називалося створення «широкої організації селянства» якою повинен був стати Всеросійський селянський союз. За допомогою ВСС, ліберали (в тому числі і кадети) прагнули «знищити в селянському русі риси пугачовщини і перетворити його в плано-мірний партійний рух робітничого класу». Дещо в цьому відношенні вони робили. Так, наприклад, відомо, що окремі організатори Селянських союзів (Е. Е. Рого, О. Г. Безрадецький, Г. О. Кривченко та ін.), за даними місцевих справників, належали до Конституційно-демократичної партії, або ж мали ліберальні погляди⁵.

На початку 1906 року спостерігається відхід кадетів від ВСС. Це сталося після того як на Союз посипалися масові репресії з боку уряду і коли стало зрозумілим, що кадетам не вдасться підпорядкувати його собі. На другому періоді революції характерним для кадетів стало демонстративне нехтування в ставленні до Селянського союзу⁶. Вони називали його «напівфіктивною організацією»⁷.

¹ Мазуренко С. Вказ. праця. – С. 51.

² Свідзінський М. Вказ. праця. – 1929. – № 1. – С. 166.

³ Федьков О.М. Політичні партії... – С. 73.

⁴ Свідзінський М. Вказ. праця. – 1929. – № 1. – С. 165-166.

⁵ Федьков О.М. Політичні партії... – С. 131-132.

⁶ Кирюхина Е. И. Местные организации... – Вып. 10. – С. 156.

⁷ Там само. – С. 154.

Проте, деякі з них продовжували свою роботу в місцевих осередках ВСС. Так, у другій половині 1906 року розвиткові Селянських союзів на Харківщині усіляко сприяв колишній депутат Державної Думи, член Партії Народної Свободи Ф. І. Іваницький¹. Однак цей випадок можна швидше вважати за виняток. Таким чином, кадети працювали в організаціях ВСС доки ті функціонували легально, коли ж Союз почав діяти конспіративно вони з нього йдуть.

Українські ліберальні партії – Українська демократична (УДП) і Українська радикальна (УРП), що в грудні 1905 року об'єдналися, утворивши Українську демократично-радикальну партію (УДРП)², так само як і кадети прагнули увійти в організацію селянського союзу, активно працювати в ньому, щоб поширювати серед селян свої ідеї³. За своїми соціально-економічними і політичними поглядами українські ліберали були близькими до Конституційно-демократичної партії за що й отримали в історіографії назву «українські кадети»⁴. Їх аграрні програми не були достатньо розроблені. Загалом, вони передбачали реформістський шлях вирішення земельного питання і пристосування сільського господарства до буржуазного розвитку країни⁵. Такі вимоги не могли задовольнити прагнення основної маси селянства⁶. Очевидно, що саме через це селянські союзи не підпали під вплив УДРП, хоча її члени проводили в союзах активну роботу⁷. Так, наприклад, один з засновників УРП Сергій Єфремов взяв участь у діяльності Київської філії Селянського союзу. За його словами на це його спонукала слабкість розробки аграрного питання в програмі УДРП. Основним завданням діяльності ВСС він вважав вироблення серед селянства розуміння сутності політичної ситуації в Російській імперії та усвідомлення своєї ролі у визвольному русі⁸. Робота загальноросійських політичних сил в українському селі ускладнювалася незнанням їх членами української мови, що обмежувало їх агітаційні можливості. Так, наприкінці 1905 року в Київському губернському відділенні ВСС, в якому працювали члени ПСР, Партії конституційних демократів та УДРП, частина діяльності, пов'язана з роботою на місцях, внаслідок зазначених обставин, була закрі-

¹ ЦДІАК України. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 150. – Арк. 65.

² Федьков О. М. Політичні партії... – С. 86-87.

³ Свідзінський М. Вказ. праця. – 1929. – № 1. – С. 165-166.

⁴ Федьков О. М. Політичні партії... – С. 87.

⁵ Там само. – С. 88.

⁶ Свідзінський М. Вказ. праця. – 1929. – № 1. – С. 166.

⁷ Там само. – С. 165.

⁸ Бойко Н. Вказ. праця. – С. 146.

плена саме за українськими лібералами¹. Інший видатний український громадсько-політичний діяч початку ХХ століття, член УДРП і виходець з УДП Євген Чикаленко сприяв появі у Ковалівській волості Пирятинського повіту Полтавської губернії комітету Української селянської спілки².

Таким чином, члени УДРП, незважаючи на певну ідеологічну несумісність їх партії з ВСС подекуди брали активну участь в роботі його місцевих осередків з метою втягнення неорганізованої селянської маси до політичної боротьби.

Ведучи мову про політичні партії, які діяли в Україні, не можна обійти увагою загальноімперську партію «Союз 17 жовтня», хоча вона мала досить далеке відношення до Селянських союзів. Ця партія постала одразу ж після видання царського маніфесту і репрезентувала інтереси великих промисловців, а також фінансової і аграрної буржуазії³. У вирішенні аграрного питання октябристи йшли в руслі столипінської аграрної політики⁴. «Союз 17 жовтня» не міг мати на керівництво й функціонування селянських союзів ніякого впливу⁵, оскільки його погляди на основне для селян аграрне питання кардинально відрізнялися від програмних положень ВСС. Всупереч розрахункам октябристів залучити до своєї партії представників демократичних прошарків населення, в тому числі і селян, їм це не вдалося. Створений наприкінці 1905 року «Селянський союз 17 жовтня» ніколи не був масовим⁶ (його осередки існували, зокрема, в Таврійській губернії)⁷. Селян від нього відлякувало те, що його членами ставали найбільші поміщики⁸. В результаті вся агітаційна робота октябристів на селі виявилася марною.

Дворянська більшість октябристів з однаковою упрежденістю і недовірою ставилася до політичних організацій «черні» (до яких вони відносили і ВСС). Знадобилося трохи більше року після утворення партії для того, щоб її члени остаточно зрозуміли безперспективність усілякої надії отри-

¹ Єфремов С. Про дні минулі (Спогади) (Закінчення) / С. Єфремов // Молода нація. Альманах. – 2004. – № 4. – С. 71.

² Чикаленко Є. Вказ. праця. – С. 398.

³ Свідзінський М. Вказ. праця. – 1929. – № 1. – С. 167.

⁴ Партія «Союз 17 жовтня». Протоколи съездов, конференцій и засіданий ЦК. В 2-х томах. – М.: РОССПЕН, 1996. – Т. 1. Протоколи съездов и засіданий ЦК. 1905-1907 гг. – С. 12.

⁵ Свідзінський М. Вказ. праця. – 1929. – № 1. – С. 168.

⁶ Партія «Союз 17 жовтня»... – Т. 1. Протоколи съездов и засіданий ЦК. 1905-1907 гг. – С. 9.

⁷ Киселев И. Н. Политические партии России в 1905-1907 гг.: численность, состав, размещение (Количественный анализ) / И. Н. Киселев, А. П. Карелин, В. В. Шелохаев // История СССР. – 1990. – № 4. – С. 75.

⁸ Веселовский Б. Вказ. праця. – С. 7.

мати підтримку селян. «Ми панська партія», – констатувалося в лютому 1907 р. на одному з засідань октябристського ЦК¹.

Отже, інтереси «Союзу 17 жовтня» і трудового селянства (соціальної бази ВСС) не співпадали, а тому й можливості співпраці між октябристами і Селянським союзом не було.

Таким чином, кадети в перший період російської революції і українські ліберальні партії мали деякі взаємовідносини з ВСС. Нейтральними щодо організацій Селянського союзу був правоцентристський «Союз 17 жовтня» та кадети в другий період революції. Останні працювали в Союзах, поки ті сповідували концепцію «мирного шляху». Загалом, ліберали цілеспрямовано не нарощували свій вплив на організації ВСС, а їх робота в останніх мала, переважно, епізодичний характер.

Загалом, серед сил, що співпрацювали з ВСС в Україні у 1905 році найміцнішими в селянських союзах були позиції соціалістів-революціонерів. Вони домінували на Лівобережжі та Півдні. Водночас на Правобережжі їх вплив був обмежений соціал-демократами². Представники інших політичних сил також брали активну участь у роботі місцевих селянських союзів по всій Україні, але були представлені меншою мірою. Однією з найцікавіших сторін діяльності українських партій в цей час стало заснування Української селянської спілки та робота зі скликання Українського селянського з'їзду, про що докладніше ми розповімо в наступних параграфах. Зазначимо, що робота загальноросійських політичних сил в українському селі ускладнювалася незнанням їх членами української мови, що обмежувало їх агітаційні можливості. Так, наприкінці 1905 року в Київському губернському відділенні ВСС, в якому працювали члени ПСР, Партії конституційних демократів та УДРП, частина діяльності, пов'язана з роботою на місцях, внаслідок зазначених обставин, була закріплена саме за українськими лібералами³.

Нами визначено партійний склад організаторів і пропагандистів Союзу у другій половині 1905 – січні 1906 рр. Аналіз засвідчив переважаючий вплив в союзах загальноросійських політичних партій – соціалістів-революціонерів (33%) та соціал-демократів (39%). Обмежений вплив мали українські (12%) та російські (9%) ліберали, а також представники РУП-УСДРП (6%) [див. додаток Л].

У 1906-1907 рр. у зв'язку з переходом Всеросійського селянського союзу на нелегальне становище його місцеві

¹ Партія “Союз 17 октября”... – Т. 1. Протоколи съездов и заседаний ЦК, 1905-1907 гг. – С. 9.

² Качинський В. Вказ. праця. – 232 с.

³ Єфремов С. Про дні минулі (Спогади) (Закінчення) / С. Єфремов // Молода нація. Альманах. – 2004. – № 4. – С. 49-87.

організації покинули ліберали. Поступово від співпраці в низових організаціях Селянського союзу ПСР і РСДРП переходять до конкурентної боротьби за вплив на селі.

Серед засновників і пропагандистів ВСС більшість у цей час становили есери (69%), а вплив РСДРП поступово зменшувався (18%) [див. додаток М]. Продовжували працювати в союзах українські соціал-демократи (4%). Серед агітаторів зустрічаємо також трудовиків (4%), які утворили у II Державній Думі союз з ВСС. Скоріше епізодичною можна вважати роботу в організаціях Селянського союзу членів Партії Народної Свободи (2%) та анархістів (2%) [див. додаток М].

Як встановлено нами, до березня 1906 р. під впливом есерів в Україні перебувала значна частина селянських союзів Катеринославської, Полтавської, Харківської, Херсонської та Чернігівської губерній¹. Під впливом партії російських соціал-демократів до лютого 1907 року опинилися Селянські союзи Харківської і Таврійської губерній². На Київщині протягом 1906 р. у союзах працювали як есери, так і соціал-демократи. При цьому поступово зростає вплив соціалістів-революціонерів. Так, у травні 1906 р. у м. Каневі під керівництвом соціалістів-революціонерів проходив з'їзд братств Всеросійського селянського союзу 43 сіл Київської і Полтавської губерній. Показово, що сама назва «братство» традиційно використовувалась есерами для позначення своїх низових селянських організацій³. Станом на квітень 1907 р. соціал-демократи майже припинили цю діяльність, натомість представники ПСР і надалі використовували безпартійний Селянський союз для роботи на селі⁴. Протівниками ВСС у цей період були російські соціал-демократи Поділля⁵ та Чернігівщини⁶. Така позиція була відповіддю на посилення у цих регіонах впливу на союзи інших політичних сил, насамперед есерів. Були навіть спроби перетворити безпартійні союзи в партійні осередки, однак це викликало опір у безпартійних діячів Союзу. Так, наприклад, з м. Могилів-Подільського Подільської гу-

¹ Леонов М. И. Партия социалистов-революционеров в 1905-1907 гг. / М. И. Леонов. – М. : РОССПЭН, 1997. – 512 с.

² Революционное движение в Таврической губернии в 1905-1907 гг. : сборник документов и материалов. – Симферополь : Крымиздат, 1955. – С. 179; Колесниченко Д. А. Трудовики.... – С. 176.

³ Федьков О. М. Всеросійський селянський союз... – Т. 11. – С. 156.

⁴ ЦДІАК України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 1902. – Арк. 6.

⁵ Там само. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 2727. – Арк. 27-27 зв.

⁶ Второй период революции 1906-1907 годы / под ред.: А. В. Пясковского (отв. ред.), Е. П. Воронина, Г. М. Деренковского и др. – М. : Издательство АН СССР, 1963. – Ч. 2. Май-сентябрь 1906 года, кн. третья. – С. 251.

бернії невідома особа (очевидно есер) повідомляла в Одесу, що він «познайомився з місцевою публікою, яка своє бюро перетворювати в партійне не погоджується»¹. Незважаючи на наявну протидію, подекуди есерам останнє вдавалося. Так, в Лохвицькому повіті на Полтавщині 1905 року існувала потужна повітова організація ВСС, котра знаходилася під впливом РСДРП². У 1906-1907 рр. селяни знову зорганізувалися, але вже у формі Лохвицької групи Селянського союзу ПСР³ (тобто партійного братства).

Незважаючи на зазначену вище конкурентну боротьбу за вплив на селян, відомі випадки, коли ліворадикальні сили діяли спільно. Наприклад, у другій половині 1906 р. більшовики Харківської губернії допомагали літературою сільському комітету ВСС, де оратором був есер⁴. Також, у першій половині 1907 р. члени РСДРП поширювали літературу ПСР з аграрного питання у селянських союзах Уманського повіту Київської губернії⁵. Окрім того, навесні 1906 р. соціал-демократи, есери та діячі Селянського союзу провели міжпартійний з'їзд представників лівих сил Правобережжя. Ними були обговорені способи організації сільського населення. Вирішено спільно створювати сільські страйкові комітети. Надалі передбачалося їх об'єднання спочатку на рівні волостей, повітів, губерній і, зрештою, утворення Центрального страйкового комітету Південно-Західного краю. Деяк з наміченої програми було виконано⁶.

Консервативно-монархічні партії («Союз російського народу» (СРН), «Союз російських людей» тощо) були найбільшими захисниками самодержавства. В їх ідеології поєднувалися великодержавний шовінізм з антисемітизмом, абсолютистський фундаменталізм з ненавистю до конституційного ладу і революції. Саме з таких засад підходили ці партії і до розв'язання аграрного питання⁷.

В своїй роботі чорносотенці завжди орієнтувалися на уряд. Ось чому з'ясовуючи їх ставлення до ВСС спочатку слід з'ясувати позицію правлячих кіл. Так, 17 листопада 1905 р. Д. Ф. Трепов доповідав Миколі II: «Всеросійський селянський союз в своїй основі є організацією чисто революційного характеру, котра нічого спільного з економічними ви-

¹ Федьков О. М. Всеросійський селянський союз... – Т. 11. – С. 156.

² ЦДАК України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 785. – Арк. 161 зв., 162.

³ Свідзінський М. Вказ. праця. – 1929. – № 3. – С. 111.

⁴ ЦДАК України. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 122. – Арк. 89.

⁵ ЦДАК України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 1902. – Арк. 6.

⁶ Аграрное движение в России... – С. 206.

⁷ Федьков О. М. Політичні партії... – С. 75.

могами селян не має, що яскраво проявилось на останньому листопадовому з'їзді членів Союзу, які зовсім не приховували своїх революційних настроїв»¹. Негативно ставилися до Селянського союзу і губернатори. Так, Волинський губернатор барон Штакелберг у відозві до селян губернії виступав з рішучою критикою діяльності ВСС. Протиставляючи його діям заходи уряду, він писав: «Закінчуючи свої пояснення істинних цілей і прагнень «професійного» Селянського союзу і однорідних з ним товариств, а також значення Височайшого маніфестів 17 жовтня і 3 листопада та подальших намірів уряду відносно селян, я твердо вірю, що населення Волинської губернії не піддасться хибним переконанням революційних агітаторів, залишиться вірним своєму обов'язку перед Царем і Вітчизною і не припустять порушення порядку і законності». ВСС губернатор зараховував до «революційних груп», яким приписувалася мета за допомогою бунту досягти «захоплення в свої руки влади розподілу між собою царської казни»². Такою була оцінка Селянського союзу царською адміністрацією.

З боку правих партій Селянський союз привернув до себе особливу увагу Делегатським з'їздом, що пройшов легально. Цьому також посприяла офіційна масова преса («вірнопідданська» на думку уряду, «репильна» для його ворогів), котра оголосила ВСС організацією паліїв, а її з'їзди – збіговиськом інтелігенції переведягнутої селянами³. Спочатку чорносотенці проявляли лише просту цікавість до Селянського союзу. Вони приходили на делегатський з'їзд з вимогами пояснень, але поводитися «сумирно»⁴. Становище залишалось без змін поки приклад не подав уряд, заарештувавши 14 листопада «Бюро сприяння ВСС»⁵. Одразу ж після цього відомий «вождь» «Союзу російських людей» Самарін⁶ в російській шовіністичній газеті «Киевлянин» опублікував статтю «З приводу так званого селянського з'їзду». В ній він звинуватив селянський союз

¹ Сенчакова А. Т. Крестьянское движение... – С. 160-161.

² Федьков О. М. Аграрна політика уряду і селянські організації, «Товариства землевласників і землеробів», примирювальні органи в Правобережній Україні у 1905-1907 рр. / О. М. Федьков ; ред. кол.: І. С. Винокур (відповідальний редактор), А. В. Баженов, Ю. І. Блажевич та ін. // Матеріали Х-ї Подільської історико-краєзнавчої конференції – Кам'янець-Подільський : Кам'янець подільський державний педагогічний університет, 2000. – С. 323-324.

³ Шанин Т. Вказ. праця. – С. 210.

⁴ Леонов М. И. Вказ. праця. – С. 204.

⁵ Тан. Вказ. праця. – С. 117.

⁶ Громан В. Вказ. праця. – С. 3.

в пропаганді насильства¹. Особливе його обурення викликала резолюція з приводу єврейських погромів: «Ці погроми, – говорилося в постанові, – обурюють нашу селянську свідомість»². У відповідь Самарін зауважує: «Гой самий образ дій, який засуджується коли мова йде про євреїв, виправдовується і возвеличується як тільки він спрямовується проти руських людей». Закінчує свою статтю Самарін закликком покласти край таким «потворним явищам» як ВСС³.

Праві партії в роки Першої російської революції вступили в конкурентну боротьбу з організаціями Всеросійського селянського союзу. Чорносотенна преса майже одразу оголосила ВСС організацією паліїв, а її з'їзди – збіговиськом інтелігенції, перевдягнутої селянами⁴. Праві намагалися перетягнути на свій бік селян, поширюючи шовіністичну літературу⁵ і створюючи власні селянські організації. Так, наприкінці 1905 року в Переяславі було організовано «Українське братство», яке поставило собі за мету переконати селян, що увесь селянський революційний рух виник під впливом єврейської агітації. В своїх прокламаціях братство закликало селян не вірити «жидівським наймитам». Такі намагання уряду організаційно відвернути увагу в інший бік були і на Канівщині⁶. Чорносотенна агітація на перших порах, зазвичай, не мала успіху. Наприклад, у с. Хорошках Кобелякського повіту Полтавської губернії, де існував комітет Селянського союзу, вчитель земської школи спробував схвалити присуд у дусі консервативно-монархічної партії. Для цього він організував збори, на які прийшло всього 30 слухачів. Коли настав час підписувати резолюцію, то це зробила лише одна особа. Цей випадок, за свідченням сучасниці тих подій, згадувався потім селянами як «веселий анекдот»⁷.

Організації ВСС на місцях проводили непримиренну боротьбу з чорносотенцями. Так, в с. Ольшаниця Васильківського повіту Київської губернії⁸ і в с. Великі Сорочинці

¹ Києвлянин. – 1905. – № 318. – 17 ноября. – С. 2.

² Дубровский С. М. Вказ. праця. – С. 106.

³ Києвлянин. – 1905. – № 318. – 17 ноября. – С. 2.

⁴ Шанин Т. Вказ. праця. – С. 210; Самарин Ф. По поводу так называемого крестьянского съезда Киевлянин. – 1905. – № 318. – 17 листопада. – С. 2.

⁵ Кирюхина Е. И. Местные организации... – Вып. 10. – С. 149.

⁶ Свідзінський М. Вказ. праця. – 1928. – № 6. – С. 167.

⁷ «Крестьянский Союз» в Кобеляках // 1905 год на Полтавщине. (Сборник). – Полтава : Б.в., 1925. – С. 113.

⁸ Федьков О. М. «Знищити в селянському русі риси пугачовщини...» ... – С. 264-283.

Миргородського повіту Полтавської губернії¹ у другій половині 1905 р. місцевими союзами були створені спеціальні «бойові дружини» для протидії намірам погромників. Такі випадки були непоодинокими.

В своїй боротьбі з ВСС консервативно-монархічні партії активно використовували сільське духівництво. Останнє робило все, щоб перешкодити селянам організовуватися². Наприклад, в містечку Турійськ Волинської губернії чорносотенну діяльність вів священник Іван Богданович. Він перешкоджав організації місцевого відділення ВСС, розповсюдженню літератури Союзу, був організатором погромів³. В іншому випадку на Донщині, де провідниками руху були брати Мазуренки, один з місцевих священнослужителів з церковної кафедри закликав: «Хто слухає братів Мазуренко, той нехай забирається геть з храму цього і не оскверняє його своєю присутністю. Мазуренки – це вороги наші, вони хочуть самостійно складати закони»⁴. В Полтавській губернії священники розпускали про керівників руху різноманітні байки, наприклад, про їхню продажність. Вони не зупинялись і перед твердженням, що підписи під присудами про приєднання до Селянського союзу збираються для антихриста і проти царя. Зазвичай, все це викликало у селян деяке сум'яття, але рух був настільки життєвим, що на розвиток його чорносотенна пропаганда суттєвого впливу не мала⁵.

Вплив чорносотенних організацій на селі особливо посилювався у 1906-1907 роках⁶. Скрізь вони вимагали «кинути союзи і інші партії проти царя», і в багатьох місцевостях селяни піддавалися цій пропаганді⁷. Популярність ВСС змушувала їх створювати власні «селянські союзи». Так, 1906 р. на Волині діяв чорносотенний Волинський селянський союз⁸. Задля залучення селян до погромницького руху чорносотенці так само використовували авторитет

¹ Козиленко М. М. Селянське повстання у Великих Сорочинцях (Спогади) / М. М. Козиленко // Революція 1905-1907 рр. на Україні. До 50-річчя першої російської революції. – К. : Видавництво Академії Наук Української РСР, 1955. – С. 305-309.

² Кирюхина Е. И. Местные организации... – С. 148.

³ Там само. – С. 149.

⁴ Мазуренко С. Вказ. праця. – С. 46.

⁵ Оленін Р. Вказ. праця. – С. 164.

⁶ Волковинський В. М. Організації великоросійських шовіністів в Україні на початку ХХ ст. / В. М. Волковинський // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С. 63-74.

⁷ Свідзінський М. Вказ. праця. – 1929. – № 1. – С. 145-171.

⁸ Братя Селяне! // Прибавление к Почаевскому Листку. – 1906. – № 33. – С. 361.

ВСС. Вони випускали фальшиві прокламації, в яких йшлося про те, що Московський селянський союз «обурений селянами через те, що вони палили поміщицькі маєтки, а євреїв не грабували»¹. Подібні підробки в 1906 році розповсюджувалися, зокрема, в Полтавській², Київській³ і Подільській⁴ губерніях. Селянські союзи на місцях зазвичай виявляли фальсифікат і застерігали селян не піддаватися на таку агітацію, погрожуючи відступникам бойкотом⁵.

Таким чином, враховуючи значення і потенціал ВСС, революційні і ліберальні сили одразу ж включилися в роботу Селянського союзу, беручи активну участь у діяльності його центральних органів і низових організацій. Після розгрому організацій Союзу наприкінці 1905 – початку 1906 рр. з нього йдуть ліберали. Між есерами та соціал-демократами розгортається конкурентна боротьба за вплив, у результаті якої під їхній вплив поступово потрапляють цілі губернії. Всіляко протидіяли ВСС консервативні сили, які намагалися втягнути селян в орбіту свого впливу.

Висновки до 2 розділу

Головною причиною появи Селянського союзу була невирішеність аграрного питання та злиденне становище селян Російської імперії на початку ХХ ст. Цей фактор спонукав селян до посилення політичної активності. Останньому чимало посприяло також зростання політичної свідомості селянства, що відбулося під впливом агітації різних суспільно-політичних сил. На законодавчому рівні головною передумовою функціонування ВСС стали указ 18 лютого 1905 р., а також Маніфест 17 жовтня, які намітили основні легальні шляхи боротьби селян за свої права: подачу царському уряду клопотань про покращення державного устрою, а також утворення союзів для боротьби за свої права.

Центрами зародження Всеросійського селянського союзу в травні-червні 1905 р. були Московська губернія та Донецький округ Облесті Війська Донського (населений селянами-українцями).

Розгляд ідеології та програми ВСС дає змогу говорити про її відповідність світогляду так званого «трудового селянства» – поміркованого елементу села (на відміну від пролетаріату). Розпливчастість програми пояснюється передумовою

¹ Свідзінський М. Вказ. праця. – 1929 – № 1. – С. 145-171.

² Хроника // Право. – 1906. – № 11. – 19 березня. – Сбц. 1076.

³ Хроника // Право. – 1906. – № 38. – 24 вересня. – Сбц. 2959.

⁴ ЦДАК України. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 916. – Арк. 8.

⁵ Свідзінський М. Вказ. праця. – 1929 – № 1. – С. 145-171.

сім прагненням об'єднати навколо неї це «трудове селянство», масу вкрай строкату та неоднорідну. Водночас, це створювало сприятливий ґрунт для роботи в союзах різних політичних партій та громадсько-політичних сил.

Проведені нами підрахунки засвідчили значний успіх ВСС в українських губерніях після оголошення Маніфесту 17 жовтня 1905 р. Тривалий час Союзу вдавалося зберігати свій позапартійний характер, хоча у 1906-1907 рр. в його низових організаціях тривала боротьба за вплив між найбільшими революційними партіями – ПСР та РСДРП.

ДІЯЛЬНІСТЬ ВСЕРОСІЙСЬКОГО СЕЛЯНСЬКОГО СОЮЗУ В УКРАЇНІ У 1905-1907 рр.

3.1. Періодизація діяльності Селянського союзу. Утворення та функціонування губернських і повітових організацій Союзу в другій половині 1905 – на початку 1906 рр.

На різних етапах Першої російської революції діяльність Всеросійського селянського союзу мала певні особливості. Вони зумовлювалися зміною тенденцій у суспільно-політичному житті країни, політиці російського самодержавства та тенденціями всередині Селянського союзу.

Аналіз динаміки функціонування ВСС упродовж революційних подій 1905-1907 рр. дозволив нам розробити таку періодизацію:

1. Легальний період існування Всеросійського селянського союзу (травень 1905 – січень 1906 рр.). Він пов'язаний із певною «безпорадністю» властей, коли вони змушені були йти на поступки революційно налаштованим народним масам, все більше лібералізуючи існуючий режим. Всеросійський селянський союз виник на ґрунті існуючих законів і на цій же основі провадив свою діяльність впродовж всього 1905 року, а подекуди й до січня 1906 р. На цей період припало виникнення та найвище піднесення його організацій. Цей етап включає в себе три таких підперіоди:

1) зародження (травень-липень 1905 р.)¹. У цей час з'являються перші осередки Селянського союзу. Їх виникнення було пов'язано з функціонуванням різних суспільно-політичних сил, а діяльність проходила переважно на ґрунті Указу 18 лютого. Основною формою діяльності висупала так звана «присудна кампанія». Проводилися також вибори делегатів на Установчий з'їзд ВСС.

2) становлення² (серпень – середина жовтня 1905 р.), що охопив час від Установчого з'їзду ВСС 31 липня – 1 серпня 1905 р. до Маніфесту 17 жовтня того ж року. Протягом цього

¹ Веселовский Б. Вказ. праця. – С. 64.

² Там само. – С. 64-65.

етапу на основі рішень Установчого з'їзду Селянського союзу, що сформулював його основні програмні вимоги, відбулося створення невеликої кількості осередків Союзу. Поступово популяризувалася ідея необхідності об'єднання селянства задля поліпшення ним свого становища. Діяльність проходила мирно, у руслі виробленої Установчим з'їздом тактики складання присудів та розповсюдження інформації про ВСС серед селянства.

3) піднесення¹ (друга половина жовтня 1905 р. – січень 1906 р.), що охоплював час від оприлюднення Маніфесту 17 жовтня, що надавав різноманітні політичні свободи, в тому числі й «зборів та організацій», до часу вжиття державним апаратом імперії репресивних заходів щодо революційного руху загалом та Селянського союзу зокрема². В означений період на ґрунті дарованих свобод діяльність Селянського союзу набула великого розмаху, утворилася значна кількість його осередків, проводилися мітинги та демонстрації. У безпартійних союзах активну діяльність розгорнули представники українських та загальноросійських політичних сил революційного й ліберального спрямування. На хвилі піднесення був скликаний другий листопадовий Делегатський з'їзд ВСС, якому належала особлива роль у розробці питань тактики. Виконуючи його постанови, місцеві організації ВСС бойкотували та змінювали владу на місцях, примусово закривали винні крамниці, створювали дружини міліції для підтримання порядку та недопущення революційного свавілля, організовували загони самооборони для захисту від карателів тощо. Подекуди відбувалися збройні сутички. Зрештою, селянські союзи були змушені капітулювати перед каральними загонами влади.

Крім того, наприкінці 1905 – на початку 1906 рр. в Україні представниками українських політичних партій і національно-свідомої інтелігенції зроблено спробу утворення Української селянської спілки та скликання Українського селянського з'їзду. Незважаючи на певні успіхи, обидві ініціативи зазнали невдачі через репресії.

2. Нелегальний період існування ВСС (лютий 1906 – 1907 рр.). Це час відродження, конспіративної роботи та поступового зростання діяльності Всеросійського селянського союзу та його місцевих організацій. У цей період зруйновані репресіями осередки Союзу потроху відроджувалися, утворювалися нові організації, змінювався харак-

¹ Там само. – С. 65; Марев П. Вказ. праця. – С. 85-86.

² Протокол первого северного областного съезда Всероссийского крестьянского союза 29-30 декабря 1905 года. – СПб. : Типография Н. Н. Клобукова, 1906. – С. 18.

тер їх діяльності. Вона ставала конспіративною. Число членів союзів обмежувалося невеликою кількістю «найнадійніших». У 1906-1907 рр. лави ВСС залишали ліберали, натомість все більшого впливу набували представники революційних партій, що були найкраще пристосовані до умов ведення нелегальної боротьби. У зв'язку з означеними обставинами діяльність місцевих осередків Селянського союзу поступово радикалізувалася. Місцевими з'їздами схвалювалися такі революційні заходи як убивства та підпали, а селянськими союзами створювалися «бойові дружини». Водночас центральні органи ВСС намагалися взяти участь у роботі I та II Державної Дум, тісно співпрацюючи з трудовиками. Зрештою, виконавши покладену на нього функцію «політичної соціалізації селянства» та входячи в конфлікт із центральними органами Союзу, безпартійні селянські союзи на місцях приходили до партійного самовизначення, перетворюючись на братства СС ПСР та селянські комітети РСДРП. Частина з них просто зникала.

Діяльність Всеросійського селянського союзу в Україні в другій половині 1905-1907 рр. ми будемо розглядати, виходячи із запропонованої нами періодизації.

Зародження перших організацій ВСС в Україні відбулося на початку літа 1905 р. Саме тоді виникла перша організація Селянського союзу в Ананьївському повіті Херсонської губернії. За словами кореспондента Вільного економічного товариства, її було організовано «революціонерами із інтелігентів»¹. Діяльність союзу проявилася в захисті інтересів сільськогосподарських робітників свого повіту², а також сусіднього Балтського повіту Подільської губернії³.

У Чернігівській губернії започаткування Селянського союзу пов'язано з діяльністю Губернської ради з перегляду законодавства про селян, яка викликала в Чернігів для опитування в селянських справах представників від сільських товариств (49 осіб, переважно сільські старшини). 17 червня селянські представники склали особливу заяву за підписами 40 осіб і просили у губернатора дозволу зачитати її на засіданні ради. У цій петиції селяни висували лише політичні вимоги, а саме вимагали «визнати їх такими ж людьми, як і всі інші», не створювати для них окремого законодавства, а натомість дозволити взяти їм участь у виборах до народного представництва на загальних підставах. Цю заяву начальник Чернігівського гу-

¹ Аграрное движение в России... – С. 63.

² Блеклов С. Вказ. праця. – С. 42.

³ Аграрное движение в России... – С. 42.

бернського жандармського управління Рудов назвав складеною «не без сторонніх впливів». клопотання селян про надання губернатором дозволу на виголошення зазначеної заяви було підтримане головою Чернігівської земської управи лібералом кадетом О. О. Свечиним. Губернатор не дозволив оголошувати заяву. На знак протесту селяни, що її підписали, демонстративно покинули зал засідань і більше не повернулися. Після цієї події на першому ж засіданні в присутності селян, які залишилися, заяву було прочитано¹.

Повернувшись із губернської наради, селянські представники не заспокоїлися й продовжували вести агітацію на місцях. При цьому вони налагодили зв'язки з Селянським союзом, що саме створювався. Основою їх діяльності стала «присудна кампанія», яка спиралася на царський указ 18 лютого 1905 р. Селяни складали петиції зі своїми вимогами та відсилали до столиці². У липні такий рух розгорнувся в Новоросійській та Куршановській волостях Новозибківського повіту. Складанням петицій та агітацією на сходах займалися тут місцеві жителі: член губернської ради з перегляду законодавства про селян К. Грудина, земський вчитель І. Бусев, київський студент П. Бірюков та селянин Ф. Медведєв. У цих петиціях висувалися політичні та соціально-економічні вимоги³. Зрештою, 14-15 липня 1905 р. за таку діяльність адміністрація заарештувала К. Грдину та І. Бусєва, а П. Бірюков устиг утекти⁴. Ф. Медведєв, натомість, не був підданий переслідуванням, а 31 липня – 1 серпня 1905 став активним учасником Установчого з'їзду ВСС та членом його Головного комітету.

Відомо також, що комітети ВСС виникли до Установчого з'їзду ВСС і в деяких містах Полтавської губернії⁵.

Ще однією місцевістю, де в цей період спостерігалася активна діяльність Селянського союзу, був Сумський повіт Харківської губернії⁶. На Делегатському з'їзді ВСС представник цього повіту А. П. Щербак зазначив, що Союз діяв із березня 1905 р.⁷ Однак, насправді на той час припада-

¹ Ефимовский В. Крестьянское движение на Черниговщине в 1905 году / В. Ефимовский // Летопись революции. – 1925. – № 2 (11). – С. 183-184.

² Там само. – С. 186.

³ 1905 год на Украине. Хроника и материалы / [под ред. М. И. Мебея]. – Харьков : Пролетарий, 1926 – Т. I: Январь – сентябрь. – 1926. – С. 468-471, 473-476.

⁴ Там само. – С. 471-473.

⁵ Кирюхина Е. И. Всероссийский крестьянский союз... – С. 100.

⁶ Магась В. О. «Селянська республіка» на Сумщині в роки Першої російської революції / В. О. Магась // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. – Одеса, 2008. – Вип. 11. Серія: історія. – С. 44-53.

⁷ Строев Н. Вказ. праця. – С. 249.

ли лише початки організації селян повіту на базі Сумського сільськогосподарського товариства.

Керівництво селянським рухом у Сумському повіті здійснював Антон Петрович Щербак. Він чимало зробив для пробудження політичної свідомості селянства та втягнення його в орбіту впливу ВСС. А. П. Щербак був відставним прапорщиком¹. Станом на 1905 рік він уже майже 20 років проживав в еміграції в Каліфорнії. Там, як і вдома, він займався сільським господарством², у зв'язку з чим сам себе називав «фермером обох півкуль»³. На Сумщину А. П. Щербак повернувся, за його словами, «перебудовувати застарілий бюрократичний устрій», і «рятувати Батьківщину»⁴. До жодної політичної партії він не належав⁵. Майже за рік свого перебування в повіті Антон Петрович набув надзвичайного впливу на селян. На думку властей, це сталося тому, що А. П. Щербак мав «величезні організаторські здібності, своєрідне красномовство переконаного фанатика, запальну вдачу та рішучість». Найбільшу ж небезпеку влада вбачала в тому, що він спілкувався з народом українською мовою і цим завойовував його щирі прихильність⁶.

Повернувшись із Америки, А. П. Щербак оселився на хуторі Солодкому в околицях м. Суми. Там він почав систематично проводити селянські збори. На них обговорювалися різні актуальні теми: російсько-японська війна, некваліфікованість чиновників, селянське малоземелля тощо⁷. Популярність зібрань стрімко зростала⁸. Згодом А. П. Щербак переніс свою діяльність у м. Суми, для чого використав сільськогосподарське товариство, яке функціонувало при земстві⁹. У цьому йому дуже посприяв голова Сумської повітової управи ліберал П. М. Лінтварев¹⁰, виділивши для агітації та прийому депутацій окрему кімнату¹¹. Для залучен-

¹ Карпов Н. Вказ. праця. – С. 249.

² Шанин Т. Вказ. праця. – С. 188.

³ Тан. Вказ. праця. – С. 113.

⁴ Карпов Н. Вказ. праця. – С. 249.

⁵ Крестьянский союз // Право. – 1905. – № 44. – С. 3636.

⁶ ЦДІАК України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 1382. – Арк. 65 а; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 1149. – Арк. 9.

⁷ Карпов Н. Вказ. праця. – С. 250.

⁸ Щербак А. П. Вказ. праця. – С. 122.

⁹ Там само. – С. 126.

¹⁰ Місто Суми 1905 року // 1905 рік на Сумщині : збірник. – Суми, 1931. – С. 74; Яременко А. Огляд селянського руху 1905-1906 рр. на Київщині / А. Яременко // 1905 рік у Києві та на Київщині. Збірник статів та спогадів. – К., 1926. – С. 270.

¹¹ ЦДІАК України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 1891. – Арк. 4; Там само. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 1892. – Арк. 6-6 зв.

ня до цього товариства селян А. П. Щербак змінив його статут: було запроваджено положення, за яким селяни могли стати учасниками товариства без сплати членських внесків. Це спричинило наплив нових членів¹. Перші засідання товариства, на яких обговорювалися питання політичного та соціально-економічного устрою, пройшли у березні 1905 року. На нарадах 6 та 20 березня, а також 19 квітня 1905 р. було вироблено програму цього своєрідного прототипу майбутнього повітового Селянського союзу. На зібраннях було висунуто вимоги демократичних свобод та висловлено думку про необхідність обрання народного представництва на основі загального, рівного, прямого, таємного виборчого права. Аграрне питання мало вирішити народне представництво шляхом перерозподілу між селянами казенних, кабінетських, удільних, монастирських та приватновласницьких земель «по ділянці на сім'ю». Ставилось також питання про поліпшення освіти народу, оскільки «у освічених будуть збільшуватися врожаї, як у німців, датчан та ін.». Товариство також виставило вимогу запровадження прогресивного оподаткування, знищення непрямих податків, розробки робітничого законодавства (врегулювання питань тривалості робочого часу, страхування, встановлення розміру мінімальної заробітної плати тощо) та приведення законодавства у відповідність «інтересам не лише великого, але й малого бізнесу»².

Таким чином, ще до заснування Селянського союзу на Сумщині вже існувала певна організація селянства на базі сільськогосподарського товариства. Широка програма перетворень у державі, окреслена на його засіданнях, майже повністю збігалася з прийнятою на Установчому з'їзді ВСС. З цього приводу начальник Харківського губерньського жандармського управління зазначав, що діяльність А. П. Щербака в Сумському повіті «об'єднала в одну групу революційні елементи селянства в повіті, давши їм певний напрям за програмою, **виробленою потім** (виділено нами. – автор) на Московському селянському з'їзді»³. Якщо ж, окрім вищезазначеного, врахувати ще й позапартійний характер цього об'єднання⁴, то цілком виправданою можна вважати згадану заяву Щербака про час виникнення Селянського союзу в Сумському повіті.

¹ Щербак А. П. Вказ. праця. – С. 126.

² ЦДІАК України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 987. – Арк. 89.

³ Там само. – Спр. 1891. – Арк. 13 зв.

⁴ Воззвание к крестьянам херсонского генерал-губернатора Давыдова // Право. – 1906. – № 3. – С. 214; Всероссийский крестьянский съезд // Южный край. – 1905. – № 8625. – С. 3.

У травні 1905 р. селяни повіту вирішили скористатися правом, наданим їм указом 18 лютого 1905 р., надсилаючи в Раді Міністрів заяви про бажаний державний устрій¹. 15 травня під час засідання Сумського сільськогосподарського товариства 400-500 осіб, заявляючи, що вони не бажають бунтувати, склали петицію до царя. У ній було вказано їх основні біди: злидні, безземелля, тягар податків та свавілля чиновників². У другій половині травня³ А. П. Щербак із петицією, з підписами тисяч селян, прибув до Петербурга. Він надрукував її в щотижневій газеті «Право»⁴, а 25 травня особисто вручив статс-секретарю С. Ю. Вітте для передачі далі адресату⁵. Після його повернення 29 травня⁶ в Сумах відбувся мітинг (за участю близько 5000 осіб), на якому було складено присуд із вимогою демократичних свобод. Уповноваженим від товариства обрано А. П. Щербака, але слідом за тим його було заарештовано. Остання подія спричинила тимчасове послаблення селянського руху⁷, однак наради на припинилися⁸.

25 липня 1905 року в с. Юнаківка Сумського повіту Харківської губернії у помешканні земського лікаря есера О. О. Агішевського⁹, що у своїй діяльності з організацією селянських союзів тісно взаємодіяв зі згаданим лібералом П. М. Лінтваревим¹⁰, відбулося зібрання, в якому взяло участь 20 осіб із метою обрання делегатів на Установчий з'їзд ВСС. Серед присутніх був і керуючий маєтком князя П. Долгорукого в с. Гуїва Суджанського повіту сусідньої Курської губернії М. Райзін. Він привіз із собою присуди сіл Гуїва та Горкачі Суджанського повіту про приєднання до Селянського союзу, які були заслухані на засіданні. У вступному слові О. О. Агішевський зазначив, що вже існують союзи представників багатьох професій, і на черзі створення Селянського союзу. Він запропонував шляхом голосування обрати делегатів на Установчий з'їзд ВСС. Було обрано шість делегатів, на дорогу яким видано по 30 руб.¹¹ Керівником делегації вибрано службовця Сумської ремісничої управи¹², най-

¹ Щербак А. П. Вказ. праця. – С. 125.

² 1905 год на Украине... – С. 227.

³ Карпов Н. Вказ. праця. – С. 251.

⁴ Щербак А. П. Вказ. праця. – С. 128.

⁵ Материалы к крестьянскому вопросу... – С. 42.

⁶ Замковий П. В. З історії «селянської республіки» на Сумщині / П. В. Замковий // Український історичний журнал. – 1985. – № 12. – С. 87.

⁷ ЦДІАК України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 1891. – Арк. 5-5 зв.

⁸ Веселовский Б. Вказ. праця. – С. 67.

⁹ Місто Суми 1905 року // 1905 рік на Сумщині : збірник. – Суми, 1931. – С. 71.

¹⁰ ЦДІАК України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 1891. – Арк. 5-5 зв.

¹¹ Там само. – Спр. 1385. – Арк. 8-8 зв.; 1905 год на Украине... – С. 359.

¹² ЦДІАК України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 1382. – Арк. 3-3 зв.

ближчого помічника ув'язненого А. П. Щербака, селянина Андрія Титовича Овчаренка¹.

На жаль, нам не відомо, за яких обставин обиралися делегати на Установчий з'їзд Всеросійського селянського союзу в інших українських губерніях, однак на ньому, крім представників Харківщини, були представлені також делегації Полтавської, Чернігівської та Херсонської губерній². Представництво Області Війська Донського репрезентувало селян-українців Донецького округу³.

Відомо, що на Установчому з'їзді також були присутніми представники інших губерній України, які, однак, не були делегатами, а прибули на з'їзд у ролі спостерігачів і тому в офіційних протоколах не згадувалися. Так, від Київської губернії на з'їзді була присутня Г. М. Зенкевич⁴, від Катеринославської – лікар А. Л. Караваєв (у майбутньому видний думський діяч, трудовик), який представляв групу інтелігенції, що ще за кілька років до революційних подій 1905-1907 рр. розпочала свою культурно-просвітницьку діяльність у багатьох селах Катеринославщини⁵.

Таким чином, зародження Селянського союзу в травні-липні 1905 р. відбулося на території підросійської України лише в окремих місцевостях.

Установчий з'їзд ВСС започаткував наступний етап – становлення Союзу, який тривав до проголошення Маніфесту 17 жовтня 1905 р. Діяльність організацій ВСС у цей період проходила на ґрунті постанов першого з'їзду Селянського союзу про необхідність проведення посиленої агітації та складання присудів про покращення державного устрою⁶.

Розповсюдженням ідей ВСС у масштабах усієї Російської імперії займалися Бюро сприяння ВСС та Головний комітет ВСС. Ними було надруковано низку видань, серед яких – брошура «Установчий з'їзд Всеросійського селянського союзу» та найпопулярніша листівка ВСС «Чего хотят люди, которые ходят с красным флагом» (накладом відповідно 10 тис. і 300 тис. примірників)⁷. Ці та інші видання розсилалися за адресами делегатів Першого з'їзду ВСС по всій імперії, а там уже розповсюджувалися активістами союзницького руху чи зачитувалися на різних зібраннях⁸.

¹ Овчаренко А. Вказ. праця. – С. 81-82.

² Учредительный съезд Всероссийского крестьянского союза... – С. 5.

³ Мазуренко В. Наше село в 1905 году / В. Мазуренко // Пути Революции. – 1925. – № 2. – С. 27.

⁴ Блеклов С. Вказ. праця. – С. 57.

⁵ Когон Э. Вказ. праця. – С. 196.

⁶ Веселовский Б. Вказ. праця. – С. 71.

⁷ Блеклов С. Вказ. праця. – С. 127.

⁸ Там само. – С. 131.

Так, отримання в серпні 1905 р. протоколів Установчого з'їзду сприяло виникненню організації ВСС у Катеринославській губернії¹. Згадуваний лікар А. Л. Караваєв після повернення зі з'їзду та отримання згаданих матеріалів у серпні зібрав революційно налаштованих сільських інтелігентів, розповів їм про роботу Московського з'їзду та забезпечив літературу. Після цього в Катеринославському повіті почали виникати перші осередки Селянського союзу². Крім того, у вересні Караваєв отримав від наближених до себе інтелігентів адреси найактивніших селян, для яких він, із метою підвищення рівня їх політичної обізнаності, почав за власний кошт передплачувати ліберальну газету «Сын Отечества»³.

У Сумському повіті Харківської губернії розгортанню селянського руху зашкодив вчинок делегата від Юнаківської волості А. Г. Єрмоленка, який одразу ж після з'їзду про все детально доповів властям. У підсумку керівника делегації селян Сумського повіту на Установчому з'їзді, члена Харківського губернського бюро сприяння ВСС (створеного на з'їзді) А. Т. Овчаренка було заарештовано майже одразу після повернення додому⁴. Незважаючи на це, присутність делегатів на з'їзді позитивно вплинула на справу поширення ідей ВСС у губернії. Делегати Харківщини першими принесли звістку про постанови Всеросійського з'їзду селян. Цим вони дали новий поштовх для розвитку Союзу. Так, наприклад, майже одразу після повернення зі з'їзду селянина Сумського повіту Івана Чайки в сусідньому Лебединському повіті під його впливом розпочалося вигнання селянами робітників із економії землевласників, утворення селянських комітетів, встановлення цін на рибочу силу, невизнання місцевих властей тощо⁵.

У вересні 1905 р. виникло й Таврійське відділення ВСС. Воно випустило гектографічну прокламацію «Про селянський союз», де мова йшла про малоземелля та безправ'я селян і викладалися основні їх вимоги: встановлення в країні такого ладу, при якому земля була би спільною власністю всього народу, і сам народ керував би державою, користуючись усіма громадянськими правами та свободами. У листівці також йшлося про створення селянами Таврійської губернії відділення Всеросійського селянського союзу⁶.

¹ Там само. – С. 132.

² Когон Э. Вказ. праця. – С. 196.

³ Александров О. Вказ. праця. – С. 15.

⁴ Овчаренко А. Вказ. праця. – С. 82-83.

⁵ ЦДАК України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 2122. – Арк. 14-14 зв.

⁶ Блеклов С. Вказ. праця. – С. 136.

У вересні 1905 р. утворився повітовий селянський союз в м. Кременчук¹. Будь-яких даних про подальшу його діяльність ми не маємо.

На етапі становлення присуди про приєднання до ВСС були ухвалені також в окремих селах Канівського повіту Київської губернії, Новозибківського та Суразького повіту Чернігівщини тощо².

Загалом у цей час не відбулося залучення в орбіту впливу Всеросійського селянського союзу значної кількості прихильників. Разом з тим, вдалося розгорнути доволі широку агітацію та прийняти велику кількість присудів із вимогами селян. Таке становище тривало до середини жовтня 1905 р.

Із проголошенням Маніфесту 17 жовтня 1905 р. розпочався етап найбільшого піднесення в діяльності Всеросійського селянського союзу. Надані царським указом свободи сприяли виникненню великої кількості організацій ВСС на губернському, повітовому, волосному та сільському рівнях. На хвилі загального піднесення, 6-10 листопада 1905 р. було скликано Делегатський з'їзд ВСС, що вніс певні корективи в тактику Селянського союзу. Постанови цього з'їзду були надруковані в багатьох газетах та набули надзвичайного розголосу в селянському середовищі.

В українських губерніях продовжувалося поширення прокламацій і брошур ВСС. Особливо слід відмітити внесок у цю справу редакцій газет «Киевские отклики»³ та «Южное обозрение»⁴, які займалися передруком і розповсюдженням літератури Союзу. Найпоширенішою залишалася листівка «Чего хотят люди, которые ходят с красным флагом»⁵. Вона передруковувалася на місцях у друкарнях⁶, за допомогою гектографів⁷ й переписувалася від руки⁸. Листівка неодноразово перевидавалася іншими політичними силами, зо-

¹ ЦДІАК України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 455. – Арк. 25-25 зв.

² Веселовский Б. Вказ. праця. – С. 72.

³ ЦДІАК України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 774. – Арк. 58; Там само. – Ф. 386. – Оп. 1. – Спр. 1019. – Арк. 341-341 зв.; Там само. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 578. – Арк. 60-60 зв.

⁴ Там само. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 993. – Арк. 88-88 зв.

⁵ Там само. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 439. – Арк. 28; Там само. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 1338. – Арк. 2-2 зв.; Там само. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 2127. – Арк. 1; Там само. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 2131. – Арк. 1-1 зв.; Там само. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 4935. – Арк. 3; Там само. – Ф. 442. Оп. 855. – Спр. 6. – Арк. 22-23 зв.; Там само. – Ф. 1335. – Оп. 1. – Спр. 390. – Арк. 35; Там само. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 557. – Арк. 199; ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 221. – Спр. 56 а. – Арк. 625-625 зв.

⁶ Там само. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 997. – Арк. 116.

⁷ Там само. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 2663. – Арк. 1.

⁸ ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 221. – Спр. 56 а. – Арк. 603.

крема Уманською організацією РСДРП¹, Стародубською соціал-демократичною організацією «Бунду»², Гомельським комітетом північно-західних обласних організацій ПСР³.

Важливе місце в поширенні ідей ВСС у цей час належало губернським відділенням Всеросійського селянського союзу. Вони виконували здебільшого організаційну та координаційну функцію, виступали своєрідними посередниками між центральними органами Союзу та його місцевими осередками, друкували та поширювали листівки, скликали з'їзди. Скрізь вони діяли за активного сприяння та участі інтелігенції.

Регіоном, у якому утворилося досить потужне губернське відділення ВСС, стала Катеринославщина. Тут участь в організації Селянського союзу взяли переважно безпартійні особи (майбутні трудовики). Роль соціал-демократів і соціалістів-революціонерів у союзах була незначною⁴. Центральне бюро Селянського союзу Катеринославської губернії утворилося в жовтні 1905 р. на I губернському з'їзді Союзу за участю 36 делегатів. Його головою було обрано А. С. Синявського, заступником А. Ф. Куліченка, секретарем В. О. Строменка, скарбником Ф. Сторубля. Крім того, на з'їзді були ухвалені постанови про обов'язкове дотримання директив центральних органів ВСС, а також про необхідність негайного початку роботи зі створення союзів⁵. 8 грудня 1905 р. в будівлі Комерційного училища під головуванням його директора А. С. Синявського відбувся II губернський з'їзд Союзу⁶. На нього, у зв'язку із залізничним страйком, прибули лише представники Катеринославського, Новомосковського та Верхньодніпровського повітів⁷. У засіданні взяло участь 15 інтелігентів та 60 селян⁸. Головуючий привітав присутніх селян україномовною промовою, в якій розповів про цілі Союзу та закликав поширювати його ідеї. Далі В. О. Строменко, що повернувся з листопадового Делегатського з'їзду ВСС, зачитав його постанови⁹. На з'їзді були присутні робітники, що представляли революційні партії (ПСР, РСДРП). Вони вимагали дати їм слово, але селяни попрохали їх залишити засідання¹⁰. Після цього було намічено кандидатів на планова-

¹ Там само. – Арк. 639.

² ЦДІАК України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 323. – Арк. 131.

³ Там само. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 859. – Арк. 8 зв. – 9 зв.

⁴ Когон Э. Вказ. праця. – С. 196.

⁵ ЦДІАК України. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1185. – Арк. 47 зв.; Александров О. Вказ. праця. – С. 8-9.

⁶ ЦДІАК України. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1185. – Арк. 47.

⁷ Александров О. Вказ. праця. – С. 9-10.

⁸ ЦДІАК України. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1875. – Арк. 1 зв.

⁹ Там само. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1185. – Арк. 47.

¹⁰ Там само. – Спр. 1185. – Арк. 47; Там само. – Спр. 1875. – Арк. 1 зв.-2.

ний другий Делегатський з'їзд ВСС (2 січня 1905 р.)¹, обрано особливих делегатів для зв'язку з бойовим страйковим комітетом залізничників, ухвалено рішення добувати зброю на випадок загального збройного виступу². 5 січня 1906 р., незважаючи на військове становище, пройшов III губернський з'їзд ВСС. Засідання ухвалило рішення знищити реєстри членів, усі документи та присуди. Ліквідаційна робота провадилася впродовж усього січня 1906 р.³

На Херсонщині наприкінці 1905 р. діяв Губернський комітет ВСС. Відомо, що він проводив наради, на одній із яких було засуджено відозву до населення місцевого губернатора про негативну оцінку діяльності ВСС. Зібрання вимагало негайного проведення Установчих Зборів для вирішення питання про переоблаштування державного устрою⁴.

Продовжував свою роботу Таврійський губернський селянський союз. Його установчий з'їзд було проведено 12 листопада 1905 року в м. Сімферополі. На нього зібралось приблизно 40 селян Перекопського та Сімферопольського повітів. Ними було з'ясовано становище на місцях, вироблена програма в дусі постанов Установчого з'їзду ВСС, а також вирішено влаштувати загальногубернський з'їзд. Для скликання останнього обрано організаційний комітет із членів-селян і секретаря-інтелігента⁵. Оскільки селяни ще мали довіру до оголошених Маніфестом 17 жовтня свобод, то про утворення Селянського союзу і запланований з'їзд було повідомлено губернатору. З'їзд селян Таврійської губернії було намічено на 15 грудня 1905 року. Місцем його роботи мало стати місто Сімферополь. Передбачалося обговорити ситуацію на місцях, затвердити Статут Селянського союзу Таврійської губернії, обрати уповноважених делегатів на намічений на 15 січня 1906 р. Всеросійський селянський з'їзд і членів Селянської управи Таврійської губернії⁶. Звісно, власті не могли допустити такого зібрання і воно було заборонене губернатором. Тоді на 9 січня 1906 р. було призначено новий, вже таємний з'їзд в с. Веселе Мелітопольського повіту. Оповідання про нього

¹ Там само. – Арк. 1 зв.

² Александров О. Вказ. праця. – С. 11.

³ Там само. – С. 16-17; Заруба В. Професор Антін Степанович Синявський... – С. 208-211; Заруба В. М. Антін Синявський... – С. 99-108.

⁴ ЦДІАК України. – Ф. 268. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 58-58 зв.

⁵ Державний архів Російської Федерації. – Ф. 519. Всеросійський селянський союз. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 1-2.

⁶ Революционное движение в Таврической губернии в 1905-1907 гг. Сборник документов и материалов. – Симферополь : Крымиздат, 1955. – С. 130-131.

були розіслані по всій губернії. Окремі з них були перехоплені поліцією і в результаті до 9 січня на всіх станціях навколо с. Веселе були розставлені війська¹ та заарештовано більше 100 селянських депутатів². Частина незаарештованих виборних все таки зібралася, щоб висловити своє невдоволення діями влади. Прийнята резолюція зазначала: «спроби бюрократії зупинити визвольний рух... схиляють населення до відкритої боротьби з урядом»³. Таким чином, під впливом репресій, настрої діячів Селянського союзу Таврійської губернії радикалізувалися.

Вагомою складовою роботи Таврійського губернського осередку Союзу став друк листівок. 29 грудня Таврійський тимчасовий губернський комітет організації видрукував листівки «Тактика (дій) Селянського союзу» і «Проект статуту Таврійського губернського селянського союзу»⁴, написані в дусі постанов Всеросійських селянських з'їздів. Січнем 1906 року датована прокламація «Не купуйте землі!», в якій стверджувалося, що дуже швидко завдяки ВСС земля перейде до селян безкоштовно⁵. Зрештою, 23 січня 1906 року з'явилася листівка «Чому не відбувся селянський з'їзд Таврійської губернії». В ній шлося про те, щоб «справи не кидати, а навпаки взятися за неї з новою силою»⁶.

Про діяльність Харківського губернського бюро сприяння ВСС, створеного на Установчому з'їзді Союзу 31 липня – 1 серпня 1905 р., не відомо майже нічого. Жандармські установи подавали відомості про відсутність осередку «Союзу селян» в м. Харків⁷ та висловлювали думку про те, що губернський центр ВСС містився у м. Суми⁸. Частково підтверджує цю тезу те, що одним із членів згаданого Бюро був

¹ ЦДІАК України. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 4903. – Арк. 15.

² Там само. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 4904. – Арк. 11 зв.; Там само. – Спр. 4905. – Арк. 1-1 зв.; Акимкина А. В. Революционное движение в Таврической губернии в период первой русской революции / А. В. Акимкина // Революционное движение в Таврической губернии в 1905-1907 гг. : сборник документов и материалов. – Симферополь, 1955. – С. 16; Кучерявий Хв. Містечко Сенча / Хв. Кучерявий // Боротьба. – 1906. – № 2-3. – С. 6.

³ Второй период революции 1906-1907 годы / [под ред. Г. М. Деренковского (отв. ред.), Г. В. Богданова, А. В. Пяковского и др.]. – М. : Издательство АН СССР, 1957-1963. – Ч. 1: Январь – апрель 1906 года, кн. вторая. – 1957. – С. 259.

⁴ ЦДІАК України. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 4903. – Арк. 13-14.

⁵ Там само. – Арк. 11.

⁶ Там само. – Арк. 15.

⁷ Революція 1905-1907 років на Україні (Збірник документів і матеріалів) / [за ред. Ф. Лося]. – К. : Українське видавництво політичної літератури, 1949. – С. 133.

⁸ ЦДІАК України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 1891. – Арк. 17.

помітний діяч Сумського повітового комітету Селянського союзу А. Т. Овчаренко¹.

На Полтавщині в першій половині листопада 1905 р. була поширена відозва «Про утворення Селянського союзу в Полтавській губернії»², надрукована як безкоштовний додаток до ліберальної газети «Полтавщина». Заклик містив вимоги політичної та національно-культурної автономії українського народу. Автором заклику виступив інтелігентський гурток із м. Полтави (фактично Бюро сприяння ВСС)³. У створенні губерньського осередку Союзу активну участь взяло Полтавське сільськогосподарське товариство⁴. Поширенню ідей ВСС у губернії також сприяла губерньська земська управа⁵.

В інтелігентському за складом Київському губерньському бюро ВСС працювали члени УРП-УДРП, кадети⁶ та есери⁷. Представники загальноросійських ліберальних політичних партій досить пасивно ставилися до роботи на селі, що дало змогу українським лібералам С. О. Єфремову та М. Ф. Левицькому посилити національну складову в своїй діяльності. Вони обстоювали ідею, що національні та економічні особливості України вимагають самостійної, незалежної від Москви Української селянської спілки, яка могла би бути пов'язана федеративно з російською організацією⁸. Поступово українські ліберали повністю перехопили ініціативу з рук російських товаришів і все листування, навіть із центральними органами ВСС, відбувалося через них⁹. На всі запити з України про Селянський союз, що переправлялися членами Київської філії ВСС до С. О. Єфремова, він відповідав виключно українською мовою, намагаючись таким чином привернути увагу респондентів до національної справи та зацікавити їх нею. Крім того, з цією ж метою у м. Санкт-Петербурзі було надруковано «Протоколи селянського з'їзду» в українському перекладі М. Ф. Левицького¹⁰.

¹ Овчаренко А. Вказ. праця. – С. 82-83.

² По России. Полт. г. (От нашего корреспондента) // Южный край. – 1905. – № 8643. – С. 4-5.

³ Об образовании крестьянского союза в Полтавской губернии // Прибавление к № 281 газеты Полтавщина. – 1905. – С. 1.

⁴ Сельскохозяйственные общества // Нужды деревни. – 1906. – № 4. – С. 159.

⁵ Лубны // Киевлянин. – 1906. – № 12. – С. 3.

⁶ Єфремов С. Про дні минулі (Спогади) (Продовження) / Сергій Єфремов // Молода нація. Альманах. – 2004. – № 3. – С. 211.

⁷ Єфремов С. Про дні минулі (Спогади) (Закінчення) / Сергій Єфремов // Молода нація. Альманах. – 2004. – № 4. – С. 71.

⁸ Иванов Л. М. Революция 1905-1907 гг. на Украине... – С. 212.

⁹ ЦДІАК України. – Ф. 274. – Оп. 3. – Спр. 190. – Арк. 2-3.

¹⁰ Єфремов С. Про дні минулі (Спогади) (Закінчення) / Сергій Єфремов // Молода нація. Альманах. – 2004. – № 4. – С. 70-71.

Згодом саме С. О. Єфремов та М. Ф. Левицький відіграли важливу роль у підготовці Українського селянського з'їзду.

У грудні 1905 р. у селах Житомирського повіту розповсюджувалися прокламації від імені Волинського комітету групи Селянського союзу¹. Якоїсь докладнішої інформації про діяльність губернського відділення ВСС на Волині нам виявити не вдалось. Очевидно, що йому не вдалося широко розгорнути свою діяльність.

Важливу координаційно-пропагандистську роботу виконували повітові комітети ВСС. Так, у м. Кобеляки Полтавської губернії діяв повітовий виконавчий комітет ВСС, який було створено 26 листопада 1905 р. на повітовому з'їзді Союзу². Комітет складався з інтелігентів, селян і козаків. Його діяльність полягала у влаштуванні зібрань, проведенні сходів і мітингів, розсилці ораторів по своєму та інших повітах, координації діяльності місцевих відділень Союзу. Крім того, була створена міліція у складі 36 осіб для підтримання порядку, запобігання стихійним виявам незадоволення та задачі протидії чорносотенцям. 27 грудня 1905 р. комітет випустив єдиний номер власної газети «Земля» [див. додаток Н]. У відповідь на початок репресій було прийнято рішення про необхідність збройного опору³. Сприяла діяльності повітового осередку Союзу Кобеляцька повітова земська управа, яка розсилала літературу ВСС земським працівникам на місцях⁴.

Протягом жовтня – грудня 1905 р. на Полтавщині діяло Зінківське повітове бюро ВСС⁵. Наприкінці 1905 р. у м. Лохвиці Полтавської губернії функціонував повітовий комітет ВСС. Його роботі активно сприяло земство⁶, що облаштувало в себе в приміщенні книжковий склад Союзу та видало окремий додаток до газети «Хуторянин», в якому роз'яснювався зміст Маніфесту 17 жовтня та містилися рекомендації приєднуватися до ВСС⁷. Найактивнішим діячем ВСС у повіті був земський агроном І. П. Бедро, який створив ряд осередків Союзу. Саме після його арешту 14 грудня 1905 р. у Лохвицю прибуло до 10 тис. селян, в резуль-

¹ ЦДАК України. – Ф. 442. – Оп. 855. – Спр. 6. – Арк. 24.

² Котлов П. Е. Вказ. праця. – С. 105.

³ ЦДАК України. – Ф. 1072. – Оп. 3. – Спр. 1575. – Арк. 20-22.

⁴ Там само. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 498. – Арк. 177 зв.

⁵ Там само. – Ф. 1072. – Оп. 3. – Спр. 1575. – Арк. 9-9 зв.; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 1132. – Арк. 2-4.

⁶ Из хроники Лохвицкой республики // Киевлянин. – 1906. – № 4. – С. 2; Лохвица // Киевские отклики. – 1905. – № 331. – С. 7.

⁷ ЦДАК України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 912. – Арк. 25 зв.-26; Там само. – Ф. 1072. – Оп. 3. – Спр. 1575. – Арк. 6.

таті чого відбулася збройна сутичка. Зрештою, влада була змушена піти на поступки і Бедро був звільнений. Цього ж дня у Лохвиці мав проходити повітовий з'їзд ВСС, на який прибуло близько 500 осіб¹. Очевидно, що його учасники вирішили перенести зібрання у більш безпечне місце. Вже через декілька днів 17 грудня в с. Лука відбувся ще більш масовий з'їзд уповноважених Селянського союзу повіту (прибуло до 700 осіб). Головував на ньому член земства, дворянин В. О. Слюз. Присутні на з'їзді земські працівники прийняли рішення запропонувати предводителю дворянства порушити клопотання про виведення військ із повіту. У разі ігнорування цієї вимоги планувалося провести страйк. Також обрано комісію для розслідування обставин згаданої збройної сутички з властями в Лохвиці².

Наприкінці 1905 р. в Полтаві функціонував повітовий делегатський комітет ВСС, до складу якого входило по двох виборних із кожної волості. Головною функцією комітету була координаційна діяльність³, проте з'їздів він не проводив. Натомість, на повітовому рівні 19 грудня 1905 р. відбулася велика нарада представників селян і землевласників із аграрного питання, у ході якої були озвучені ключові положення програми ВСС⁴. Нарада посприяла популяризації ідей Селянського союзу в повіті.

У Миргородському повіті в с. Хомутець функціонував тимчасовий повітовий комітет, утворений з активу Хомутецького селянського союзу 11 листопада 1905 р. на повітовому з'їзді ВСС⁵. У роботі з'їзду взяло участь 30 делегатів з Миргородщини, а також посланці з с. Ковалівки Зінківського повіту Полтавської губернії, а також Гадяцького та Охтирського повітів Харківської губернії. Програма дій, прийнята на зібранні, повністю відповідала програмі ВСС. Учасники з'їзду протестували проти обмеження свобод, проголошених Маніфестом 17 жовтня. Було запропоновано організувати в кожному селі бойові загони, та у випадку необхідності здійснити спільний збройний виступ. Крім того, делегати вирішили невдовзі провести другий повітовий з'їзд,

¹ Рева І. М. Вказ. праця. – С. 98.

² ЦДІАК України. – Ф. 1072. – Оп. 3. – Спр. 1575. – Арк. 1-2 зв.

³ Організація селянських спілок // Громадська думка. – 1905. – № 1. – С. 3.

⁴ Революционные события 1905-1907 гг. на Полтавщине (документы и материалы) / [под ред. Г. В. Базилевича]. – Харьков : Харьковское областное издательство, 1957. – С. 138-139.

⁵ Южно С. Селянський союз // 1905 рік у Сорочинцях (У спогадах учасників) / Степан Южно. – Харків, 1932. – С. 37.

який мав визначити методи боротьби¹. Хомутецький з'їзд закінчився достроково, оскільки на нього несподівано з'явилася поліція й учасники зібрання змушені були рятуватися втечею².

У Катеринославській губернії діяло декілька повітових комітетів ВСС. Зокрема, наприкінці 1905 р. такий комітет функціонував в Олександрівському повіті³. Інший повітовий комітет було утворено 18 грудня 1905 р. у с. Миколаївка Новомосковського повіту на повітовому з'їзді, який проходив в умовах конспірації. Головою повітового осередку обрали землевласника і дворянина, голову сільськогосподарської ради Новомосковського товариства сільських господарів А. Ф. Куліченка⁴. Комітет мав на меті не допустити збройних заворушень та організувати селян для планомірного легального вирішення аграрного питання⁵. На згаданому з'їзді було присутньо близько 400 осіб, зокрема й есери, запальні промови яких селяни не підтримали⁶. Делегати висловилися за скликання Установчих Зборів та сільськогосподарський страйк, натомість радикальніші постанови Делегатського з'їзду ВСС були відкинуті. Заплановано проведення наступного зібрання, яке не відбулося у зв'язку з уведенням воєнного стану в губернії. З цієї ж причини фактично не функціонував і новоутворений повітовий комітет Союзу⁷.

Повітовий комітет ВСС існував також у с. Саксагань Верхньодніпровського повіту, 21 грудня 1905 р. там відбувся повітовий з'їзд ВСС. Його організатором був учитель с. Мало-Софіївки Гуляйпольської волості І. Даниленко, який мав на селян повіту величезний вплив⁸.

Широку діяльність розгорнув Катеринославський повітовий комітет ВСС, який функціонував у с. Соленому⁹. Рухом

¹ Козиленко М. До повстання сорочинських селян / Микита Козиленко // 1905 рік у Сорочинцях (У спогадах учасників). – Харків, 1932. – С. 28; Юхно С. Селянський союз / Степан Юхно // 1905 рік у Сорочинцях (У спогадах учасників). – Харків, 1932. – С. 36; Калужний Н. Не «трагедія», а повстання (Замість передмови) // 1905 рік у Сорочинцях (У спогадах учасників) / Наум Калужний. – Харків, 1932. – С. 13; Якименко М. А. Повстання в Сорочинцях (До 70-річчя «Сорочинської трагедії») / М. А. Якименко // Український історичний журнал. – 1976. – № 1. – С. 130; Якименко М. А. Сорочинська трагедія / М. А. Якименко. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1990. – С. 41-42.

² Романовский Г. События в Сорочинцах в декабре 1905 г. (Воспоминания участника) / Г. Романовский // Пути Революции. – 1926. – № 1 (4). – С. 60.

³ ЦДІАК України. – Ф. 705. – Оп. 1. – Спр. 303. – Арк. 1235.

⁴ Там само. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1875. – Арк. 1 зв.

⁵ Там само. – Спр. 1656. – Арк. 3-5.

⁶ Там само. – Спр. 1875. – Арк. 4 зв.

⁷ Там само. – Спр. 1656. – Арк. 3-5.

⁸ Там само. – Спр. 1875. – Арк. 1 зв.

⁹ Там само. – Спр. 1185. – Арк. 76.

у повіті керував інтелігент селянського походження, випускник Московського художнього училища В. Строменко¹. Перший повітовий з'їзд ВСС відбувся 27 листопада 1905 р. у згаданому селі. На нього прибуло 500 уповноважених від 10 волостей Катеринославського повіту, а також 3 делегати від Любимівської волості Новомосковського повіту. Було заслухано доповіді про настрої на місцях, підраховано кількість членів й підведено підсумки виконаної роботи. Прийнято резолюцію про необхідність скликання Установчих Зборів та недопущення революційного свавілля. Постанова враховувала також інтереси робітників: висувалися вимоги 8-и годинного робочого дня, оплати понаднормової праці, збільшення зарплати. Ці рішення планувалося втілити до 15 січня 1906 р.² Після свого першого з'їзду повітовий комітет ВСС розповсюдив відозву «До робітників», з вимогою дотримуватися трудової дисципліни, а всі непорозуміння між роботодавцями і працівниками вирішувати виключно судом Союзу³.

Другий повітовий з'їзд Союзу мав відбутися в с. Томаківка 16 грудня 1905 р.⁴, проте вже 5 грудня цього ж року В. Строменко, повернувшись із Делегатського з'їзду ВСС, влаштував у цьому селі позачерговий повітовий з'їзд. На ньому він ознайомив селян із рішеннями відвіданого Всеросійського селянського з'їзду. Також він окреслив найближчі завдання місцевих комітетів Селянського союзу⁵. Черговий другий повітовий з'їзд Селянського союзу було перенесено на 29 грудня 1905 р. Зрештою, у зв'язку із введенням у Катеринославській губернії воєнного стану, запланований з'їзд так і не відбувся⁶.

На Чернігівщині найбільшого успіху досягнув Борзненський повітовий комітет ВСС⁷. У грудні 1905 р. ним було проведено повітовий з'їзд Селянського союзу. На ньому було прийнято присуд, який в основному відповідав програмним положенням ВСС, проте ключова вимога проведення Установчих Зборів була відсутня. Натомість селяни обстоювали необхідність негайного скликання Державної Думи на підставі загального, рівного і таємного голосування. Окрім того, з'їзд наполягав на негайному знятті воєнного стану і тимчасової охорони у тих місцевостях, де вони були оголошені. Делегати висловилися на захист учителів і праців-

¹ Там само. – Спр. 1875. – Арк. 1 зв.

² Там само. – Арк. 2-2 зв.; Александров О. Вказ. праця. – С. 12-13.

³ Когон Э. Вказ. праця. – С. 205.

⁴ Там само. – С. 205.

⁵ ЦДІАК України. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1875. – Арк. 1-2 зв.; Александров О. Вказ. праця. – С. 12.

⁶ ЦДІАК України. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1875. – Арк. 2 зв.

⁷ Там само. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 950. – Арк. 6.

ників земства, які брали активну участь у діяльності ВСС. У разі їх звільнення селяни зобов'язалися клопотати за них перед урядом, земством чи духовним відомством шляхом складання присудів про необхідність їх поновлення на роботі. У разі позбавлення вчителів і земських працівників зарплати селяни погодилися утримувати їх за власний кошт¹.

Повітовий осередок Союзу наприкінці 1905 р. функціонував і в м. Новозибкові Чернігівської губернії². На початку грудня ним було заплановано проведення повітового з'їзду ВСС, який не відбувся через вжиття поліцією заходів, спрямованих на його недопущення³.

На Харківщині діяла Сумська повітова організація ВСС, яка стала однією з найрозвинутіших і найпотужніших складових Селянського союзу імперії⁴. У дні «жовтневих свобод» повітовий комітет став фактичним керівником у повіті, а подекуди й за його межами. Розгортанню руху значно посприяла оголошена амністія, у зв'язку з якою із в'язниці було випущено А. П. Щербака⁵ та А. Т. Овчаренка. Делегація Сумського повіту була активним учасником Делегатського з'їзду ВСС. Для підтримання порядку в м. Сумах функціонувала селянська міліція. Повітовий комітет без офіційного дозволу влади започаткував видання «Крестьянской газеты» [див. додаток Н] накладом 3000 екземплярів⁶. Головним редактором-видавцем часопису був А. П. Щербак, а другим редактором – М. Н. Сердюк⁷. Метою видання ставилася повна підтримка програми Всеросійського селянського союзу, а також захист інтересів трудового селянства та міських робітників⁸. Перший випуск газети вийшов 14 грудня 1905 року, але після того, як світ побачив другий номер газети, вона була заборонена⁹. Ідеї ВСС поширювалися також на сторінках газети «Сумской голос». Крім того, в одній із місцевих друкарень видавалися прокламації¹⁰, організація мала у своєму розпорядженні гектограф¹¹. Роботу Сумського повітового коміте-

¹ Там само. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 944. – Арк. 30-32.

² Качинський В. Вказ. праця. – С. 184.

³ Дроздов И. Г. Аграрные волнения... – С. 126, 128.

⁴ Дубровский С. М. Вказ. праця. – С. 101.

⁵ Щербак А. П. Вказ. праця. – С. 129.

⁶ Там само. – С. 131.

⁷ От редакции «Крестьянской газеты» // Крестьянская газета. – 1905. – № 2. – С. 1.

⁸ ЦДІАК України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 1382. – Арк. 65 зв., 65 а.

⁹ Там само. – Спр. 993. – Арк. 52-53 б; Там само. – Спр. 1891. – Арк. 7-8; Там само. – Спр. 2129. – Арк. 2-2 зв.

¹⁰ Там само. – Спр. 1662. – Арк. 27.

¹¹ Кирюхина Е. И. Местные организации... – С. 54.

ту перервали арешти головних керівників Союзу¹ та введення воєнного стану².

Важливою складовою діяльності Селянського союзу в повіті стало проведення з'їздів селян. Перший такий з'їзд відбувся 29 жовтня 1905 р. в Сумах. У ньому взяли участь представники 12 волостей. З'їзд прийняв постанову про приєднання повіту до ВСС, причому в Союз приймалися як селяни, так і заводські та фабричні робітники. Зібрання вимагало не пізніше січня 1906 р. скликати Установчі Збори та якнайшвидше «усуспільнити» землю і передати її в користування трудового селянства. Фабрики й заводи, на переконання учасників з'їзду, мали належати територіальним громадам³.

Другий повітовий з'їзд відбувся 20 листопада того ж року в Сумах. Окрім селян однойменного повіту, на нього прибули делегати від Богодухівського, Охтирського, Лебединського повітів Харківської губернії і Рильського, Суджанського та Львовського повітів Курської губернії. З'їзд прийняв постанову про необхідність продовження боротьби у лавах ВСС та вимагав негайного скаикання Установчих Зборів. Ці постанови були видрукувані повітовим комітетом і розповсюджені серед селян⁴.

Незважаючи на наростання репресій, 18 грудня 1905 р. відбулася третя повітова конференція Селянського союзу, на якій було присутньо 350 депутатів⁵ від 28 волостей Сумського та інших повітів Харківської губернії. З'їзд вказав на необхідність негайного відправлення у відставку земських начальників. Стосовно аграрного питання виступаючі вимагали скасування приватної власності на землю та передачі її народу⁶.

Інший важливий повітовий осередок ВСС у другій половині 1905 р. існував у м. Зміїв Харківської губернії. Очолював його голова повітової земської управи кадет Ф. І. Іваницький⁷.

На Херсонщині широку діяльність розгорнув повітовий відділ ВСС, утворений у листопаді 1905 р. Особлива роль у ньому належала дружині лікаря А. І. Горбатенко та студенту Ф. Болеку, за активного сприяння яких у селах повіту було організовано низку селянських союзів⁸. 6-7 грудня 1905 р. у м. Херсоні пройшов повітовий з'їзд

¹ Кирюхина Е. И. Местные организации... – С. 54.

² Рева І. М. Вказ. праця. – С. 97.

³ Кирюхина Е. И. Местные организации... – С. 122.

⁴ Там само. – С. 123.

⁵ Шанин Т. Вказ. праця. – С. 190.

⁶ Там само. – С. 123-124.

⁷ ЦДІАК України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 1891. – Арк. 15.

⁸ Там само. – Спр. 129. Арк. 2-4; Там само. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 4891. – Арк. 48.

ВСС. На ньому було присутньо до 300 осіб, переважно з середовища селян, міщан і вчителів. Зїзд пройшов цілком у легальному руслі. Окремі оратори намагалися виступити з революційними закликами, проте вони їх промови супроводжувалися вигуками обурення присутніх¹. Постанови, прийняті на зїзді, загалом відповідали програмним засадам ВСС: прийнято рішення не чинити ніяких насильств, грабунків і погромів, а об'єднуватися в Союзи і чекати вирішення усіх нагальних питань Установчими Зборами². Крім того, члени Херсонського повітового комітету ВСС проводили також агітацію за бойкот виборів до Державної Думи. Так, у січні 1906 р. А. І. Горбатенко надіслала на ім'я одного з селян повіту листа, в якому йшлося про те, що «Державну Думу необхідно провалити»³.

7 грудня 1905 р. в с. Алеївка Олександрійського повіту Херсонської губернії було створено Тимчасовий повітовий комітет ВСС. Рішення про його організацію було прийнято на засіданні правління Красно-Кам'янського волосного селянського союзу. 14 грудня на такому ж засіданні було розроблено його повноваження: комітет мав підтримувати зв'язки з місцевими осередками, виконувати функцію посередництва між центральними органами ВСС та місцевими комітетами, вказувати процент фінансових відрахувань. Із метою обрання постійного комітету (до якого мали увійти представники волостей) планувалося провести повітовий зїзд⁴. Останній відбувся 28 грудня 1905 р. за присутності 63 виборних від 53 сіл. Вирішено не допускати ніяких заворушень⁵.

На Одещині повітового комітету не існувало, проте наприкінці 1905 р. у с. Курісово-Покровське пройшов повітовий зїзд ВСС за участю 186 делегатів, які обговорили питання організації комітетів Селянського союзу і намітили основні заходи протидії поліції та боротьби проти чорносотенців⁶.

У Таврійській губернії повітовий комітет діяв у с. Воїнка Перекопського повіту⁷ у складі 12 осіб на чолі з головою повітової земської управи кадетом П. М. Толстовим. Цей осередок було створено 28 жовтня 1905 р. на спільному засіданні вчителів і фельдшерів у с. Джанкой. Близько 100 присутніх ухвалили використовувати в політичній бороть-

¹ Там само. – Арк. 58 зв.-59.

² Трифільєв Е. Вказ. праця. – С. 122-123.

³ ЦДАК України. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 129. – Арк. 2 зв.

⁴ Там само. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 4878. – Арк. 38-38 зв., 40.

⁵ Там само. – Арк. 38; Селянські бунтації в Олександрійському повіті на Херсонщині // Громадська Думка. – 1906. – № 63. – С. 3.

⁶ Хроника революционных событий на Одещине в годы первой русской революции (1905-1907 гг.). – Одесса : Маяк, 1976. – С. 40.

⁷ Блеклов С. Вказ. праця. – С. 139; Опалов В. 1905 год в Крыму / В. Опалов. – Симферополь : Крымгосиздат, 1931. – С. 30.

бі виключно методи бойкоту та страйку. Також визнали за необхідне створювати загони озброєної самооборони¹.

На Київщині повітовий комітет існував у м. Звенигородка. Його було створено 3 листопада 1905 р. на першому повітовому з'їзді Селянського союзу, організованому місцевим предводителем дворянства Преснухіним. На зібрання прибуло по 3 представники від 16 з 17 волостей повіту. Було вирішено розпочати агітацію за створення селянських союзів².

Наступний повітовий з'їзд відбувся 28 грудня 1905 р. за ініціативою того ж предводителя дворянства та у присутності близько 200 осіб (по одному представнику з кожного села, а також дворяни та священники). На зібранні обговорювали питання чотирьохступеневих виборів до Державної Думи. Селяни наполягали на необхідності прямих виборів, про що й було надіслано телеграму С. Ю. Вітте. Тут же на другу половину січня 1906 р. було заплановано третій повітовий з'їзд Союзу. На жаль, його проведенню завадила реакція³.

24 листопада 1905 р. близько 300 селян та міщан Поділля зібралися на повітову нараду в м. Кам'янці-Подільському з приводу виборів до Державної Думи⁴, на якій одногосно ухвалили приєднатися до ВСС і обрали комісію з 12 осіб для написання відповідного присуду. Наступного дня комісія у кількості 9 осіб (3 не прийшло) зібралася й виробила присуд, в якому наголошувалося на необхідності демократизації виборчого законодавства та передачі землі народу на умовах, які будуть вироблені Державною Думою⁵.

Таким чином, губернські і повітові відділення проводили активну організаційно-пропагандистську роботу, скликали з'їзди, друкували прокламації, узгоджували взаємодію місцевих організацій тощо.

3.2. Діяльність волосних та місцевих селянських союзів в другій половині 1905 – на початку 1906 рр.

У керівництві союзницьким рухом важлива роль належала волосним та місцевим осередкам Всеросійського селянського союзу.

Ідеологічною основою функціонування та установчими документами для них зазвичай слугували присуди про приєднання до ВСС, щоправда, на Чернігівщині зафіксо-

¹ ЦДІАК України. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 4903. – С. 21 зв.

² Колодянин. Що діється на селі (листи з Звенигородщини) / Колодянин // Громадська Думка. – 1906. – № 4. – С. 2.

³ Колодянин. Що діється на селі (листи з Звенигородщини) / Колодянин // Громадська Думка. – 1906. – № 5. – С. 2-3.

⁴ ЦДІАК України. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 4098. – Арк. 5; ДАХМО. – Ф. 281. – Оп. 1. – Спр. 7899. – Арк. 26-26 зв.

⁵ ЦДІАК України. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 792. – Арк. 100.

вано два випадки затвердження волосними союзами статутів [див. додаток Д].

В умовах свобод, оголошених Маніфестом 17 жовтня 1905 р., присуд сприймався селянами як офіційний документ. Часто в ньому підкреслювався мирний характер діяльності союзу¹ та декларувалася відданість царю². Подекуди присуди засвідчувалися печаткою волосного старшини чи сільсько-го старости³ і вносилися до книги присудів⁴. Окремі села надсилали свої присуди особисто царю⁵ чи голові Ради Міністрів С. Ю. Вітте⁶. Загалом, їх зміст був майже однаковим. За основу брався зразковий присуд, який розсилався з Москви у всі куточки імперії. Він був складений у дусі постанов Установчого з'їзду ВСС⁷. Аналіз селянських присудів засвідчує особливе поширення таких вимог селян, як скасування приватної власності на землю, скликання Установчих Зборів, виборність усіх посадових осіб, встановлення політичних прав і свобод для всіх громадян Росії, знищення станів, запровадження загальної безкоштовної освіти, ліквідації поміщицького землеволодіння та інших пережитків кріпосництва, перетворення землі в загальнонародну власність тощо⁸. Українські селяни вимагали рівноправності мов та надання автономії⁹.

¹ Там само. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1501. – Арк. 7 зв.; Там само. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 4878. – Арк. 37; От комитета Козеевского крестьянского Союза // Волна. – 1906. – № 21. – С. 4. – С. 4;

² Котлов П. Е. Вказ. праця. – С. 104; ЦДІАК України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 3048. – Арк. 67-68; Там само. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 4891. – Арк. 27, 47; ДАПО. – Ф. 138. – Оп. 1. – Спр. 224. – Арк. 10 зв.; Когон Э. Вказ. праця. – С. 208.

³ ЦДІАК України. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1442. – Арк. 136-142 зв.; Там само. – Спр. 1638. – Арк. 7-8; Там само. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 2128. – Арк. 1-2; Там само. – Спр. 338. – Арк. 5-5 зв.; Там само. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 4891. – Арк. 47; Там само. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 164. – Арк. 209; Второй период революции... – Ч. 1: Январь – апрель 1906 года, кн. вторая. – С. 244.

⁴ ЦДІАК України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 2124. – Арк. 8, 86; Там само. – Спр. 3048. – Арк. 24; Там само. – Спр. 3841. – Арк. 18; Там само. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 4888. – Арк. 3.

⁵ Там само. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 433. – Арк. 22 б; Рева І. М. Вказ. праця. – С. 94-95.

⁶ ЦДІАК України. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1442. – Арк. 182-182 зв.; Там само. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 398. – Арк. 29-29 зв.; Там само. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 4905. – Арк. 1 зв.; Там само. – Ф. 1072. – Оп. 3. – Спр. 1575. – Арк. 1-3; ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 222. – Спр. 113. – Арк. 5-5 зв.; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 1283. – Арк. 8-8 зв.; Высший подъём революции... – Ч. 3., кн. первая. – С. 294; Крестьяне о Думе // Сын Отечества. – 1905. – № 223. – С. 3.

⁷ Всероссийский крестьянский союз // Южные записки. – 1905. – № 45. – С. 80-81.

⁸ Кирюхина Е. И. Местные организации... – С. 143.

⁹ Там само. – С. 141.

Не скрізь робота волосних і місцевих осередків Союзу проходила з однаковою інтенсивністю. Траплялися випадки, коли селяни приймали присуд про приєднання до ВСС, проте в майбутньому новостворений союз нічим себе не проявляв. Відділи Селянського союзу активно діяли насамперед у тих місцевостях, де були утворені комітети [див. додаток Д]. Волосні комітети створювалися за представницьким принципом і включали представників сіл¹. Місцеві комітети ВСС склалися з кількох осіб і включали в себе, зазвичай, голову, скарбника та секретаря². В окремих місцевостях керівні органи союзів налічували кілька десятків осіб³.

Волосні відділення Селянського союзу проводили значну організаційну роботу: керували страйковою боротьбою, виступали посередниками у переговорах між сільськогосподарськими робітниками та роботодавцями з питань підвищення заробітної плати, покращення умов праці, здешевлення оренди, знімали з економії прийшлих робітників⁴, змінювали та бойкотували волосну владу і поліцію⁵, створювали міліцію для підтримання порядку⁶, вживали заходи щодо зниження цін на предмети першої необхідності⁷. Окремі волосні союзи велику увагу приділяли веденню різної документації: протоколів засідань, рахунко-

¹ ЦДІАК України. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1655. – Арк. 4; Там само. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 2122. – Арк. 16; Там само. – Ф. 705. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 172.

² Там само. – Ф. 358. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 73; Там само. – Ф. 1072. – Оп. 3. – Спр. 1575. – Арк. 22-22 зв.; Там само. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 387. – Арк. 22 зв.; ДАПО. – Ф. 138. – Оп. 1. – Спр. 315. – Арк. 57.

³ Буцик А. К. Селянський рух на Київщині... – С. 101.

⁴ ЦДІАК України. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1607. – Арк. 1; Там само. – Спр. 1875. – Арк. 3-3 зв.; Там само. – Ф. 1072. – Оп. 3. – Спр. 1575. – Арк. 24 зв.; ДАПО. – Ф. 138. – Оп. 1. – Спр. 334. – Арк. 6-6 зв.; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 1132. – Арк. 27, 48; Высший подъём революции... – Ч. 3., кн. первая. – С. 297; Революционные события 1905-1907 гг. на Полтавщине (документы и материалы) / [под ред. Г. В. Базилевича]. – Харьков : Харьковское областное издательство, 1957. – С. 123; Кирюхи на Е. И. Местные организации... – С. 146.

⁵ ЦДІАК України. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1875. – Арк. 4; Там само. – Ф. 1072. – Оп. 3. – Спр. 1575. – Арк. 19 зв.; Революционная борьба на Херсонщине в 1905-07 гг. Сборник док. и мат. – Херсон : Херсонское книжное издательство, 1962. – С. 242-243; Пороскун І. Вказ. праця. – С. 96-98; Сердюк М. Вказ. праця. – С. 53-69; Замковий П. В. З історії «селянської республіки» на Сумщині / П. В. Замковий // Український історичний журнал. – 1985. – № 12. – С. 87-94; Свідзінський М. Вказ. праця. – 1929 – № 2. – С. 69-70.

⁶ Рева І. М. Вказ. праця. – С. 78.

⁷ ЦДІАК України. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1607. – Арк. 1.

вих книг, списків членів тощо¹. Крім того, здійснювалася агітаційна роз'їзна робота². Подекуди підтримувалися безпосередні зв'язки з центральними органами Союзу³.

Велику активність проявив Хорошковський волосний комітет Кобелякського повіту Полтавської губернії, що існував з листопаду 1905 р. – по січень 1906 р. і об'єднав 6 тис. селян. Керівництво союзом здійснювала жінка-лікар Ганна Волович. Представники союзу агітували по усьому повіту, керували страйковою боротьбою сільськогосподарських робітників, здійснювали посередництво між роботодавцем та робітниками, виступаючи з вимогами підвищення платні. При цьому вимоги робітників були задоволені⁴.

На Полтавщині відзначався також Сорочинський волосний селянський союз Миргородського повіту Полтавської губернії, який було утворено 21 листопада 1905 р. Він об'єднував район з 4-х волостей і нараховував більше 300 членів. Центр руху с. Великі Сорочинці займали значну площу, тому його поділили на 7 районів і у кожному були свої уповноважені. Після арешту одного з ватажків руху самоуправління сорочинських селян сягнуло апогею: було створено власну міліцію та заарештовано пристава і урядника. Діяльність волосного союзу полягала в поширенні ідей ВСС на інші села та волості, а також у здійсненні посередництва між сільськогосподарськими робітниками та поміщиками при визначенні цін на сільськогосподарські роботи. В період найвищого підйому революції члени волосного союзу здійснили збройний опір військам, що загалом, не було характерним для діяльності ВСС⁵.

В с. Улянівка Сумського повіту Харківської губернії після Маніфесту 17 жовтня 1905 р. утворився волосний селянський союз. На чолі союзу стояв місцевий вчитель, а також було утворено виконавчий комітет⁶. 27 листопада 1905 р. селяни переобрали волосного старшину та зняли писаря, крім того, до заміни останнього опечатали скриню старости⁷. В Хотінській волості того ж повіту після маніфесту 17 жовтня 1905 р. утворився волосний селянський союз. Було сформовано комітет, який очолив зем-

¹ Там само. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 4878. – Арк. 45-49; Когон Э. Вказ. праця. – С. 206.

² ЦДАК України. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 338. – Арк. 6-6 зв.; Там само. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 4878. – Арк. 49.

³ Там само. – Спр. 4902. – Арк. 27 зв.

⁴ «Крестьянский союз» в Кобеляках // 1905 год на Полтавщине : сборник. – Полтава, 1925. – С. 110-114.

⁵ Муха Г. Как произошли... – С. 95-100.

⁶ ЦДАК України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 1738. – Арк. 1-1 зв.

⁷ Свідзінський М. Вказ. праця. – 1929. – № 2. – С. 69-70.

ський фельдшер І. С. Аршинов. Він замовив для комітету печатку, якою помічав прокламації, отримані з м. Сум.

Політично неосвічені та малограмотні селяни не брали активної участі в роботі комітету і навіть не збиралися на окремі сходи та засідання. Розмови з ними велися лише на загальних селянських зборах¹. До волосного комітету ВСС приєдналися всі 120 працівників сільськогосподарської майстерні Хотінського маєтку графа Строганова. Волосний комітет повністю замінив волосну владу. Були закриті горілчані крамниці в с. Хотін, було перервано телеграфне сполучення з Сумами. В середині грудня 1905 р. селяни хотіли взяти маєток графа Строганова під контроль комітету, велася підготовча координаційна робота у сусідніх селах, але репресії завадили завершити задумане².

Волосний комітет Покошицького селянського союзу (ПСС) Кролевецького повіту Чернігівської губернії за ступенем впливу посідав одне з чільних місць в Україні. Його члени ставили собі за мету сприяти розвиткові організації Союзу в усій губернії³. Головою ПСС був інструктор із сільськогосподарської частини департаменту землеробства в м. Ялуторівську, Тобольської губернії козак М. Д. Яценко, а секретарем і завідувачем фінансами – студент імператорського Московського університету О. О. Кононенко⁴. Отже, майже як і скрізь, керівництво союзу в Покошичах знаходилося в руках інтелігенції.

Початки Покошицького селянського союзу відносяться до 30 жовтня 1905 року. Цього дня місцевий земський начальник Забелло на волосному сході оголосив Маніфест 17 жовтня і запропонував селянам надіслати царю подяку за нього⁵. Яценко, який приїхав з Тобольської губернії на похорони батька, відповів: «Рано дякувати, бо ще очі не висохли від оплакування тих, що поклали голови за волю»⁶. Внаслідок цього сільська громада вирішила подяку не слати, а, після від'їзду земського начальника, Яценко запропонував їм утворити Селянський союз для обговорення своїх потреб. З ініціативи Яценка і Кононенка в приміщенні Покошицького во-

¹ ЦДІАК України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 1382. – Арк. 108; Там само. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 2120. – Арк. 5-5 зв.

² Аграрное движение в России... – С. 302; Пороскун І. Вказ. праця. – С. 96-98.

³ Дроздов І. Г. Крестьянские союзы... – С. 8.

⁴ Революция 1905-1907 гг. на Украине : сборник документов и материалов в двух томах / [ред. колл.: Ф. Е. Лось (отв. ред.), И. П. Олейник, В. И. Шелудченко]. – К. : Государственное издательство политической литературы УССР, 1955. – Т. 2, ч. 1. – С. 738.

⁵ Там само. – С. 739.

⁶ Качинський В. Вказ. праця. – С. 185.

лосного правління протягом листопада-грудня щонеділі проходили зібрання по кілька сотень людей не лише з навколишніх сіл, але й з сусідніх волостей та повітів¹. Спочатку це був просто гурток², але вже 21 листопада 1905 року в Покошичах зібралось до 300 уповноважених від 18 сіл Покошицької і Покорницької волостей для того, щоб утворити Селянський союз. На цьому сході було вироблено і затверджено статут місцевого союзу, який було укладено в дусі постанов Всеросійських з'їздів селян, а також обрані члени правління ПСС. В організацію увійшло 2 тисячі селян з обох волостей³.

З метою поширення діяльності Союзу, члени його правління відкрито розсилали по губернії свої звернення, написані на офіційних бланках Покошицького волосного правління і з його печаткою⁴. В одній з відозв говорилося: «Братці! Якщо вам набридло рабство, якщо у вас мало землі, а податки важкі, відгукніться на наш заклик, об'єднайтеся з нами заодно в одну спілку селянську. В єдності сила! Чим більше буде нас, які дружньо стоять за одно, тим скоріше ми вийдемо з нашої темряви і бідності»⁵.

Окрім того, були в Покошицького союзу і роз'їзді агітатори. На сходах та мітингах в різних селах вони виступали з промовами в яких пропагувалися ідеї Селянського союзу⁶. Ця робота мала певний успіх. Так, результатом агітації земського фельдшера Покошицької ділянки П. І. Ходата в с. Вишеньки, проведеної 28 листопада 1905 року, стало приєднання села до ПСС⁷.

Запрошення приєднатися до нього та взяти участь у з'їзді 27 грудня 1905 р. в с. Покошичі було надіслано усім сільським товариствам Кролевецького, Новгород-Сіверського та Сосницького повітів. Заплановане зібрання не відбулося, оскільки 25 грудня весь актив Покошицького волосного осередку ВСС було заарештовано⁸.

Діяльність Покошицького селянського союзу проходила на ґрунті програми і тактики ВСС, ключовим положенням якої була мирна боротьба. Внаслідок цього ПСС мав, так би

¹ Революція 1905-1907 гг. на Украине. Сборник документов и материалов в двух. – Т. 2, ч. 1. – С. 739.

² Свідзінський М. Вказ. праця. – 1928. – № 6. – С. 150.

³ Корреспонденции «Сына Отечества» // Сын Отечества. – 1905. – № 119. – С. 2.

⁴ Дроздов И. Г. Аграрные волнения... – С. 67.

⁵ Олійник А. Селянський рух на Чернігівщині в 1905-1907 рр. / А. Олійник, О. Гора. – К. : Радянська школа, 1959. – С. 100.

⁶ Мірза-Авакянц Н. Вказ. праця. – С. 41.

⁷ ЦДАК України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 323. – Арк. 98-98 зв.

⁸ Там само. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1655. – Арк. 7.

мовити, «охолоджуючий вплив» на настрої селян¹. І все ж, коли 25 листопада 1905 року в Покошичах розповсюдилася чутка, що туди їде сотня козаків, селяни на сході вирішили: «у випадку прибуття в село поліції та війська не пускати їх на квартири та не давати їм продуктів харчування, якщо ж хто насмілиться не виконати цю ухвалу, то будівлі того знищити». Цією ж ухвалою сільського старосту Пилипенка і писаря Побеляка, як не співчуваючих союзницькому рухові, було заміщено іншими особами². Таким чином, під тиском властей характер діяльності Селянський союзу тут (як і скрізь) радикалізувався.

Однак, покошицькі селяни не змогли захистити себе від каральних загонів уряду. В Покошичах 40 драгун Сумського полку і 20 стражників вчинили величезні звірства. Вони піддавали побиттю всіх, хто траплявся їм назустріч, на сільських вулицях. Трьох осіб з керівників союзу драгуни прив'язали арканами до сідел і відпустили коней. Усе це супроводжувалося криками: «Ось вам свобода! Ось вам недоторканість особистості! Тепер наша влада! Вб'ємо, відповідати не будемо!»³.

Таким чином, Покошичі стали центром об'єднання селян двох волостей. Надалі організація проявляла тенденцію до поширення, кульмінацією якої став селянський з'їзд представників трьох повітів.

В листопаді 1905 р. утворився Красно-Кам'янський волосний селянський союз у Олександрійського повіту Херсонської губернії. В союз об'єдналося 875 осіб. Його керівниками були лікар В. Стризовер та аптекарський помічник єврей Н. М. Альпін⁴. В присуді про приєднання до ВСС говориться про «мирний шлях», та про створення Державного фонду землі в якій земля переходить без усякого викупу та здаватиметься селянам в оренду в розмірах, які селянин зможе самостійно обробляти, державне страхування всіх громадян, виборність вчителів, заміну волосної влади земствами, обраними на демократичних началах, скасування посади місцевого начальника, а також висловлено протест проти чиновників, що організують єврейські погроми⁵. Згадану резолюцію було надруковано в № 662 від 8 грудня 1905 р. газети «Елисаветградские новости» і вона, безперечно, мала позитивний вплив на розвиток союзницького руху в цілому повіті⁶.

¹ Дроздов И. Г. Аграрные волнения... – С. 72-73.

² ЦДІАК України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 164. – Арк. 239-239 зв.

³ Кирюхина Е. И. Местные организации... – С. 151.

⁴ ЦДІАК України. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 126. – Арк. 3-8.

⁵ Там само. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 4878. – Арк. 37.

⁶ Там само. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 126. – Арк. 5 зв.

Агітаційно-пропагандистська діяльність союзу не обмежувалася лише згаданою публікацією. Вона була налагодженою і добре організованою. Для агітації члени союзу мали 3-и гектографи на яких друкували відозви від імені Красно-Кам'янського селянського союзу. Однією з найпоширеніших була відозва «К громадам-кресьянам». Крім того, за найближчими 14 селами було закріплено 4 групи агітаторів а в самому селі систематично влаштовувалися зібрання в сільській школі, сільській управі та будинках селян. При цьому правління Красно-Кам'янського волосного селянського союзу велику увагу приділяло веденню протокольної документації, а тому систематично вело журнали своїх засідань¹.

Селяни в переважній більшості підтримували ВСС. Найбільшим його противником був місцевий священник о. Дмитрій. При зустрічі з селянами він говорив, що керівники союзу ведуть їх до загибелі. У відповідь діячі комітету запросили о. Дмитрія на своє засідання для співбесіди, однак той відмовився, посилаючись на незаконність цього зібрання².

Під керівництвом Красно-Кам'янського волосного селянського союзу, як вже зазначалося, 7 грудня 1905 р. в с. Алеївка Олександрійського повіту Херсонської губернії було створено Тимчасовий повітовий комітет ВСС, а також 28 грудня 1905 р. проведено повітовий з'їзд за участі 63 виборних від 53 сіл³.

В період найвищого підйому революції діяльність волосного союзу радикалізується, що проявилось у роззброєнні місцевої поліції та придбанні зброї для можливого опору військам⁴.

Велику активність проявляв також Іванівський волосний селянський союз Мелітопольського повіту Таврійської губернії. Присуд про приєднання села Іванівка до ВСС було підписано 17 листопада 1905 р. Під присудом підписалося 207 осіб. На чолі союзу стояла місцева сільська інтелігенція: три вчителі та один лікар.

Діяльність Іванівського волосного селянського союзу полягала в організації мітингів, а також агітації серед селян з метою залучення до союзу нових членів. 26 листопада 1905 р. в с. Іванівка відбулися збори волосної організації. На них було прийнято рішення висловити протест проти арешту членів організаційного Бюро ВСС і вимагати їх звільнення, а також звернутися з пропозицією утворити волосні селянські союзи в усіх волостях Мелітопольського та інших повітів. 27 листопада 1905 р. казенними пакетами з

¹ Там само. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 4878. – Арк. 45-49, 52-52 зв.

² Там само. – Арк. 38 зв.

³ Там само. – Арк. 38-38 зв., 40.

⁴ Там само. – Арк. 45-49.

номерами та печаткою Іванівського волосного правління та з відома волосного старшини було розіслано копії наведених вище постанов, а також копії Агайманського сільського сходу про приєднання до ВСС в усі волосні правління Мелітопольського та сусідніх повітів з друківаним листом в якому адресатів прохали розповісти чи є в їх місцевості волосний селянський союз, яким чином його організовано, чи може адресат вказати імена найсвідоміших осіб для налагодження зв'язку у справах союзу. 10 грудня представники сільських організацій знову зібралися на збори для обрання делегатів на губернський з'їзд членів Селянського союзу. Також прийнято було рішення об'їхати з агітаційною метою ті села, де селянські союзи ще не було створено¹.

В Казенно-Торсько-Олексіївській волості Бахмутського повіту Катеринославської губернії до союзу приєдналися села Аврамівка, Софіївка, Миколаївка та Казенно-Торсько-Олексіївка. Волосна організація ВСС була створена місцевим вчителем і проіснувала тут з жовтня 1905 р. по січень 1906 р. В союз увійшло 500 осіб. При цьому три села брало участь в рухові повним складом, а в інших місцевостях – лише середняки та бідняки. Загострилася і політична боротьба: населення поділилося на правих та лівих. Участь в русі не брало 2-3 хутори колоністів. Загалом рух проходив мирно: збиралися сходи та обирались уповноважені. Висувалися також вимоги покращення землекористування та зниження орендної плати. На волосних сходах селяни вимагали, щоб в утриманні волості брали участь пани, попи, купці та колоністи. Коли у зв'язку з посиленням репресій легальна діяльність стала неможливою розпочалися підпали та крадіжки, що здійснювали невідомі особи. При цьому частину учасників руху було заарештовано, а частину вислано. В 1906 р на зміну ВСС прийшли есери².

У Лошкар'ювській волості Катеринославського повіту цієї ж губернії присуд про приєднання до ВСС було затверджено 8 грудня 1905 р. В задалегідь підготовленому присуді містився пункт про перехід всієї землі, окрім приватновласницької покупної, у розпорядження всього народу. Було також утворено волосний комітет на діяльність якого збирали по 50 коп. 22 грудня 1905 р. було обрано нового волосного старшину, а вже 26 грудня цього ж року відбулося вигнання з волосного правління місцевого урядника, котрий приїхав оголосити про запровадження військового стану. 11 січня 1906 р. селяни змістили також місцевого станового пристава, що намагався заарештувати ак-

¹ ЦДІАК України. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 338. – Арк. 4-5 зв.

² Аграрное движение в России... – С. 445-446, 448-450, 452.

тивіста союзу. Члени союзу проводили агітацію в німецькій колонії Петровське, але там їх пропаганда не мала успіху¹.

Загалом, волосні осередки Союзу були важливими організаційними центрами. Вони координували діяльність сільських комітетів, допомагаючи оперативно вирішувати наявні проблеми в межах волості.

На найнижчому рівні структурної мережі Селянського союзу перебували місцеві організації. Зазвичай, вони у своїй роботі були тісно пов'язані з волосними чи повітовими осередками Союзу, але були й такі, що існували автономно². Вони також виступали в ролі посередників між роботодавцями та працівниками, намагаючись покращити становище останніх за допомогою страйків³, змінювали⁴ та бойкотували місцеву владу⁵, агітували за бойкот Державної Думи та необхідність Установчих Зборів⁶, проводили сходи, мітинги⁷, протестували проти введення воєнного стану та посиленої охорони⁸, колективно відмовлялися вживати

¹ Александров О. Вказ. праця. – С. 12; ЦДІАК України. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1875. – Арк. 3 зв.-4.

² ЦДІАК України. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1875. – Арк. 5 зв.

³ Там само. – Спр. 1432. – Арк. 13 зв.-14; Там само. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 2194. – Арк. 7; Там само. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 4891. – Арк. 44; Там само. – Ф. 442. – Оп. 704. – Спр. 285. – Арк. 109-110; Там само. – Ф. 705. – Оп. 1. – Спр. 181. – Арк. 47; Высший подъём революции... – Ч. 3, кн. первая. – С. 14; Новицький М. Вказ. праця. – С. 36; Аграрное движение в России... – С. 302, 328, 330-331; Буцик А. К. Селянський рух на Київщині... – С. 95.

⁴ ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 1283. – Арк. 8-8 зв.; Второй период революции... – Ч. 1: Январь – апрель 1906 года, кн. вторая. – С. 244; Высший подъём революции... – Ч. 3, кн. первая. – С. 14; Свідзінський М. Вказ. праця. – 1929 – № 2. – С. 69.

⁵ Высший подъём революции... – Ч. 3, кн. первая. – С. 78; Меркулов П. Вказ. праця. – С. 68-70.

⁶ ЦДІАК України. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 2643. – Арк. 404-404 зв.; Там само. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 1654. – Арк. 3; Там само. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 438 а. – Арк. 1220; Там само. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 526. – Арк. 11-11 зв.; Там само. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 3841. – Арк. 18; Там само. – Ф. 1072. – Оп. 3. – Спр. 1575. – Арк. 1-1 зв.; ДАПО. – Ф. 138. – Оп. 1. – Спр. 240. – Арк. 9-10; Высший подъём революции... – Ч. 3, кн. первая. – С. 177.

⁷ ЦДІАК України. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1435. – Арк. 392; Там само. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 1834. – Арк. 57-57 зв.; Хроника революционных событий на Одессина в годы первой русской революции (1905-1907 гг.). – Одесса : Маяк, 1976. – С. 108.

⁸ Высший подъём революции... – Ч. 3, кн. первая. – С. 294, 299; Лист до С. О. Єфремова. 5 грудня 1905 р., Харківці // Тесленко А. Ю. Прозові твори; Драматичні твори; Вірші; Листи / вступ. ст., упоряд. і приміт. В. Л. Смілянської; ред. тому Є. П. Кирилюк. – К. : Наук. думка, 1988. – С. 419; По Україні // Громадська думка. – 1906. – № 7. – 8 січня. – С. 2; Наш край. Лохвицький уезд // Киевские отклики. – 1905. – № 331. – 11 (24) грудня. – С. 7; Наш край. Первые дни усиленной охраны в Лохвице // Киевские отклики. – 1905. – № 343. – 24 (9) грудня. – С. 4; Присуд селян // Право. – 1905. – № 51. – 24 грудня. – Сбц. 4134.

горілку та закривали горілчані крамниці¹, поширювали ідеї ВСС по сусідніх селах². Окремі селянські союзи виконували судові функції³, бойкотували військовий призов⁴, відмовлялися сплачувати податки⁵, встановлювали ціни на продукти першої необхідності⁶. Особливу активність продемонстрував селянський союз с. Ольшаниця Васильківського повіту Київської губернії, якому за короткий час вдалося стати центром руху в своєму повіті та поширити вплив на сусідні: Канівський, Київський і Таращанський⁷.

Окремі осередки Союзу розповсюджували власні листівки, надруковані на гектографі⁸ або написані від руки⁹. Ці прокламації мали агітаційно-пропагандистський, просвітницький та інформаційний характер. Особливо велику кількість найменувань листівок за допомогою гектографа виготовив Покошицький волосний комітет ВСС¹⁰.

Функціонування селянських союзів відбувалося за рахунок членських внесків, які становили 20-50 коп.¹¹ Інколи гроші асигнувалися з громадських коштів¹². Частина зібраних коштів передавалася повітовим, губернським та всеросійському осередкам ВСС¹³.

Розглянемо обставини утворення, діяльність та причини зникнення окремих організацій ВСС більш докладно.

¹ Приговори // Хлібороб. – 1905. – 7 грудня. – Ч. 4. – С. 3; Аграрное движение в России... – С. 302; Порожун І. Вказ. праця. – С. 96-98.

² ЦДІАК України. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1875. – Арк. 5 зв.; Там само. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 1383. – Арк. 1-1 зв.; Высший подъем революции... – Ч. 3, кн. первая. – С. 180.

³ ЦДІАК України. – Ф. 1072. – Оп. 1. – Спр. 1575. – Арк. 3.

⁴ Іл. – Ф. 6. – Спр. 98. – Арк. 2; Свідзінський М. Вказ. праця. – 1929. – №2. – С. 72.

⁵ ЦДІАК України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 946. – Арк. 3.

⁶ Свідзінський М. Вказ. праця. – 1929. – №2. – С. 71.

⁷ Буцик А.К. Селянський рух на Київщині... – С. 95; Магась В. О. Діяльність селянського союзу в селі Ольшаниця Київської губернії в період піднесення революції 1905-1907 рр. / В. О. Магась // Україна наукова. Матеріали другої всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції 21-23 грудня 2006 року. – К., 2006. – Ч. 3. – С. 27-28.

⁸ ЦДІАК України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 538. – Арк. 67-67 зв.; Там само. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 4879. – Арк. 1; Там само. – Ф. 838. – Оп. 5. – Спр. 44. – Арк. 1; Там само. – Ф. 1072. – Оп. 1. – Спр. 1575. – Арк. 4.

⁹ Там само. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 558. – Арк. 278.

¹⁰ Там само. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 2361. – Арк. 300-319 зв.

¹¹ Там само. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1875. – Арк. 3-3 зв.; Там само. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 438 а, ч. II. – Арк. 31 зв., 1095-1100 зв.; Свідзінський М. Вказ. праця. – 1928. – № 6. – С. 164.

¹² ЦДІАК України. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1875. – Арк. 3, 5 зв.; Там само. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 433. – Арк. 26-28.

¹³ Там само. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1875. – Арк. 3.

В с. Шмички Лохвицького повіту Полтавської губернії в 1905 р. селянський союз, утворився внаслідок того, що місцевий землевласник спробував агітувати на користь «партії правого порядку», але селяни, натомість, постановили присуд про приєднання до ВСС¹.

На хуторі Слобідка Лохвицького повіту Полтавської губернії присуд про приєднання до ВСС було прийнято в листопаді 1905 р. Агітацію проводили дворянка попечительниця земської народної школи Є. В. Прендель і два вчителі цієї ж школи. Коли селяни дізнались про арешт найбільшого агітатора у справі ВСС в повіті І. П. Бебра, то зажадали вийти з союзу. Органами внутрішніх справ було проведено обшуки у організаторів союзу, при цьому у дворянки Є. В. Прендель знайшли гектограф².

В с. Харківці того ж Лохвицького повіту до селянського союзу увійшло 172 особи. Одним з головних керівників союзу був український письменник А. Тесленко, який не належав до жодної політичної партії. 4 грудня 1905 р. місцевим селянським союзом було прийнято присуд проти введення посиленої охорони³. В селі було протистояння між «Селянським союзом» до якого входила «голота» та багатіями, які влаштували свій союз. Хоча місцева організація ВСС і прагнула втихомирити селян, але почалися крадіжки і підпали. Організатори та виконавці останніх були невідомі, однак каральним загонам козаків була видана вся верхівка селянського союзу, в тому числі і А. Тесленко. За спогадами І. П. Бебра останній був активістом та хорошим пропагандистом ВСС, «... за це його ненавиділи і з'їли куркулі. Село Харківці козаке село, багате, і там класова боротьба гостро проходила»⁴.

Політична діяльність мешканців с. Диканьки Полтавського повіту активізувалася після проголошення царського Маніфесту 17 жовтня. 26 жовтня 1905 р. зібрався волосний сход, на який були запрошені представники місцевої інтелігенції. Сход обрав 7-ох осіб, що направили Вітте телеграму в якій вказали, що народною довірою Дума користуватиметься лише за умови, якщо вона буде обрана на демократич-

¹ Наш край. Первые дни усиленной охраны в Лохвице // Киевские отклики. – 1905. – № 341. – 22 (4) грудня.

² ЦДІАК України. – Ф. 1072. – Оп. 1. – Спр. 1575. – Арк. 4; Там само. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 538. – Арк. 32.

³ Лист до С. О. Єфремова. 5 грудня 1905 р., Харківці // Тесленко А. Ю. Прозові твори; Драматичні твори; Вірші; Листи / вступ. ст., упоряд. і приміт. В. Л. Смілянської; ред. тому Є. П. Кирилюк. – К. : Наук. думка, 1988. – С. 419.

⁴ Півторадрні В. І. Архип Тесленко: Життя і творчість / В. І. Півторадрні. – К. : Дніпро, 1982. – С. 30-31, 36.

них почала¹. Місцеву організацію ВСС у селі було створено 27 листопада 1905 р. Також було сформовано організаційний комітет з 48 осіб, до якого увійшли козаки та селяни, а також голова місцевого сільськогосподарського товариства В. А. Муромцев, котрого було призначено головою союзу².

В с. Хомутець Миргородського повіту на Полтавщині у селянському союзі в рух брали участь селяни, насамперед бідні, але були люди і середнього достатку. Союз керував страйковою боротьбою. Так, наприклад, членами організації 30 листопада було знято робітників з 2-ох економій, цього ж дня влаштовано страйк з вимогами підвищення зарплати. В першому мастку вимагали збільшення зарплати до 1 руб. в день та передачі землі селянам в оренду не дорожче 3-ох руб. за десятину. У другому вимагали збільшити плату за місяць з 7-9 до 30 руб., домовилися про 15 руб.³

В с. Олександропіль Катеринославського повіту селянський союз було створено наприкінці листопада 1905 р. Для його організації місцевий вчитель привіз оратора – студента з сусіднього села. Було затверджено відповідний присуд, а також утворено комітет. На союз товариство асигнувало 400 руб. Штучно створений комітет ніякої діяльності не проявив⁴.

Села Семенівка та Новоселівка Бахмутського повіту Катеринославської губернії 5 грудня 1905 р. приєдналися до ВСС. Союз був утворений місцевим вчителем О. Снегуровським та священником М. Лавровим. Відсутність насильств з боку селян була наслідком діяльності означених осіб, які вмовляли селян виборювати покращення життя лише мирним шляхом в межах програми ВСС, а священник навіть особисто пом'якшив деякі пункти присуду про приєднання до Союзу⁵.

В с. Петриківка Новомосковського повіту Катеринославської губернії присуд про приєднання до ВСС було прийнято 4 грудня 1905 р. Керівництво місцевого союзу знаходилося в руках двох місцевих вчителів та селянина. Шляхом погроз вони примусили старшину та писаря завірити цей присуд. Очільники місцевого союзу проводили також агітацію в сусідніх селах⁶.

В с. Манюки Новозибківського повіту на Чернігівщині також утворився селянський союз та комітет. Серед очіль-

¹ Крестьяне о Думе // Сын Отечества. – 1905. – № 223. – 9 листопада. – С. 3.

² Диканський союз селян // Полтавщина. – 1906. – № 6. – 8 січня. – С. 3-4; Наши корреспонденты // Полтавщина. – 1905. – 9 (22) де-кабря. – № 301.

³ Аграрное движение в России... – С. 328.

⁴ ЦДІАК України. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1875. – Арк. 3.

⁵ Там само. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1501. – Арк. 7 зв.

⁶ Там само. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1875. – Арк. 5 зв.

ників руху були сільський староста та писар. На союз збиралися кошти. У зв'язку з цим при комітеті була створена посада скарбника¹. Керівник руху в селі М. Дикий був штундистом і переконаним противником насильства: «Я лише веду бесіди з селянами про потреби наші» – казав він урядник².

У с. Білий Колодязь Новозибківського повіту Чернігівської губернії 27 листопада 1905 р. в селянському будинку відбувся сход, що прийняв рішення про приєднання до ВСС. В присуді, зокрема, вимагалось: збільшити за всякий злочин покарання, суди щоб були як в Америці; горілки не продавати, не купувати, не пити; не давати поширюватися чорній сотні³.

У с. Сита Буда того ж Новозибківського повіту Селянський союз комітет ВСС було утворено ще влітку 1905 р. До союзу записалося все село. Керівниками місцевого осередку ВСС були селянин есер Г. Іващенко та єврей соціал-демократ Я. Стерлін, брали участь у Установчому з'їзді ВСС. 4 січня 1906 р. селяни відмовилися обирати сільських десяцьких на 1906 р. та прийняли присуд про зміну сільських старост. Їм на зміну вони обрали громадського старосту С. П. Лугового, діяльність якого на цій посаді була врегульована сільською інструкцією, що зобов'язувала його підкорятися лише товариству⁴.

В м-ку Мена Сосницького повіту Чернігівської губернії місцевий селянський союз було утворено в грудні 1905 р. затвердженням відповідного присуду, який підписало 200 осіб. Було утворено комітет, в який обрали голову, секретаря та уповноваженого. Керував рухом студент-дворянин М. В. Савицький, що притримувався соціал-демократичних поглядів. Противниками союзу виступила місцева влада, а також заможні селяни. Збори місцевого осередку ВСС проходили в чайній попечительства про народну тверезість та школі. Студент влаштував селянські союзи в кількох інших селах, виїжджаючи туди на запрошення⁵. Результатом його діяльності стала відсутність погромів в усіх тих селах, де він побував та говорив про необхідність створення союзу. Організовував він союзи селян за програмою ВСС за виключенням пункту першого аграрного питання, який на його думку мала вирішити Державна Дума, а не установчі збори⁶.

У с. Козіївка Богодухівського повіту Харківської губернії присуд про створення Селянського союзу було прийнято

¹ Там само. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 426. – Арк. 36-37.

² Дроздов И. Г. Аграрные волнения... – С. 123.

³ ЦДАК України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 426. – Арк. 46.

⁴ Высший подъём революции... – Ч. 3, кн. первая. – С. 639-640; Сенчакова Л. Т. Революционные крестьянские комитеты 1905-1907 гг. // Вопросы истории. – 1987. – № 5. – С. 96.

⁵ ЦДАК України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 387. – Арк. 21 зв.-22.

⁶ Там само. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 2146. – Арк. 147.

6 листопада 1905 р. Окрім усього іншого в присуді говорилося про рівноправ'я жінок та покращення побуту солдат та добре ставлення до них офіцерів. До союзу увійшло 500 осіб. Одним з головних керівників союзу був вчитель, член «Союзу вчителів» С. І. Луговий. Було сформовано виконавчий комітет. Союз мав зв'язок з відділеннями ВСС в Москві та Сумах¹. Представники місцевого осередку Селянського союзу проводили агітаційно-пропагандистську роботу в сусідніх селах. Крім того, вони друкували відозви з закликом до селян вступати до ВСС та зразковим присудом Козіївського селянського союзу². З метою припинення руху владою було заарештовано голову та секретаря означеного союзу на що останній відгукнувся таким присудом: «Наш союз прагне досягнення своїх цілей мирним шляхом, але тепер ми не можемо гарантувати, що арешт двох членів його, вплив яких, головним чином, утримував місцеве населення від аграрних безпорядків, не стане приводом до небажаних вчинків. Тому, ми вимагаємо негайного звільнення наших товаришів»³.

У с. Тростянець Охтирського повіту також було створено селянський союз⁴. Присуд не записано в книги волосного та сільського правлінь. Організаторами комітету стали санітарний лікар А. З. Тавшавадзе та фельдшер І. В. Колесніченко, яких називали комітетчиками⁵. Великий вплив на діяльність комітету мали заможні селяни. Союз проводив агітаційно-пропагандистську діяльність, а також мав зв'язок з відділеннями ВСС в Сумах⁶. Союзом було встановлено ціни на продукти першої необхідності⁷.

В с. Малий Історон Лебединського повіту Харківської губернії селянським союзом було прийнято присуд про закриття винної крамниці, але підписали його не всі селяни. Члени союзу брали участь у з'їздах в м. Суми. Крім того, вони проводили агітацію в с. Великий Історон. На Різдво члени союзу були заарештовані. Після цього селяни обеззброїли та заарештували урядника та двох стражників. Заспокоїти селян вдалося лише присланому загону драгунів⁸.

¹ Приговоры, постановления и резолюции // Сын Отечества. – 1905. – № 229. – 15 (28) листопада. – С. 5.

² ЦДІАК України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 1383. – Арк. 1-1 зв., 67-67 зв.; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 1229. – Арк. 14.

³ От комитета козеевского крестьянского Союза // Волна. – 1906. – № 21. – 21 січня. – (3 лютого). – С. 4.

⁴ ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 1152. – Арк. 19.

⁵ ЦДІАК України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 2558. – Арк. 7-7 зв.

⁶ Зубченко В. Як царат розплачувався / В. Зубченко ; під заг. ред. С. П. Потімкова // 1905 рік на Сумщині : збірник. – Суми : Плауг і Молот, 1931. – С. 76.

⁷ Свідзінський М. Вказ. праця. – 1929. – № 2. – С. 71.

⁸ Аграрное движение в России... – С. 301.

В с. Терешковка Сумського повіту Харківської губернії було утворено комітет селянського союзу¹. Його діяльність позначилася зміною всіх сільських властей, закриттям винної крамниці, порубками, потравами, а в грудні 1905 р. зняттям робітників з цукрового заводу. Комітет було заарештовано, а рух придушено військами. При цьому селяни виказували супротив².

У с. Знаменка Сумського повіту Харківської губернії присуд про приєднання до ВСС було затверджено 10 грудня 1905 р. Авторами присуду стали селяни П. Є. Шаповал та С. Ф. Єременко. Основою присуду для них стали публікації в «Сыне Отечества». Присуд, зокрема, містив такі вимоги: «треба, щоб державою правила не чиновники, а Государ Імператор та Державна Дума; виборні повинні обиратися не як у новому законі; а прямо та таємно», а завершувався словами: «Для здійснення всіх вимог ми вступаємо в губернський, повітовий та Всеросійський селянські союзи»³. Присуд було записано в книгу присудів волосним писарем. Означені селяни проводили агітацію і в інших селах⁴.

В м-ку Ново-Воронцовка Херсонського повіту та губернії 29 листопада 1905 р. було прийнято присуд про приєднання до ВСС та утворено комітет селянського союзу очільником якого став міщанин єврейського походження, репетитор А. Ш. Крамаренко⁵. В діяльності місцевого осередку Союзу брало участь бідне, середнє та заможне селянство. В партійному відношенні відчувалися впливи соціалістів-сіоністів та есерів. 30 листопада та 5 грудня 1905 р. селяни обговорили свій присуд про приєднання до ВСС та зробили висновок, що в ньому нічого не сказано про імператора і заявили, що цар повинен бути⁶. Після участі делегатів від місцевого селянського союзу у Херсонському з'їзді було створено комітет з 22 осіб, що мав обговорювати народні потреби і якомога довше утримувати народ від усяких заворушень. Результатом діяльності селянського союзу стала відсутність будь-яких погромів. 1 січня 1906 р. в село прибув загін козаків, однак у зв'язку з повним спокоєм він не вдавався до каральних операцій. Було заарештовано лише секретаря комітету. Після цього селяни інколи дорікали керівникам союзу

¹ ЦДІАК України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 1910. – Арк. 106.

² Аграрное движение в России... – С. 302.

³ ЦДІАК України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 3048. – Арк. 24, 67-68.

⁴ ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 1243. – Арк. 19 зв.; Там само. – Спр. 1278. – Арк. 12 зв.-13.

⁵ ЦДІАК України. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 127. – Арк. 2-3.

⁶ Там само. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 4880. – Арк. 1-3.

словами: «Ви жидівські блюдолизи та панські підпихачі» за те, що в революційний час вони не допустили безпорядків¹.

У с. Курісово-Покровське Одеського повіту Херсонської губернії присуд про приєднання до селянського союзу було підписано 13 листопада 1905 р. Його засновником став вчитель місцевої земської школи². В селі відбувся мітинг на якому було прийнято рішення у випадку незадоволення вимог селян легальним шляхом навесні 1906 р. відібрати поміщицьку землю та розподілити її між безземельними та малоземельними селянами. Місцева влада, налякана розмахом селянського руху, викликала війська, що жорстоко розправилися з учасниками мітингу. Керівники селянських виступів були заарештовані, двох з них було вислано до Архангельської губернії³.

Однією з найвпливовіших низових організацій ВСС був селянський союз с. Ольшаниця Рокитянської волості Васильківського повіту Київської губернії.

Після проголошення Маніфесту 17 жовтня там проходили велелюдні мітинги⁴. На одному з них було обрано селянський комітет⁵, який і керував усім життям села в другій половині жовтня та весь листопад 1905 року⁶. Відомо також, що організація ВСС в Ольшаниця виникла під впливом соціал-демократів⁷.

Усі важливі справи вирішувалися демократично, на сходах. Перший з них відбувся 3 листопада. На нього зібралось до 150 селян. Виступали приїжджі оратори: службовець слюсарної майстерні на станції Бобринська Н. П. Лінков і якийсь невідомий чоловік з Києва. Під їх впливом було обрано делегатів на майбутній Всеросійський селянський з'їзд. Ними стали місцеві селяни А. Б. Кириченко та І. Я. Павліченко⁸. Там же, на сході, селяни збрали делегатам для поїздки 50 крб. Кількість організованих членів Союзу сягала тоді 70 осіб⁹.

Другий сход було влаштовано одразу після повернення делегатів з Москви. Під їх впливом було обрано «комітет

¹ Революционная борьба на Херсонщине в 1905-07 гг. : сборник док. и мат. – Херсон : Херсонское книжное издательство, 1962. – С. 389-390.

² ЦДІАК України. – Ф. 385. – Оп. 1. – Спр. 1427. – Арк. 66-70 зв.

³ Хроника революционных событий на Одессина в годы первой русской революции (1905-1907 гг.). – Одесса : Маяк, 1976. – С. 108.

⁴ Федьков О. М. «Знищити в селянському русі риси пугачовщини...»... – С. 269.

⁵ Буцик А. К. Селянський рух на Київщині... – С. 95.

⁶ Аграрное движение в России... – С. 183-184.

⁷ Федьков О. М. «Знищити в селянському русі риси пугачовщини...»... – С. 269.

⁸ Буцик А. К. Селянський рух на Київщині... – С. 95.

⁹ Його ж. Селяни і сільський пролетаріат Київщини в першій російській революції... – С. 45.

розпорядників» з 10 селян, на який покладався обов'язок не допускати неподобств і захищати бідняків¹.

На третьому сході було оголошено бойкот винній крамниці, питущим і сільському вчителю за те, що він був «панським підпихачем» і погано виконував свої обов'язки².

Ольшаницький комітет ВСС також піклувався про бідних селян та батраків. Члени комітету звернулися до управляючого удільними землями барона Корфа «і просили його відпустити палива з удільних дач, надаючи перевагу при розподілі більш нужденним, список яких обіцяли подати». Відомо також, що управляючий задовольнив прохання селян, тому вони «ходили до барона дякувати за надану послугу»³. Крім того, в листопаді 1905 року ольшаницькі селяни взяли участь у врегулюванні умов праці на місцевому винокурному заводі⁴.

Вплив комітету був надзвичайно великим. Під його тиском припинилося вживання алкоголю і крадіжки. Під впливом Ольшаниці рух охопив оточуючі села, однак ніде не набув такої ж організованості⁵.

Діяльність Ольшаницького селянського союзу носила мирний характер. Самовільних порубок, покосів, потрав, і, тим паче, підпалів не було. Селяни утримувалися від подібних ексцесів, говорячи: «Навіщо псувати те майно, яке й так невдовзі перейде до нас»⁶. Окрім того, для унеможливлення єврейських погромів, було створено спеціальний «гурток оборони» з кількох сотень осіб⁷.

Таким чином, в с. Ольшаниця ВСС виступав як конструктивна сила, що прагнула мирними методами покращити становище селянства. Незважаючи на це, наприкінці грудня 1905 року властями тут були проведені репресії і організована 6-тижнева стоянка солдат. Результатом проведених заходів стало повне припинення руху⁸. Отже, осередки союзу на рівні сіл опікувалися більше практичними справами і меншої уваги приділяли агітаційно-пропагандистській діяльності.

В селах Стави Київського і Мисайлівки Васильківського повітів Київської губернії селянські союзи утворилися з іні-

¹ Федьков О. М. «Знищити в селянському русі риси пугачовщини...»... – С. 270.

² Аграрное движение в России... – С. 105.

³ Федьков О. М. «Знищити в селянському русі риси пугачовщини...»... – С. 270.

⁴ Аграрное движение в России в 1905-1907 гг. – С. 184.

⁵ Там само.

⁶ Там само – С. 101.

⁷ Федьков О. М. «Знищити в селянському русі риси пугачовщини...»... – С. 269-270.

⁸ Аграрное движение в России... – С. 131.

ціативи орендаря удільних земель Е. Е. Рего. Мотивуючи свої дії, останній пояснював, що він «дійсно агітував селян, але виключно з метою утримати їх від усякого насильства і не міг інакше, будучи землевласником Могилівської губернії [і маючи землі] в кількості 756 дес. і Симбірської [-] в кількості 297 дес.»¹. Виступивши на зборах у с. Стави, орендар пояснив селянам постанови листопадового з'їзду Селянського союзу, радив брати участь у виборах до Державної Думи, висловився за збереження монархії і написав клопотання про прийняття у Всеросійський селянський союз². «Просимо вписати нас в число членів Всеросійського селянського союзу, – читаємо у клопотанні селян Стависької волості Київського повіту, – ...і вимагаємо загальної, прямої і таємної подачі голосів при виборах у Державну Думу». Клопотання підписали 89 селян³. У с. Мисайлівці Васильківського повіту місцевий орендар Ладо пояснював: «Ми тепер отримали свободу і повинні нею розумно користуватися, не здійснюючи ніяких насиль»⁴. Згодом у Мисайлівці утворився комітет з 12 осіб, в який входили селяни, вчитель міністерського училища і навіть хотіли записати до нього місцевого священика. «Комітет повинен утримувати селян від всяких порушень, – свідчив один з його членів. – Так, наприклад, за наполяганням комітету наші селяни припинили самовільний випас на удільних землях. На зборах у школі ми співаємо «Боже, царя храни», обговорюємо ваші потреби і вирішили твердо стояти за порядок»⁵.

Відомі також інші факти утворення в листопаді-грудні 1905 р. на Київщині організацій ВСС. Так, у с. Суботів Чигиринського повіту з ініціативи студента Г. О. Кривченко та дворянина О. Г. Безрадецького до 200 селян підписали присуд про приєднання до Селянського союзу. Присуд містив у собі вимоги загальних, прямих, з таємним голосуванням виборів до однопалатної державної думи. Дума повинна була поставити питання про трудове землекористування, прогресивне оподаткування, знищення станів, викладання у школах українською мовою⁶. Присуд селян с. Мірча Київського повіту про приєднання до ВСС ставив лише економічні проблеми. Його підписали 79, а також включені ще 48 «чоловік, які не мають ні шматка землі»⁷. У селах Верхнячка, Пеньожкова, Шукайводи Уманського повіту,

¹ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 856. – Спр. 250. – Арк. 6.

² Там само. – Арк. 6 зв., 7.

³ Там само. – Арк. 9.

⁴ ЦДІАК України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 302. – Арк. 24.

⁵ Там само. – Арк. 24 зв.

⁶ Там само. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 1324. – Арк. 10, 23, 40 зв., 57.

⁷ Киевские Отклики. – 27 ноября 1905. – № 317.

за словами одного чиновника, в другій половині листопада серед селян проявились заворушення у формі самовільних зібрань «на таємні, без участі сільських старосту сходи, читання газет, прийняття резолюцій про приєднання до Московського селянського союзу і наділення селян землею, відібраною в поміщиків, церков і монастирів»¹.

В Езернянській волості Васильківського повіту склався комітет із семи селян по організації волосного селянського з'їзду. В розісланих оповістках сільським старостам пропонувалося зібрати сільські сходи і прислати на 19 грудня виборних в с. Езерню для обговорення питання про приєднання до ВСС. Один з організаторів Селянського союзу, селянин Г. Т. Гловацький, у якого були вилучені видання РСДРП та програма конституційно-прогресивної партії, пояснив, що на з'їзді передавалось вирішити питання про «заходи на випадок безпорядків, так як місцеві селяни не бажають, щоб були безпорядки»². Відомі також інші факти утворення й діяльності організацій ВСС.

На Поділлі агітацію серед жителів Літинського і Летицького повітів здійснювало сімейство Донських (батько, мати і син), котрі також входили до Хмільницької групи ПСР.³ Наприкінці вересня – на початку жовтня 1905 р. пов'язані з Донськими жителі м. Сальниці Літинського повіту О. Воль, Ю. Поліщук, А. Поліщук, Я. Собчук, Ф. Куц та Д. Чеховський організовували зібрання, на яких читали газети і обговорювали питання внутрішньої політики царизму. Ознайомившись з програмою ВСС, вони прихильно поставились до неї і, виходячи з есерівських програмних заasad, говорили «про вибрану народом владу, про розподіл між селянами і міщанами поміщицьких і казенних земель, про необхідність знищити банки, паперові гроші і грошові документи, зменшити податки, про необхідність приєднатись сальницьким міщанам до Всеросійського союзу селян»⁴.

Після появи маніфесту 17 жовтня діяльність есерів почала проявлятися рельєфніше⁵. Згодом у м. Хмільнику відбулося три мітинги, на яких були присутні до тисячі жителів. Перед народом виступали Д. М. Донський, С. О. Донська, Д. Д. Донський та інші оратори. Промовці висловились про причини поразки Росії у війні з Японією, назвавши царизм головним винуватцем цієї ганебної події. Непрямі подат-

¹ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 704. – Спр. 285. – Арк. 109.

² Там само. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 1218. – Арк. 21, 39.

³ Там само. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 4099. – Арк. 7-8.

⁴ Там само. – Арк. 8 зв.

⁵ Там само.

ки есери пропонували замінити прямими, висловили свою думку по аграрному питанню. Пропонуючи конкретні шляхи його вирішення. Донські говорили: «Досягнути цих результатів можна без насильства, об'єднавшись в один загальний Всеросійський союз». Селяни повинні «робити побожому, – рекомендували есери, – і насильно не відбирати майна ні в кого, не бити, не грабувати, а чекати, що вирішить по цьому селянський союз». Селяни агітувалися за проведення соціалізації земель на основі трудового принципу¹. Результатом агітації есерів у м. Хмільнику було те, що міщани висловили незадоволення розподілом земель і обрали «комісію для перевірки орендних списків»².

У м. Сальниця. де агітацію вели есери Д. Д. Донський та С. І. Радченко, міщани уклали наприкінці листопада присуд про приєднання до ВСС і обрали двох делегатів, які повинні «захищати їх інтереси в союзі і Державній Думі»³. Визнаними керівниками Селянського союзу були аптекар О. Воль та міщанин Ю. Поліщук, які «взяли на себе управління містом, почали приймати відвідувачів. забороняли відвідувати міське управління письмоводителю, створили комісію для ревізії грошових книг». Сальницькі міщани переобрали різних посадових осіб: городових, збирачів податків, суддів і вимагали, щоб старі городові покинули службу. Передбачалося перерозподілити міські землі⁴.

Агітація Хмільницької групи ПСР поширювалася на села Літинського і Летичівського повітів, і до неї залучались найбільш активні представники селянства. Співробітником есерів у справі революційної агітації. як свідчив поліцейський пристав. був селянин м. Новокостянтинівка Літинського повіту І. І. Харьков, який «виділявся вмінням і любов'ю говорити на зібраннях народу»⁵. У селянського агітатора було прізвисько Руба, що свідчило про його рішучу вдачу.

Крім вже названих результатів діяльності членів Хмільницької групи есерів, слід назвати й інші: присуди про приєднання до ВСС, прийняті в м. Новокостянтиніві, с. Війтівці Літинського та с. Свічний Летичівського повітів⁶. Всюди соціалісти-революціонери радили селянам не чинити насильств, а об'єднуватись в Селянський союз, який вирішить справу.

¹ Там само. – Арк. 1, 40.

² Там само. – Арк. 8.

³ Там само. – Арк. 9.

⁴ Там само. – Арк. 2, 9.

⁵ ЦДІАК України. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 1053. – Арк. 9.

⁶ ЦДІАК України. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 1053, 2620; КПМДА. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 7365, 7448. – Арк. 131, 131 зв.

Для агітації за приєднання до ВСС на Поділлі використовували виборчу компанію до I Державної Думи. Сход селян м. Станіславчика для виборів уповноважених на повітовий з'їзд відбувся 22 листопада 1905 р. Присутній на сході соціал-демократ М. Добровольський і революційне настроєні селяни М. Козуб, Д. Рожок. П. Рожок, О. Дремуха та інші вимагали обрання уповноваженим робітника-залізничника ст. Жмеринка П. Копильчука. Однак, це порушувало діюче законодавство, і представники місцевої адміністрації перенесли збори на наступний день¹. 23 листопада за ініціативою М. Добровольського було скликано нові збори селян. Соціал-демократ виступив на них із запальною промовою, в якій піддав критиці політику царського самодержавства, вказав на причини поразки Росії у війні з Японією. Далі оратор сказав: «Ми повинні добиватись того, щоб і цар нас боявся. Тому виборного в Думу нам не треба, а потрібен виборний для участі тільки в Установчих зборах на основі загальної, рівної і прямої подачі голосів, без обмежень за статтю і віросповіданням. А височайший маніфест – нуль. Робіть так, як я вам кажу. Тоді ви отримаєте всю землю без гроша». Революціонер закликав до несплати податків і закінчив словами: «Вам начальство не потрібне, ми будемо управляти самі»². Промова мала успіх у селян. Тут же, на сході, почали збирати гроші на газету, яка, за словами революціонера, «принесе селянам велику користь». З ініціативи соціал-демократа М. Добровольського селяни обрали 12 чоловік у сільський комітет Всеросійського селянського союзу і «заявили, що поліцейських, сотських і десятських на 1906 рік обирати не будуть, бо ніякі власті нам не потрібні»³.

У містечку Юзвин, і селі Медвеже Вушко Вінницького повіту агітатором і організатором Селянських союзів виступив учитель Юзвинського народного училища, соціал-демократ Ю. Г. Максимчук⁴. За його ініціативою у II-й половині листопада і 6 грудня 1905 р. у названих населеннях пунктах пройшли селянські сходи, на яких були прийняті ухвали про приєднання до Всеросійського селянського союзу⁵. Основні вимоги присуду селян с. Медвеже Вушко передбачали, що вибори до Державної думи повинні бути загальними, рівними і прямими з таємною подачею голосів і надання законодавчих функцій Думі і підвітність перед нею уряду; ліквідація станів; підвищення ролі волосного правління, земства і відміна посади земського начальника. Пункт сьомий був присвяче-

¹ Там само. – Спр. 7407. – Арк. 12.

² Там само.

³ Там само. – Арк. 12-13.

⁴ КПМДА. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 7390. – Арк. 26.

⁵ Там само. – Арк. 3, 26.

ний аграрному питанню: «необхідно, щоб були передані в загальну власність всього народу всі землі – державні, й удільні, монастирські, церковні і інші, а також приватницькі». Умови передачі землі селянам мала вирішити Державна дума, надавши їй «тільки тим, хто буде обробляти працею своєю і своєї сім'ї»¹. У такому ж дусі витримані й інші вимоги присуду.

Таким чином, оперативно вирішувати наявні проблеми в межах волостей допомагали волосні комітети, які поєднували координаційну діяльність з практичною роботою. Селянські союзи на місцях проводили основну роботу, втілюючи безпосередньо тактичні постанови Установчого та Делегатського з'їздів ВСС.

Загалом, робота волосних і місцевих селянських союзів проходила переважно в легальному руслі на ґрунті тактичних постанов всеросійських з'їздів ВСС і мала, здебільшого, стабілізуючий вплив. У місцевостях, де діяли осередки Союзу, майже не траплялося випадків стихійного руху (вбивств, підпалів, порубок, потрав тощо). Селяни надавали перевагу мирній планомірній організованій боротьбі за свої права².

Реакція кінця 1905 – початку 1906 рр. поклала край відкритій діяльності селянських союзів. Зі зверненнями, у яких висловлювалася негативна оцінка діяльності ВСС, а також містився заклик до селян залишити Союз та припинити боротьбу, виступили губернатори Волинської³, Херсонської⁴, Полтавської⁵ та Катеринославської⁶ губерній. По селах проходили каральні експедиції, що інколи завершувалися по-

¹ Там само. – Арк. 4, 4 зв.

² ЦДІАК України. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1501. – Арк. 7 зв.; Там само. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 2146. – Арк. 147; Там само. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 559. – Арк. 68-68 зв.; Там само. – Ф. 321. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 106; Там само. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 4878. – Арк. 37; Там само. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 4889. – Арк. 7-7 зв.; Там само. – Ф1072. – Оп. 1. – Спр. 1575. – Арк. 5; Высший подъём революции... – Ч. 3, кн. первая. – С. 14; Революционная борьба на Херсонщине в 1905-07 гг. : сборник док. и мат. – Херсон : Херсонское книжное издательство, 1962. – С. 389-390; Дописи // Вісти. Політична, економічна, наукова і літературна газета. – 1906. – № 3. – 22 лютого. – С. 4; По Україні // Громадська думка. – 1906. – № 1. – 1 січня. – С. 2; Приговор крестьян и казаков Никольской волости Полтавского уезда // Полтавщина. – 1905. – № 296. – 2 грудня; Дроздов И. Г. Крестьянские союзы... – С. 23; Карпов Н. Крестьянский союз // Карпов Н. Крестьянское движение в революции 1905 года в документах. – Л. : Государственное издательство, 1926. – С. 12.

³ Федьков О. М. Аграрна політика уряду... – С. 323-324.

⁴ ЦДІАК України. – Ф. 268. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 58; Воззвание к крестьянам херсонского генерал-губернатора Давыдова // Право. – 1906. – № 3. – 22 січня. – Сбц. 214.

⁵ Хроника // Право. – 1905. – № 50. – 18 грудня. – Сбц. 4061; Хроника // Право. – 1906. – № 9. – 5 березня. – Сбц. 823.

⁶ Объявление екатеринославского генерал-губернатора сельскому населению // Право. – 1906. – № 4. – 29 січня. – Сбц. 319.

биттями і людськими жертвами¹. Діячі союзів, переважно із середовища сільської інтелігенції, заарештовувалися, найактивніші ув'язнювалися або ж відправлялися в заслання². Подекуди селянські союзи чинили збройний опір каральним операціям уряду³. Так, велика сутичка мала місце в с. Великі Сорочинці Миргородського повіту Полтавської губернії⁴.

Опір селян викликали також арешти активних діячів ВСС⁵. З огляду на це, МВС надіслало губернаторам інструкцію, в якій, зокрема, зазначалося, що у разі

¹ Революционная борьба на Херсонщине в 1905-07 гг. : сборник док. и мат. – Херсон : Херсонское книжное издательство, 1962. – С. 242-243; Хроника революционных событий на Одещине в годы первой русской революции (1905-1907 гг.). – Одесса : Маяк, 1976. – С. 108; Линтварев Г. Что делается в Сумском уезде (от нешего корреспондента) // Волна. – 1906. – № 21. – 21 січня (3 лютого). – С. 3; Наш край. От наших корреспондентов. Каневский уезд // Киевские отклики. – 1906. – № 4. – 4 (17) січня. – С. 3; Аграрное и революционное движение. Центр // Нужды Деревни. – 1906. – № 6. – 12 лютого. – Сбц. 248; Аграрное и революционное движение. Центр. Россия // Нужды Деревни. – 1906. – № 3. – 22 січня. – Сбц. 106; Аграрное и революционное движение. Юг // Нужды Деревни. – 1906. – № 5. – 5 лютого. – Сбц. 196; Крестьянский союз // Нужды Деревни. – 1906. – № 3. – 22 січня. – Сбц. 108; Наши корреспонденты м. Сребное // Полтавщина. – 1906. – № 6. – 8 января. – С. 4; Короленко В. Г. Сорочинская трагедия // Короленко В. Г. Война пером / сост., вступ ст. и примеч. М. А. Соколовой ; худож. А. Денисов. – М. : Сов. Россия, 1988. – С. 348-393.

² ЦДІАК України. – Ф. 313. – Оп. 1. – Спр. 1185. – Арк. 114-115 зв.; Там само. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 338. – Арк. 7 зв.; Там само. – Ф. 1596. – Оп. 1. – Спр. 56. – Арк. 2-2 зв.; Второй период революции... – Ч. 1. Январь – апрель 1906 года, кн. первая. – С. 139; Кучерявий Хв. Містечко Сенча // Боротьба. – 1906. – № 2-3. – 3 червня. – С. 6; От комитета Козеевского крестьянского Союза // Волна. – 1906. – № 21. – 21 січня (3 лютого). – С. 4; В Лохвице // Киевские отклики. – 1906. – № 3. – 3 (16) січня. – С. 3; Наш край. От наших корреспондентов. К аресту доктора Донского // Киевские отклики. – 1905. – № 331. – 11 (24) грудня. – С. 6; Из земской жизни // Нужды деревни (СПб, тижневик, ліберал). – 1906. – 8 січня. – № 2. – Сбц. 67; Хроника // Право. – 1906. – № 9. – 5 березня. – Сбц. 957; Аграрное движение в России... – С. 330-331, 452; Шешунова І.М. Участь учителів у революції // Український історичний журнал. – 1985. – № 12. – С. 62.

³ ЦДІАК України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 1052 а. – Арк. 1047-1047 зв.; ЦДІАК України. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1875. – Арк. 2 зв., 3 зв.-4.; ЦДІАК України. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 4878. – Арк. 52; ЦДІАК України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 433. – Арк. 71-71 зв.; ЦДІАК України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 558. – Арк. 278; Второй период революции... – Ч. 1. Январь – апрель 1906 года, кн. вторая. – С. 160; Аграрное движение в России... – С. 301.

⁴ Ужасные дни в м. Сорочинцах // Киевские отклики. – 1906. – № 6. – 6 (19) січня. – С. 5; Козиленко Н. М. Восстание в Великих Сорочинцах / Н. М. Козиленко ; под ред. Г. В. Базилевича. // Революционные события 1905-1907 гг. на Полтавщине (документы и материалы). – Харьков : Харьковское областное издательство, 1957. – С. 241; Якименко Н. А. Сорочинская трагедия / Н. А. Якименко // Вопросы истории. – 1986. – № 1. – С. 178.

⁵ ІА. – Ф. 6. – Спр. 45. – Арк. 1; Події в Лохвицькому повіті // Громадська думка. – 1906. – № 26. – 7 лютого. – С. 3.

ув'язнення вчителів, фельдшерів, та інших земських службовців не потрібно звертати увагу на виступи «різних самозваних союзів та делегацій»¹. В окремих випадках для втілення цієї інструкції місцева влада змушена була застосовувати заходи надзвичайного характеру. Так, для арешту В. Строменка до с. Солоного Катеринославського повіту і губернії була направлена артилерійська частина. Строменко, щоб запобігти катастрофі та врятувати село, змушений був здатися². У Сумському повіті Харківської губернії влада, щоб перешкодити спробам визволення головних керівників повітового Селянського союзу, постійно змінювала місця їх ув'язнення³.

Загалом, у другій половині 1905 – січні 1906 рр. діяльність організацій Селянського союзу проходила переважно на легальному ґрунті та пройшла періоди зародження, становлення та піднесення. В період зародження та становлення основним видом діяльності осередків ВСС була організаційно-присудна: приймалися присуди з викладенням вимог селян, організовувалися перші осередки Союзу. З прийняттям Маніфесту 17 жовтня розпочалося піднесення Селянського союзу. Його осередки в Україні поступово перейшли до планомірного відстоювання інтересів селян мирними засобами на всіх рівнях. Організації ВСС у 1905 р. виявляли стійку тенденцію до поширення свого впливу, однак швидке зростання їх суспільно-політичного значення було перервано репресіями самодержавства.

3.3. Спроба скликання Українського селянського з'їзду та утворення Української селянської спілки

Висока активність організацій ВСС в Україні проявилася, зокрема, у піднятті національного питання. Наприкінці 1905 р. розгорнулася робота зі скликання Українського селянського з'їзду та утворення Української селянської спілки – організації, яка мала захищати інтереси українського селянства.

Їх необхідність член УДП-УДРП В. Шемет обґрунтував таким чином: «...кожен нарід по своєму живе, по своєму та кож і хазяйнує і на свою землю рідну... має найбільші права... Шануючи дуже постанови з'їзду селянського у Москві – ми проте гадаємо, що на Україні земельне питання повинен

¹ ЦДІАК України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 781. – Арк. 111.

² Александров О. Вказ. праця. – С. 19.

³ Замковий П. В. Нові документи з історії революційної боротьби селян Сумщини у 1905 р. / П. В. Замковий, Л. Я. Демченко // Архіви України. – 1986. – № 1. – С. 41; Хроніка // Право. – 1906. – № 2. – 15 січня. – Сбц. 142.

розв'язувати Всеукраїнський селянський з'їзд, а його скликання повинна Всеукраїнська спілка хліборобська¹.

Всеукраїнський з'їзд селян у Києві мав відбутися з відома Центрального бюро ВСС², а можливість скликання подібних форумів на рівні національних областей була передбачена програмою Селянського союзу³. Ідея необхідності скликання обласних з'їздів була подана делегатом Донецького округу ще на Установчому з'їзді ВСС. Він вказував на наявність певних особливостей, які мали велике значення на місцевому рівні та мало цікавили Всеросійські з'їзди, як, наприклад, питання про друк книг українською мовою⁴. Отже, обласні з'їзди мали враховувати існуючі особливості на рівні національних областей.

Крім того, на листопадовому з'їзді ВСС делегати з українських губерній (Чернігівської та Полтавської) наголошували на необхідності виділення обласного структурного підрозділу в Селянському союзі⁵. На цьому ґрунті й розгорнулася робота з утворення Української селянської спілки.

Одразу ж після закінчення Делегатського з'їзду ВСС 11 листопада 1905 р. українські представники, що спеціально затрималися задля цього в Москві, зібралися окремо на нараду. На ній було присутньо 17 селян-українців із Харківської, Полтавської, Чернігівської, Київської, Курської губерній та Донщини⁶ (їх список було знайдено під час обшуку в одного з активних діячів РУП П. Дятлова)⁷. На означеній нараді крім селян були присутні представники українських політичних партій: УСДРП, «Спілки» (в т.ч. і

¹ ЦДІАК України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 1529. – Арк. 17; Шемет В. Про селянський з'їзд / В. Шемет // Хлібороб. – 1905. – № 3. – 28 листопада. – С. 1; Магась В. О. Справа скликання Всеукраїнського з'їзду селян та утворення Української селянської спілки в роки першої революції в Росії / В. О. Магась // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2007. – Т. XVIII. – С. 311.

² Свідзінський М. Вказ. праця. – 1928. – № 6. – С. 160.

³ Учредительный съезд Всероссийского крестьянского союза (Протокол). Издание Главного Комитета Всероссийского Крестьянского Союза. – Б. м. в. : Б. в., Б. р. в. – С. 19; Симонова М. С. Крестьянский союз Всероссийский / М. С. Симонова // Советская историческая энциклопедия. – М. : Сов. Энциклопедия, 1965. – Т. 8. – С. 110.

⁴ Учредительный съезд Всероссийского крестьянского союза (Протокол). Издание Главного Комитета Всероссийского Крестьянского Союза. – Б. м. в. : Б. в., Б. р. в. – С. 19.

⁵ Куреньшев А. А. Всероссийский крестьянский союз. 1905-1930 гг. Мифы и реальность / А. А. Куреньшев. – М. : АИРО-XX; СПб. : Дмитрий Буланин, 2004. – С. 130.

⁶ ЦДІАК України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 1323. – Арк. 6, 7.

⁷ Там само. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 2326. – Арк. 127-127 зв.; Федьков О. М. Політичні партії і селянство... – С. 101.

М. Меленевський) та УДП. Для проведення підготовчої діяльності до Києва було відряджено члена РУП-УСДРП Василя Мазуренка¹. Ними й було започатковано Українську селянську спілку та призначено першу дату всеукраїнського з'їзду в Києві на грудень 1905 р.², оскільки українські делегати мали виробити спільну позицію до запланованого на січень 1906 р. другого Делегатського з'їзду ВСС у Москві.

На нараді були вироблені такі організаційні засади майбутнього Всеукраїнського селянського з'їзду:

1. На з'їзд у Київ могли прибути селяни незалежно від статі та віросповідання з усіх українських земель, а саме: Київської, Подільської, Волинської, Херсонської, Катеринославської, Полтавської, Чернігівської, Харківської, Чорноморської губерній, а також Кубані. З Донщини, Холмщини, Бессарабії, Таврійської, Курської та Воронезької губерній на з'їзд до Києва могли прислати своїх делегатів ті волості, які вважали себе українськими.
2. Кожна волость могла прислати на з'їзд до Києва одного виборного.
3. Повітові (окружні) й губернські комітети Селянського союзу з України могли послати по два виборних.
4. По два делегати мали право прислати на з'їзд також ті політичні партії, які боролися в Україні за інтереси селянства та робітників³.

Таким чином, намічалось досить широке представництво селян, і в разі успіху рішення такого з'їзду могли б підняти українську справу на новий, якісно вищий рівень.

Важливе місце в підготовці Українського селянського з'їзду та започаткуванні ВСС належало члену УРП-УДРП С. О. Єфремову, який написав відозву до селянства із закликом узяти участь в організації Українського селянського з'їзду, що була надрукована в «Хліборобі» та розповсюджена окремими відбитками⁴. Поширенням документа займався «Київський комітет організації Українського селянського з'їзду». До нього ввійшли Дмитро Дорошенко, Всеволод Козловський, Сергій Тимошенко (член УСДРП), Кость Хохлич, Петро Оправхата та деякі інші особи. Їхня діяльність полягала в розсилці поштою у волості правління

¹ Мазуренко В. Наше село в 1905 году / В. Мазуренко // Пути Революции. – 1925. – № 2. – С. 41.

² ЦДІАК України. – Ф. 1335. – Оп. 1. – Спр. 492. – Арк. 63; Кирюхина Е. И. Местные организации... – С. 93; Мазуренко В. Наше село в 1905 году / В. Мазуренко // Пути революции. – 1925. – № 2. – С. 41.

³ ЦДІАК України. – Ф. 1335. – Оп. 1. – Спр. 492. – Арк. 63.

⁴ Єфремов С. Про дні минулі (Спогади) (Закінчення) / С. Єфремов // Молода нація. Альманах. – 2004. – № 4. – С. 71.

всієї України друкованих закликів-відбитків із «Хлібороба»¹. Окремі відбитки отримали поштою волосні правління Чернігівщини², Волині³, Київщини⁴ та Поділля⁵. Інколи заклики з «Хлібороба» розсилалися окремим особам, що, можливо, було пов'язано із політичною чи соціальною приналежністю останніх. Наприклад, наприкінці грудня 1905 р. такий відбиток було надіслано вчительці с. Великих Бубнів Роменського повіту Полтавської губернії Н. О. Єфимьєвій⁶.

У згаданому закликові С. О. Єфремовим сформульовано платформу майбутнього з'їзду:

- Автономія України з Українською Народною Радою (сеймом) – демократично обраним законодавчим органом.
- Рівні права і справедливий суд.
- Прогресивне оподаткування.
- Широке використання української мови у школах, судах та інших установах.
- Передача землі у загальнонародну власність та її розподіл за трудовим принципом⁷.

Загалом, завданням Українського з'їзду селян було їх згуртування задля розв'язання економічних та політичних питань на обласному рівні, а також сприяння розвитку національної самосвідомості⁸. З'їзд планували провести в Києві, й головувати на ньому, за даними жандармських органів, повинен був Сорокін (більш докладних відомостей про цю особу ми не маємо)⁹.

Виразником ідеї створення УСС та скликання Українського селянського з'їзду стала перша в Наддніпрянщині легальна українська газета «Хлібороб», яка виходила під гаслом «Селяни всієї України, єднайтеся!»¹⁰. Вона видавалася в листопаді-грудні 1905 р. у м. Лубнах Полтавської губернії відо-

¹ Дорошенко Д. І. Вказ. праця. – С. 79.

² ЦДІАК України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 557. – Арк. 127-128, 151-152; Там само. – Спр. 559. – Арк. 563-565.

³ Там само. – Ф. 1335. – Оп. 1. – Спр. 492. – Арк. 42, 63, 155.

⁴ Там само. – Ф. 275. – Оп. 1. – Спр. 959. – Арк. 2-4, 18; ДАКО. – Ф. 2. Канцелярія Київського губернатора. – Оп. 222. – Спр. 188. О прес-тупных изданиях задержанных в Уманском уезде. (9 січня 1906 – 22 травня 1907 р.) – Арк. 14-14 зв.

⁵ Федьков О. М. «Селяни усієї України єднайтеся!»... – С. 98.

⁶ ДАПО. – Ф. 83. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 3-4 зв.

⁷ ЦДІАК України. – Ф. 1335. – Оп. 1. – Спр. 492. – Арк. 63; Федьков О. М. «Селяни усієї України єднайтеся!»... – С. 97.

⁸ Політична історія України ХХ ст. : у 6 т. / ред. кол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. – К. : Генеза, 2002-2003, – Т. 1: На зламі століть (кінець ХІХ ст. – 1917 р.) / Ю. А. Леванець (кер.); А. П. Нагорна, М. С. Карамзіна. – 2002. – С. 178.

⁹ ЦДІАК України. – Ф. 275. – Оп. 1. – Спр. 1117. – Арк. 3.

¹⁰ Христюк П. Вказ. праця. – С. 146.

ним патріотом і громадським діячем, членом Української народної партії (УНП) М. Шеметом. Усі п'ять опублікованих номерів «Хлібороба» були присвячені проблемі організації українського селянства¹. Такою ж спрямованістю відзначалася й газета «Народня справа», що видавалася в м. Одесі іншим членом УНП І. Луценком². Заклик до утворення Селянської спілки на засадах автономії українського народу, а також інформація про запланований з'їзд були вміщені в газетах «Полтавщина»³, «Киевские отклики»⁴, «Киевское слово»⁵ тощо.

Окрім того, у брошурі «Всеросійські селянські з'їзди і Всеросійська селянська спілка» з усіх питань, які можуть виникнути в селян з приводу Українського селянського з'їзду, радили звертатися до редакцій газет «Хлібороб» у Лубнах, а також «Киевские отклики» та «Громадянський голос» у Києві⁶. Відомо також, що визначним організаційним центром стала редакція газети «Громадська думка», де працював С. О. Єфремов, куди відвідувачі приходили за вказівками і літературою, зі скаргами на місцеву владу, запитаннями та довідками⁷. Отже, українська преса проводила значну інформаційну та організаційну кампанію: публікувала відозви про організацію Українського селянського з'їзду, присудила селянських сходів та іншу інформацію. Газети виступали як організаційні центри з'їзду.

Наприкінці 1905 – на початку 1906 рр. по всій Україні проводилася агітація серед селянства. Участь у цій роботі взяли представники української інтелігенції, які 29 листопада зібралися в Києві⁸. Вони прийняли ухвалу про необхідність звернути особливу увагу на пробудження в селянських масах національної політичної свідомості й усіляко сприяти справі проведення Українського селянського з'їзду⁹. Розуміючи величезну роль української національно-свідомої інтелігенції у справі організації з'їзду, визнаючи за нею роль «заступників українського селянства», на початку грудня 1905 р. Київський організаційний комітет

¹ Федьков О. М. «Селяни усієї України єднайтеся!»... – С. 97.

² Народня справа. – 1906. – № 1. – 8 січня. – С. 1.

³ Высший подъём революции 1905-1907 гг. Вооружённые восстания, ноябрь-декабрь 1905 года / под. ред.: А. Л. Сидорова (отв. ред.), Г. М. Деренковского, Г. Д. Костомарова и др. – М. : Издательство АН СССР, 1955. – Ч. 1. – С. 55.

⁴ Федьков О. М. «Селяни усієї України єднайтеся!»... – С. 97.

⁵ Украинский съезд // Киевское слово. – 1905. – № 6425. – 1 грудня. – С. 1.

⁶ ЦДІАК України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 1529. – Арк. 17.

⁷ Єфремов С. Про дні минулі (Спогади) (Закінчення) / С. Єфремов // Молода нація. Альманах. – 2004. – № 4. – С. 72.

⁸ Федьков О. М. «Селяни усієї України єднайтеся!»... – С. 97.

⁹ Українське життя // Хлібороб. – 1905. – № 4. – 7 грудня. – С. 3-4.

Українського селянського з'їзду звернувся до інтелігенції з відозвою, у якій закликав її представників: пояснювати селянам значення об'єднання в Селянську спілку; організувати в селах збори для з'ясування нагальних потреб землеробів та обрання делегатів на з'їзд у м. Київ; оберегати селян від переслідувань та репресій з боку місцевої адміністрації; забезпечувати селян необхідною літературою та інформацією з приводу з'їзду; збирати на місцях кошти для допомоги в організації селянського з'їзду; тримати Київський комітет у курсі справ на місцях¹.

Очевидно, що саме інтелігенція, як найактивніший учасник боротьби за національні права українського народу², висунула у Селянських союзах вимогу автономії України.

Подекуди інтелігенція у своїй роботі стикалася з несподіваними труднощами. Так, представник української інтелігенції, що проводив агітацію по програмі ВСС на Херсонщині, спробував пробудити в місцевих селян національну свідомість. Для цього всю свою промову на зборах інтелігент виголосив українською, але селяни сприйняли її як кепкування, зауваживши, що «і вчитель говорить російською». Інтелігенту, в свою чергу, довелося виправдовуватися й доводити, що до селян він звертався рідною для себе та для них мовою виключно для того, щоб зробити свою промову зрозумілішою для аудиторії. Прагнучи прищепити селянам повагу до рідної мови, інтелігент змушений був наводити приклади ставлення до своєї мови поляків та литовців, пояснювати селянам різницю між російською та українською мовами³. Таким чином, селянству подекуди бракувало навіть мінімального національного самоусвідомлення. Для нього головним залишалося аграрне питання, і представники української інтелігенції вимушені були створити своєрідний «тандем» аграрної та національної платформ⁴, що проявилось і в процесі підготовки Українського селянського з'їзду.

Загалом, рівень політичної та національної свідомості селян по губерніях був неоднаковим. На думку сучасних українських істориків, «найсвідомішими» були хлібороби Полтавщини, найменше розуміння національних потреб виявляло селянство Волині⁵. Про низький рівень усвідомлення

¹ До Української інтелігенції // Хлібороб. – 1905. – № 4. – 7 грудня. – С. 3.

² Рибалка І. К. Історія України / І. К. Рибалка. – Харків : Основа, 1997. – Ч. 2: Від початку XIX ст. до лютого 1917 року. – С. 357.

³ Дописи // Громадська думка. – 1906. – № 10. – 12 січня. – С. 4.

⁴ Нариси з історії українського національного руху. Колективна монографія / відп. редактор В. Г. Сарбей. – К. : Інститут історії України НАН України, 1994 – С. 132.

⁵ Там само.

селянами сутності, принципів та завдань Всеукраїнського селянського з'їзду говорив у своїх спогадах і С. О. Єфремов, оскільки, як уже згадувалося, саме він консультував простий люд із питань з'їзду: «Розмови були мені надзвичайно цікаві, але здебільшого і сумне од їх надзвичайно враження лишалося. Зверху все було ніби гарно, свідомість велика, громадська течія широка й дужа, але досить було торкнутися землі, справжньої чорноземлі тії, що була для нас ґрунтом і підвалиною руху, щоб почути, що власне ґрунту того немає. Темнота й несвідомість серед звичайних делегатів були такі, що просто руки опускалися й пропадали надії на добрий кінець революції і нашої справи зокрема»¹.

Один із яскравих прикладів, наведених Сергієм Олександровичем, стосувався його спілкування з учителем церковнопарафіяльної школи с. Чечелівка Гайсинського повіту Подільської губернії П. Ксендзюком² та простим селянином із того ж села. Їх односельці досить пізно довідалися про з'їзд, але все ж відрядили своїх делегатів, бо боялися лишитися без землі. Найбільше С. О. Єфремова вразило те, що його співрозмовники вважали його та інших працівників газети «Громадська думка» (в редакції якої і відбулася означена зустріч) представниками офіційної влади, начальством, яке могло «землю ділити та наділяти». Їм довелося довго пояснювати принципи організації та завдання Селянського союзу і з'їзду, аж доки вчитель (людина на селі чи не найбільш освічена) почав щось розуміти. Натомість селянин розумів лише те, що вони спізнались, не виконали доручення громади і в село тепер не можна повертатися. С. О. Єфремову ледь вдалося відрядити цих подільських селян додому, попередньо забезпечивши їх брошурами та прокламаціями різних політичних сил³. Невдовзі, під час проведення обшуку у П. Ксендзюка, жандарми виявили літературу РСДРП, Української соціал-демократичної спілки, ПСР, ВСС та відбиток з «Хлібороба»⁴. Таким чином, навіть сільська інтелігенція інколи не могла повністю зрозуміти справжніх завдань Селянського союзу.

Характерно, що навіть на Полтавщині, де робота зі скликання Українського з'їзду набула найбільшого розмаху⁵, на перших порах пропозиція внести в програму ВСС

¹ Єфремов С. Про дні минулі (Спогади) (Закінчення) / С. Єфремов // Молода нація. Альманах. – 2004. – № 4. – С. 73.

² Федьков О. М. «Селяни усієї України єднайтеся!»... – С. 98.

³ Єфремов С. Про дні минулі (Спогади) (Закінчення) / С. Єфремов // Молода нація. Альманах. – 2004. – № 4. – С. 74.

⁴ Федьков О. М. «Селяни усієї України єднайтеся!»... – С. 98.

⁵ Політична історія України ХХ ст... / Ю. А. Леванець (кер.), Л. П. Нагорна, М. С. Карамзіна. – 2002. – Т. 1: На зламі століть (кінець ХІХ ст. – 1917 р.). – С. 178.

поправку місцевого характеру про автономію не мала успіху. Так, на нараді селянських делегатів, які прибули до Полтави для участі в аграрній нараді економічної ради губернського земства, лунали голоси проти цієї вимоги. На місцях ця ідея теж не мала широкої підтримки¹.

Зазначимо, що безпосередньо перед Українським зїздом спостерігалася вже інша картина: ціла низка селянських зборів обговорювала питання автономії. Так, жителі м-ка Нефорощі Костянтиноградського повіту Полтавської губернії на сході, що відбувся 27 листопада 1905 р., ухвалили присуд, у якому зазначалося таке: «Україна мусить мати найширшу автономію, бо вона має свої місцеві властивості і місцеві потреби ми краще знаємо»². Подібні присуди були також прийняті і в ряді інших сіл Полтавщини: Параскіївці³, Карлівці⁴, Кибинцях⁵, Диканьці⁶, Мачухах⁷ тощо. Таким чином, ми бачимо, що в Полтавській губернії ідея автономії за короткий час набула популярності і здобула чимало прихильників. Це стало можливим завдяки діяльності в цьому регіоні осередків найпотужніших національних політичних партій: Української демократичної партії (після об'єднання її з Українською радикальною партією наприкінці 1905 р. – Української демократично-радикальної партії), Революційної української партії, а з грудня 1905 р. – Української соціал-демократичної робітничої партії, Української народної партії які зробили багато для пробудження національної свідомості селянства і його організації. Безперечно, вони впливали і на діяльність ВСС Полтавщини⁸.

Подекуди в Полтавській губернії підготовка до Українського селянського зїзду проходила на повітовому рівні. Так, Пирятинський повітовий селянський зїзд у своїй відозві до населення закликав збиратися на сходи, писати присуди з описом своїх потреб і запровадити у себе волосний чи сільський комітет; обрати зі свого середовища виборних делегатів; зїхатися в повітовому місті (Пирятині), де спільно від повіту обрати делегатів в Полтаву; остаточно обговорити свої потреби спільно на загальноукраїнському обласному зїзді в Києві⁹.

¹ Оленін Р. Вказ. праця. – С. 157.

² По Україні // Громадська думка. – 1906. – № 1. – 1 січня. – С. 2.

³ По Україні // Громадська думка. – 1906. – № 4. – 4 січня. – С. 3.

⁴ Рибалка І. К. Вказ. праця. – Ч. 2: Від початку XIX ст. до лютого 1917 року. – С. 357.

⁵ Приговори // Хлібороб. – 1905. – № 4. – 7 грудня. – С. 3.

⁶ Свідзінський М. Вказ. праця. – 1928. – № 6. – С. 157.

⁷ Там само. – С. 156.

⁸ ЦДІАК України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 912. – Арк. 25-28 зв., 33-35 зв.; Федьков О. М. «Сеяни усієї України єднайтеся!»... – С. 98.

⁹ Свідзінський М. Вказ. праця. – 1928. – № 6. – С. 155.

Надіслати своїх делегатів на Всеукраїнський селянський з'їзд мав намір також Хорошковський волосний селянський союз Кобеляцького повіту Полтавської губернії. Союзом на з'їзд у м. Києві делегувалися селяни Д. Маляров та К. Стеценко, але 2 січня 1905 р. членів волосного відділення ВСС було заарештовано, внаслідок чого поїздка не відбулася¹.

На Полтавщині ми маємо також прецедент утворення організацій Української селянської спілки. У Ковалівській волості Пирятинського повіту в комітет УСС зорганізувалося 11 сіл. На сході 20 листопада 1905 р. вони прийняли постанову з вимогами націоналізації землі, в тому числі селянської та козацької, скликання всеросійських Установчих Зборів, надання автономії Україні з українською Народною Радою (Сеймом), запровадження української мови в закладах освіти всіх рівнів, прогресивного оподаткування та виборності священиків. Сходом було відіслано до Москви у Центральне бюро ВСС присуд про приєднання до Союзу і створено у Ковалівській волості комітет Української селянської спілки на чолі з селянином Петром Оправхатою².

Про приєднання до Ковалівського комітету УСС і, водночас, до Всеросійського селянського союзу заявили також селяни села Семенівка Кантакузької волості того ж Пирятинського повіту³, а також сіл Калеберда, Сушки, Прохорівка Золотоноського повіту Полтавської губернії⁴. Згодом вищезазначений комітет об'єднував уже села чотирьох волостей. Представники Ковалівського комітету мали намір узяти участь у Всеукраїнському з'їзді та делегували на нього 4-ох представників (відповідно до кількості включених до спілки волостей). Для допомоги в організації Українського селянського з'їзду комітетом 8 грудня 1905 р. було зібрано 5 рублів та надіслано до редакції газети «Хлібороб» із проханням передати їх «куди треба»⁵.

Діяльність Ковалівської Української селянської спілки та її керівника високо оцінював видатний український громадсько-політичний діяч член УДП (згодом – УДРП) Євген

¹ ДАПО. – Ф. 138. – Оп. 1. – Спр. 315. – Арк. 58-59.

² Приговор Ковалівського волосного сходу Пирятинського повіту Полтавської губернії // Хлібороб. – 1905. – № 3. – 28 листопада. – С. 2.

³ Приговор Семенівського селянського сходу // Хлібороб. – 1905. – № 5. – 16 січня. – С. 4.

⁴ З Полтавщини. с. Прохорівка Золотоноського повіту // Хлібороб. – 1905. – № 4. – 7 грудня. – С. 4; Золотоношський повіт // Хлібороб. – 1905. – № 5. – 16 грудня. – С. 3; Федьков О. М. «Селяни усїєї України єднайтеся!»... – С. 98.

⁵ Оправхата П. Вельми шановна редакція // Хлібороб. – 1905. – № 5. – 16 грудня. – С. 4.

Чикаленко, що й сам проводив агітацію за об'єднання в селянську спілку селян с. Кононівки Ковалівської волості¹. Натомість Д. І. Дорошенко зауважив у своїх спогадах, що П. Оправхата пізніше виявився провокатором². Дійсно, в період реакції 1907 р. у Києві була видруковано брошуру останнього, в якій висміювалися революційний рух узагалі та участь у ньому селянства зокрема³. Але таких самих поглядів П. Оправхата дотримувався і 1905 р., що проявилось в його прагненні утримати селян від погромницьких дій та втягнути їх в організовану боротьбу за свої права⁴. Вважаємо, що активна його участь в утворенні Української селянської спілки на місцевому та робота з організації Українського селянського з'їзду на центральному рівнях не дає підстави вважати його провокатором, а сам П. Оправхата у своїй діяльності, очевидно, стояв на національно-ліберальному ґрунті.

Отже, ініціатива створення УСС і скликання Всеукраїнського з'їзду селян отримала найбільшу підтримку на Полтавщині, що зумовлювалося діяльністю національно-свідомої інтелігенції та українських політичних партій.

Іншим важливим центром підготовки означених ініціатив стала Київська губернія. Тут із подачі С. О. Єфремова та М. Ф. Левицького, за допомогою наближеної до них інтелігенції, в сільській місцевості було широко поширено ідеї Української селянської спілки. На Сквирщині таким популяризатором став член РУП-УСДРП Л. Юркевич, у Звенигородському повіті агітацією займався член УДРП В. М. Доманицький⁵. Останній у себе на батьківщині в с. Колодистому та навколишніх населених пунктах проводив агітацію відповідно до програми ВСС, результатом чого стало складання і підписання відповідних присудів⁶. У деяких селах на Звенигородщині, зокрема й тих, де агітував В. М. Доманицький, окрім загальних вимог ВСС до присудів було включене й положення про те, «щоб всі наші внутрішні справи не в Петербурзі десь вирішувалися, а в Києві, де має бути друга Рада для всіх губерній, в яких мешкають українці: Київської, Подільської, Волинської, Чернігівської,

¹ Чикаленко Є. Вказ. праця. – С. 277.

² Дорошенко Д. І. Мої Спомини Про Давнє Минуле (1901-1914 роки) / Д. І. Дорошенко. – Вінніпег-Манітоба : Видавництво спілки «Тризуб», 1949. – С. 79.

³ Оправхата П. Сільські масовки і революційне селянство / П. Оправхата. – К. : Просвещеніє, 1907. – 20 с.

⁴ Чикаленко Є. Вказ. праця. – С. 277; Иванов Л. М. Революция 1905-1907 гг. на Украине... – С. 108.

⁵ Єфремов С. Про дні минулі (Спогади) (Продовження) / С. Єфремов // Молода нація. Альманах. – 2004. – № 3. – С. 212.

⁶ ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 222. – Спр. 279. – Арк. 7 зв., 19-22.

Полтавської, Курської (частини), Орловської (частини), Катеринославської, Херсонської, Чорноморщини. У судах та інституціях має бути заведена українська мова, бо вона одна лише й зрозуміла для нас»¹. У с. Ступична того ж повіту на початку 1906 р. в присуд також було включене положення про те, «щоб наша українська земля належала українському народові – нам українцям... Щоб управлялись ми вибраними від нас же українців українцям»².

Селянин м-ка Кагарлик Київської губернії А. С. Петрунін, що працював разом із С. О. Єфремовим у редакції газети «Громадська думка», зберігав із метою подальшого розповсюдження між селянами листівки ВСС «Чего хотят люди, которые ходят с красным флагом», брошури «Всероссийські селянські зїзди і Всероссийська селянська спілка» та «Перший Всероссийський зїзд», а також марксистську літературу, програми УДРП та Партії конституційних демократів³.

Відвідати Всеукраїнський селянський зїзд мали намір і згадувані вже представники Київщини, що на листопадовому зїзді ВСС репрезентували Українську соціал-демократичну спілку і брали участь в окремій нараді селянських делегатів з України. Відомо, що вони прагнули збільшити представництво соціал-демократів на зїзді в Києві, надсилаючи їм запрошення⁴.

У с. Березняки Черкаського повіту Київської губернії за сприяння дочки священика Г. М. Лукомської, котра проводила агітацію в дусі РУПу та ВСС, було прийнято присуд на основі платформи Українського селянського зїзду. У присуді висловлено жаль із приводу неможливості послати свого делегата на зїзд, а також зазначалося, що «вивчаючи шановне зібрання, бажаємо йому успіху та співчуття у громади»⁵.

Із жандармського листування відомо також, що на зїзді у Київ збиралися прибути й деякі селяни Чигиринського повіту Київської губернії⁶. На зїзд тут покладалися особливо великі надії, а тому, коли його було заборонено Київським губернатором, селяни с. Ярового Чигиринського повіту 27 грудня 1905 р. провели схід, на якому уклали присуд із проханням «відміни вказаної постанови, оскільки наше становище безправного та бідного вимагає втілення хоча б

¹ Громадська Думка. – 1906. – № 5. – 5 січня. – С. 2.

² ЦДІАК України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 2057. – Арк. 143-144.

³ Федьков О. М. Політичні партії і селянство... – С. 103-104.

⁴ Мазуренко С. П. К истории крестьянского движения 1905 г. / С. П. Мазуренко, В. П. Мазуренко, Ю. П. Мазуренко // Пути Революции. – 1926. – № IV (7). – С. 26.

⁵ Федьков О. М. Політичні партії і селянство... – С. 104.

⁶ ЦДІАК України. – Ф. 275. – Оп. 1. – Спр. 1117. – Арк. 3-3 зв.

поліційних заходів задля утримання голодного і озлобленого населення від якихось руйнівних дій»¹.

Агітація за участь у з'їзді проводилася і в інших українських губерніях. Так, український соціал-демократ П. Блонський агітував серед жителів м-ка Смотров Кам'янецького повіту Подільської губернії. Він радив обрати від кожної волості по одному представнику і послати в Київ на селянський з'їзд, який мав відбутися 5 січня 1906 року². Брат П. Блонського Ю. Блонський та О. Юрчишин проводили агітацію в тому ж дусі в Лянецкорунській волості Кам'янецького повіту. 27 грудня 1905 р. у м-ка Лянецкорунь під їх керівництвом відбувся схід, на якому зібralися селяни вказаного містечка та сіл Дрепалівки, Мар'янівки, Летава. П. Блонський запропонував селянам обрати від їхньої волості одного делегата на Всеукраїнський селянський з'їзд у м. Київ. Також П. Блонський прочитав присутнім брошуру «Український селянський з'їзд»³.

Проводилася відповідна агітація і в с. Торків Брацлавського повіту Подільської губернії. Тут син місцевого землевласника, учень чоловічої Немирівської гімназії М. Фредро в грудні 1905 р. зібрав 40 селян, читав їм антиурядові заклики та радив надіслати в Київ уповноважених від товариства, де, за його словами, «існує Дума з селян»⁴.

На Поділлі також розповсюджувався україномовний варіант найпопулярнішої листівки ВСС під назвою «Чого хочуть люди, які ходять з червоним прапором». Окремі екземпляри означених листівок були знайдені біля казенних винних крамниць сіл Глібова, Гарби та Крилюк. Окрім ознайомлення з основними завданнями революційного руху (тими ж, що і в оригінальній прокламації), в означеній листівці селянам пропонувалося складати присуди і надсилати їх у Лубни Полтавської губернії до редакції газети «Хлібороб», а також повідомлялося про запланований на 5 січня у Києві Всеукраїнський селянський з'їзд⁵.

На Чернігівщині в Глухівському повіті агітацію за утворення Української селянської спілки проводила «група глухівських селян-українців». 4 грудня 1905 р. вона випустила велику гектографічну прокламацію українською мовою під назвою «Про селянський з'їзд у Москві». У ній висувалися ви-

¹ Высший подъём революции... – Ч. 3., кн. первая. – С. 273; Лось Ф. Є. Революція 1905-1907 років на Україні / Ф. Є. Лось. – К. : Видавництво Академії Наук Української РСР, 1955. – С. 247.

² Федьков О. М. Політичні партії і селянство ... – С. 103.

³ ЦДІАК України. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 1105. – Арк. 2-3; Федьков О. М. Політичні партії і селянство... – С. 103.

⁴ ЦДІАК України. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 1026. – Арк. 4, 11.

⁵ ДАХМО. – Ф. 281. – Оп. 1. – Спр. 7860. – Арк. 68.

моги скликання Установчих Зборів та передачі землі без викупу всім, хто на ній працює, а також обстоювалися права українців на використання рідної мови. Наприкінці прокламації пропонувалося приєднуватися до УСС¹. Можна припустити, що діяльність «групи глухівських селян-українців» була тісно пов'язана з РУП, осередок якої широко розгорнув свою діяльність у той час у селах Глухівщини².

Із керівництвом Української селянської спілки активно співробітничав селянин с. Кропивни Новозибківського повіту Чернігівської губернії³, учасник листопадового Делегатського з'їзду ВСС⁴ та член його Головного комітету⁵ Ф. Медведєв. У проведенні пропаганди за утворення селянських союзів серед українських селян Чернігівської губернії він активно використовував літературу УРП, яку отримувач безпосередньо від С. О. Єфремова. За словами останнього, переважна більшість таких «спеціалістів-агітаторів» належала до ПСР, або поділяла есерівські погляди, що, однак, не заважало їм у своїй діяльності стояти на національному ґрунті та поширювати ідеї Української селянської спілки⁶. Очевидно, що до подібних агітаторів можна віднести і колишнього учня Ніжинського технічного училища Д. Стеценка, що привіз із Києва до Ніжина значну кількість україномовної літератури РУП та ВСС⁷.

Ідея скликання Всеукраїнського з'їзду здобула певну підтримку в с. Хороше Озеро Борзненського повіту Чернігівської губернії, де в середині грудня 1905 р. неодноразово влаштувалися мітинги. Їх організатором був учитель Г. Судьбін. На одному з них було обрано 4 делегати та зібрано кошти для поїздки останніх на Український селянський з'їзд. Однак, коли розпочалися переслідування й поліційні арешти, делегати відмовилися їхати на нього⁸.

У с. Мартинівка того ж Борзненського повіту вчитель Торжевський у грудні 1905 р. пропонував селянам створити селянський союз і надіслати уповноважених на Всеукраїнський з'їзд⁹.

¹ Дроздов И. Г. Крестьянские союзы... – С. 25.

² Д. Д. З Глухівського повіту на Чернігівщині // Хлібороб. – 1905. – № 4. – 7 грудня. – С. 3.

³ Дроздов И. Г. Крестьянские союзы... – Т. 9. – С. 18.

⁴ ЦДІАК України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 1323. – Арк. 7.

⁵ Мазуренко С.П. К истории крестьянского движения 1905 г. / С. П. Мазуренко, В. П. Мазуренко, Ю. П. Мазуренко // Пути Революции. – 1926. – № IV (7). – С. 23.

⁶ Єфремов С. Про дні минулі (Спогади) (Закінчення) / С. Єфремов // Молода нація. Альманах. – 2004. – № 4. – С. 70.

⁷ ЦДІАК України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 792. – Арк. 182, 184-184 зв.

⁸ Федьков О. М. «Селяни усієї України єднайтеся!»... – С. 98.

⁹ Дроздов И. Г. Крестьянские союзы... – С. 19.

Звільнений у запас армії колишній писар А. М. Дражевський 27 листопада 1905 р. на сільському сході в слободі Кремінній Куп'янського повіту Харківської губернії запропонував селянам приєднатися до Всеросійського селянського союзу та обрати уповноваженого для присутності на з'їзді в м. Києві. Тоді ж на сході було обрано сільський комітет ВСС із 7 осіб, в який увійшов і сам А. М. Дражевський. Йому ж було доручено бути присутнім на запланованому в Києві з'їзді «Обласного селянського союзу»¹.

Відомо, що від Донщини на Всеукраїнський з'їзд селян мав поїхати хтось із братів Мазуренків. Крім того, на Єфремово-Степанівському сільському сході в Донецькому окрузі Облaстi Війська Донського було делеговано І. Абрамова, якому на дорогу зібрано 45 руб. На майбутній з'їзд тут поклали великі надії і чекали його директив. Тому, з ініціативи І. Абрамова, були скасовані вибори волосного старшини Єфремово-Степанівської волості. Вважалося, що на з'їзді буде вироблено порядок вибору волосних та сільських посадових осіб, і після повернення звітки делегата планувалося провести вибори волосного старшини. Кандидатом на цю посаду намічено також І. Абрамова².

Збиралися на Всеукраїнський селянський з'їзд і селяни Волині. Так, троє жителів (очевидно, делегатів на з'їзд) с. Ємільчина Новоград-Волинського повіту Волинської губернії в грудні 1905 р. приїхали в Київ та помилково звернулися за довідкою до редакції чорносотенної великоросійської шовіністичної газети «Киевлянин». Безпосередньо від її головного редактора Д. І. Піхна вони з подивом дізналися, що «ніякого селянського з'їзду ні у Києві, ні в Москві не буде, а той з'їзд, що був у Москві, був з'їздом не селян, а брехунів та бунтарів»³.

Всеукраїнський селянський з'їзд спочатку було заплановано на 18 грудня 1905 р.⁴ Оскільки головним способом популяризації ідей з'їзду була розсилка друкованих закликів поштою, то для вчасного завершення підготовчої діяльності значною перешкодою стали події найвищого підйому революції 1905-1907 рр. 7 грудня 1905 року відбулося засідання Київського комітету організації з'їзду, на якому прийнято рішення про перенесення форуму на 5 січня 1906 р. Причинами цього названо страйк пошти, телеграфу, а також Києво-Полтавської

¹ ЦДІАК України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 1386. – Арк. 2; Там само. – Спр. 2911. – Арк. 163.

² Свідзінський М. Вказ. праця. – 1928. – № 6. – С. 155.

³ Піхно Д. И. Письмо крестьянам с. Эмилчина. Киев, 28 декабря 1905 г. / Д. И. Пихно // В осаде. Политические статьи. – К. : Типография товарищества И. Н. Кушнарев и Ко, 1905. – С. 374.

⁴ Хлібороб. – 1905. – № 4. – 7 грудня. – С. 4.

та Харківсько-Полтавської залізниць¹. Крім того, організатори Українського селянського з'їзду, в зв'язку з оголошенням у м. Києві воєнного стану, не хотіли допускати розгону селян збройною силою². Для активізації підготовчої роботи було прийнято рішення звернутися по допомогу до Союзу Союзів, інших спілкових організацій та політичних партій, що працювали в Україні серед робітників та селян. Прийнято також рішення у ході наступних засідань комітету розпочати розробку детальної програми з'їзду. Комітет закликав усіх співчуваючих надіслати кошти та резолюції селянських сходів³.

Про розсилання відбитків із «Хлібороба» з відозвою про скликання Всеукраїнського селянського з'їзду у волосні правління стало відомо Київському губернаторові, що повідомив цей факт начальнику Київського охоронного відділення⁴. У грудні 1905 р. губернатор Київщини оголосив відозву, в якій заявив, що не допустить ніякого з'їзду і в разі потреби розжене його військовою силою⁵.

Зрештою, з'їзд так і не відбувся, оскільки його організатори були заарештовані⁶. Напередодні нового року було затримано кількох членів комітету, зокрема К. Хохлича – ув'язнено на три роки⁷. 29 грудня 1905 р. проведено також обшук на квартирі С. О. Єфремова та здійснено його арешт⁸ за участь у діяльності Київської філії Всеросійського селянського союзу⁹.

Оголошення про скасування з'їзду з'явилося в пресі ще в середині грудня 1905 р.¹⁰, однак, невелика кількість селянських делегатів все ж приїхала 5 січня 1906 р. до Києва. Вони,

¹ Звістка про Український селянський з'їзд у Київ // Хлібороб. – 1905. – № 5. – 16 січня. – С. 4.

² Єфремов С. Про дні минулі (Спогади) (Закінчення) / С. Єфремов // Молода нація. Альманах. – 2004. – № 4. – С. 72.

³ Звістка про Український селянський з'їзд у Київ // Хлібороб. – 1905. – № 5. – 16 січня. – С. 4.

⁴ Федьков О. М. Політичні партії і селянство... – С. 3

⁵ Дорошенко Д. І. Мої Спомини Про Давнє Минуле (1901-1914 роки) / Д. І. Дорошенко. – Вініпег-Манітоба : Видавництво спілки «Тризуб», 1949. – С. 79.

⁶ Мірза-Авакянц Н. Вказ. праця. – С. 42; Христюк П. Вказ. праця. – С. 101.

⁷ Дорошенко Д. І. Мої Спомини Про Давнє Минуле (1901-1914 роки) / Д. І. Дорошенко. – Вініпег-Манітоба : Видавництво спілки «Тризуб», 1949. – С. 79.

⁸ Єфремов С. Про дні минулі (Спогади) (Закінчення) / С. Єфремов // Молода нація. Альманах. – 2004. – № 4. – С. 75-78.

⁹ Бойко Н. Вказ. праця. – С. 146.

¹⁰ Отмена предположенного собрания крестьян в г. Киеве 5 и 6 января 1906 года // Киевские отклики. – 1905. – № 337. – 18 (31) декабря. – С. 3; Київський комітет організації селянського з'їзду оповіщає // Полтавщина. – 1906. – № 1. – 1 (14) января. – С. 3.

з огляду на арешт керівників з'їзду та воєнний стан, навіть не зробили спробу зібратися¹. Загалом, період реакції, що наступав, унеможлилював проведення подібного форуму у всеукраїнському масштабі. Шкодила також незгода між українськими національними партіями² та нерівномірний ступінь їх впливу на всій етнічній території підросійської України.

Необхідно також зазначити, що селяни тих українських губерній, де впливовими були загальноросійські політичні сили, також призначили свої альтернативні з'їзди на початок січня 1906 р. Так, 5 січня 1906 р. було проведено третій з'їзд Селянського союзу Катеринославської губернії³. На 9 січня 1906 р. у с. Веселому Мелітопольського повіту було заплановано проведення з'їзду селян Таврійської губернії⁴. Можна припустити, що одночасно з Українським селянським з'їздом мав відбутися з'їзд селян Сумського повіту Харківської губернії, оскільки зібрання представників сіл Борзенського повіту Чернігівської губернії, що відбулося наприкінці 1905 р., обрало по два кандидати для поїздки на «Київський чи Сумський з'їзд Селянського союзу»⁵.

Отже, з'їзд у Києві не відбувся й Українську селянську спілку не було утворено, проте саме на початку 1906 року в Україні було зроблено спробу утворити інше селянське об'єднання – Українську селянську партію, яка мала на меті «пробуджувати національну та класову свідомість українського селянства та організувати його для боротьби за волю й щастя робочих мас»⁶. Ця партія заявила про себе в першому і єдиному номері газети «Запорожжє». Оглядач українського соціал-демократичного журналу правильно підмітив ідейну близькість УСП і Селянської спілки. Однак, не вдалося віднайти дані, які б засвідчили їх організаційний зв'язок між собою. Не відомі й факти роботи Селянської партії серед селянства⁷.

Зрештою, ідея утворення Всеукраїнської селянської спілки не була остаточно похована наступом властей. У 1906 р. вона відродилася у дещо іншій інтерпретації. 21 серпня 1906 року відбувся делегатський з'їзд Подільського району ВСС. З'їзд висловив побажання, щоб на наступному Всеросійському з'їзді прийняли рішення про створення Всеукраїнської області, «в яку б увійшла вся Південна Росія»⁸.

¹ Єфремов С. Про дні минулі (Спогади) (Закінчення) / С. Єфремов // Молода нація. Альманах. – 2004. – № 4. – С. 72, 84.

² Федьков О. М. «Селяни усієї України єднайтеся!»... – С. 98.

³ Александров О. Вказ. праця. – С. 16-17.

⁴ ЦДАК України. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 4903. – Арк. 15; Там само. – Спр. 4905. – Арк. 1-1 зв.

⁵ Там само. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 944. – Арк. 30 зв., 32.

⁶ Мірза-Авакянц Н. Вказ. праця. – С. 42.

⁷ Федьков О. М. Політичні партії... – С. 146.

⁸ Федьков О. М. Всеросійський селянський союз... – Т. 11. – С. 157.

Таким чином, нами було зроблено огляд проведеної роботи зі скликання Українського селянського з'їзду та утворення Української селянської спілки. Ці ініціативи належали на раді українських делегатів листопадового делегатського з'їзду ВСС. Найбільшого розмаху вона набула на Полтавщині, але проводилася по всій етнічній території підросійської України від Донецького округу Області Війська Донського до Волині. Очолювали цей процес представники національно-свідомої інтелігенції та члени українських політичних партій (РУП-УСДРП, УДП, УРП, УДРП, «Спілки», УНП). Важливу роль відіграла також українська преса, а особливо газета «Хлібороб», усі номери якої було присвячено справі організації Українського селянського з'їзду. Прецедент утворення Української селянської спілки ми маємо в Ковалівській волості Пириятинського повіту Полтавської губернії. Спілка формувалася як невід'ємна складова частина Всеросійського селянського союзу. Вона мала бути пов'язаною з останнім на федеративних началах. Керівну роль в організації Української селянської спілки відіграв С. О. Єфремов. Причинами невдач обох справ був початок періоду реакції після найвищого підйому революції та особиста заборона з'їзду Київським губернатором.

Загалом, спроба утворення загальноукраїнської організації селянства сприяла зростанню його національної свідомості та поширенню союзів селян в Україні.

3.4. Організаційна й агітаційно-пропагандистська діяльність Селянського союзу в період спаду революції

Каральні операції, проведені російським самодержавством наприкінці 1905 – на початку 1906 рр., призвели до зменшення революційної активності і негативно позначилися на діяльності Всеросійського селянського союзу.

На законодавчому рівні основною перешкодою для функціонування ВСС став указ «Про тимчасові правила про Товариства та Союзи» від 4 березня 1906 р., що надавав міністрові внутрішніх справ право в будь-який час на власний розсуд припиняти діяльність товариств та союзів¹. Таким чином, він унеможливив подальшу відкриту діяльність організацій Селянського союзу.

Масові арешти членів ВСС і розгроми його організацій спричинили тимчасовий спад союзницького руху. Арешти в основному зачіпали організаторів і активних діячів Союзу. Позбавлені керівництва його рядові члени часто не

¹ Именной Высочайший указ, данный Сенату «О временных правилах об Обществах и Союзах» (7 марта 1906 г.) // Полное собрание законов Российской Империи : в 33 т. – [3-е собр.]. – СПб., 1881-1913. – Т. XXVI: 1906, отделение 1: От № 27173-28753. – 1909. – С. 201.

могли пристосуватися до нових умов. Так, у Сумському повіті Харківської губернії після арешту керівників Хотенського волосного комітету ВСС припинилось і фактичне його існування. Печатка комітету передавалася від одного члена Селянського союзу до іншого, аж доки не була виявлена в результаті обшуку у селянина П. А. Торгача¹. Подібна безпорадність у той час була, очевидно, явищем не поодиноким.

Налякані репресіями селяни поспішно відходили від організації ВСС. Так, 7 березня 1906 р. жителі с. Мануйлівка цієї ж волості Новомосковського повіту Катеринославської губернії склали своєрідний «контрприсуд», яким вони анулювали свій присуд від 27 листопада 1905 р. про приєднання до ВСС. У ньому, зокрема, зазначалося, що громада не приєднувалася до Союзу, а все це інтрига «купки молоді», яка буквально силою примусила односельців підписати присуд². Прийняття такого «контрприсуду» засвідчило прагнення селян перекласти відповідальність на активістів місцевого союзу.

Таким чином, багато організацій припинило своє існування. Частина з них все таки продовжила діяльність, але переслідування загнали їх у підпілля³. «Необхідно працювати конспіративно», – писав у своєму листі ще 30 грудня 1905 р. один із активних діячів Селянського союзу на Сумщині лікар О. О. Агішевський⁴. Отже, розуміння нових суспільно-політичних реалій прийшло до діячів ВСС досить рано.

Нами зафіксовано чотири випадки продовження селянськими союзами своєї діяльності після реакції кінця 1905 – початку 1906 рр. Три випадки мали місце на Чернігівщині, а саме в с. Холми Борзненського⁵, с. Хренівка Городнянського⁶, а також с. Куршановичі Новозибківського повітів⁷. Продовжували діяти волосний комітет ВСС і в с. Шаховське Бахмутського повіту Катеринославської губернії⁸. В усіх зазначених населених пунктах репресії не зачепили керівництво союзів, що й дозволило їм до певного часу продовжувати свою роботу.

Масовість Селянським союзом була втрачена, оскільки в період реакції шанс на виживання мали лише організації конспіративного характеру з невеликою кількістю членів⁹.

¹ ЦДІАК України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 2120. – Арк. 5 зв.

² Там само. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1442. – Арк. 421-421 зв.

³ Веселовский Б. Вказ. праця. – С. 79.

⁴ ЦДІАК України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 1891. – Арк. 20 зв.

⁵ Там само. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 1647. – Арк. 2-5.

⁶ Там само. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 578, ч. 1. – Арк. 106 зв.-109; Колесниченко Д. А. Всероссийский крестьянский союз... – С. 245.

⁷ ЦДІАК України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 1846. – Арк. 3, 18.

⁸ Там само. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1655. – Арк. 4; Там само. – Ф. 705. – Оп. 1. – Спр. 54. – Арк. 172.

⁹ Аграрное движение в России... – С. 166.

Реакція кінця 1905 – початку 1906 рр. налякала та примусила відійти від роботи в союзах далеко не всіх діячів місцевих осередків ВСС. Окремі з них після проведених владою репресій ще з більшим завзяттям взялися за агітаційну та організаційну роботу. Так, міщани м. Сальниці Літинського повіту Подільської губернії Є. Поліщук та Я. Собчук у лютому 1906 р., після повернення з в'язниці, куди вони потрапили за поширення ідей ВСС, при випадкових зустрічах із жителями міста говорили їм, що невдовзі землю у поміщиків буде відібрано на користь народу і все начальство не призначатиметься урядом, а обиратиметься народом¹. Головним «успіхом» репресій стало вилучення із села дієвих представників демократичної інтелігенції та свідомого селянства. Це був саме той поміркований елемент, котрий девізом своєї пропаганди обрав «мирну парламентську боротьбу» і цим, певною мірою, було скомпрометовано перспективність ненасильницького шляху². Так, після арешту наприкінці 1905 р. головних керівників Селянського союзу с. Василівки Лебединського повіту Харківської губернії замість планомирної організованої боротьби, що передувала реакції, в 1906 р. розпочалися підпал панських економік та хліба³.

Репресії властей та невміння організацій ВСС швидко пристосуватися до нових умов ведення боротьби призвели до того, що, за словами одного з поліцейських чинів, у першій половині 1906 р. «Селянський союз ледве животів»⁴. Певних зусиль до відродження його діяльності в українських губерніях доклали центральні органи Всеросійського селянського союзу, які намагалися пристосувати свою діяльність до нових нелегальних умов. Для перевірки становища на місцях ними відправлялися по губерніях так звані «роз'їзні агенти», які мали відновити втрачені зв'язки з центром і налагодити нові. Зокрема, в квітні 1906 р. в Київ для організації Губернського Бюро ВСС прибув член ЦБ ВСС дворянин та есер А. І. Горбатовський, представник Харківської губернії на другому Делегатському з'їзді ВСС в березні 1906 р. До того він уже відвідав 12 губерній імперії, де збирав дані про роботу серед селян й спрямовував її. У Києві його головною помічницею була особа, відома за жандармськими документами як «Ніна», також представниця ПСР. До створення Київського губернського бюро ВСС долучилися лаборант Київського політехнічного інституту Е. І. Гессе, профе-

¹ ЦДІАК України. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 1052. – Арк. 13.

² Оленін Р. Вказ. праця. – С. 166.

³ ЦДІАК України. – Ф. 705. – Оп. 1. – Спр. 181. – Арк. 47.

⁴ Там само. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 785. – Арк. 25.

сор С. А. Іванов, викладач Київського кадетського корпусу К. М. Доброписцев, вчитель І. І. Мінаков. Заклавши основи згаданого «бюро» у Києві, А. І. Горбатовський вирушив в організаційних справах до Харкова, а далі – до Чернігова¹.

У травні 1906 р. роз'їзні агенти прибули в Москву з відряджень, відвідавши ряд губерній Російської імперії, в тому числі Київську, Полтавську, Чернігівську та Харківську. З'ясувалося, що особливу надію селяни в той час покладали на першу Державну Думу. Пропаганда ідей Селянського союзу проходила досить успішно, зокрема, в Київській та Харківській губерніях². У червні 1906 р. Чернігівську губернію з метою налагодження зв'язків відвідала інший член ЦБ ВСС, «Серафима» (за агентурними даними справжнє її ім'я Єлизавета Петрівна)³. Дещо пізніше майже всіх «роз'їзних агентів» було заарештовано жандармськими органами⁴, зокрема в липні 1906 р. і згаданого А. І. Горбатовського⁵. При затриманні у нього було знайдено програму Трудової народно-соціалістичної партії та дві талони книжки для підписки на есерівську газету «Дело Народа»⁶.

Зазначені арешти, безперечно, загальмували процес організації губернських бюро ВСС, але проведена «агентами» робота сприяла розгортанню діяльності місцевих осередків Селянського союзу. Так, друкований орган трудовиків у першій Державній Думі, газета «Трудовая Россия» на початку червня 1906 р. повідомляла про відновлення діяльності Селянського союзу по всій країні: «Місцеві відділи поповнюються новими членами, що змінюють ув'язнених та засланих до Сибіру. Під впливом повідомлень з Державної Думи селяни ще з більшою охотою входять у склад Союзу»⁷. До цього ж періоду можна віднести появу листівки, надрукованої від імені Київського Відділу ВСС «К крестьянам», у якій, зокрема, йшлося про необхідність продовжувати діяльність Союзу конспіративно. Закінчувалася листівка закликом: «Приеднуйтесь, товариші, до Селянського союзу! Він не помер, він живе та розростається»⁸.

Діяльність центральних органів ВСС проявилась також у розсиланні прокламацій, які надходили з Москви та

¹ Там само. – Ф. 275. – Оп. 1. – Спр. 1118. – Арк. 1, 26; Там само. – Ф. 275. – Оп. 1. – Спр. 1119. – Арк. 4-4 зв.; Колесниченко Д. А. Всероссийский крестьянский союз... – С. 248.

² Второй период революции... – Ч. 2. Май-сентябрь 1906 года, кн. первая. – С. 23-24.

³ ЦДІАК України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 364. – Арк. 144-144 зв.

⁴ Там само. – Ф. 275. – Оп. 1. – Спр. 1119. – Арк. 4 зв.

⁵ Там само. – Спр. 1118. – Арк. 1.

⁶ Там само. – Арк. 40.

⁷ Москва, 2 июня. (По телефону) // Трудовая Россия. – 1906. – № 2. – 3 июня. – С. 4.

⁸ ЦДІАК України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 1986. – Арк. 13.

Петербурга (останній став центром Союзу після утворення у II Думі спільної фракції Селянського союзу з трудовиками). Видання ВСС, як свідчать архівні дані, у 1906-1907 рр. розсилалися поштою за різними адресами. Так, на початку 1907 р. при здійсненні обшуку на квартирі вчителя Полтавського реального училища статського радника П. М. Єременка знайдено велику кількість листівок ВСС. Він їх отримав, як з'ясувалося, поштою з Москви. У нього також було знайдено лист-замовлення з м. Пирятина на прокламації ВСС «О земле»¹. В іншому випадку, що мав місце в м. Богодухові на Харківщині, П. Т. Терещенко (на думку чиновника Харківського ГЖУ це псевдонім) вів листування з членом Трудової групи II Думи П. А. Афанасьєвим. Від нього Терещенко отримував брошури, які розсилав в інші місця. Так, ним було відправлено бандероль із виданнями ВСС у с. Грицинівку Терешковської волості Сумського повіту². Прокламації з Санкт-Петербурга від об'єднаної фракції Трудової групи та ВСС у II Державній Думі в другій половині 1907 р. у Катеринославській губернії отримував І. І. Лисенко³, а також прокламації та інша література розсилалися депутатам I-ої і II-ої Дум – Ф. К. Васютіну (в Харківську губернію)⁴, І. К. Заболотному та А. Ю. Гриневичу (в Подільську губернію)⁵.

Інший аспект діяльності Центральних та місцевих органів ВСС у другий період революції був пов'язаний з роботою I та II Державних Дум. Під час виборів до Першої Думи Центральні органи ВСС приєдналися до її бойкоту. Головним комітетом ВСС було надруковано листівку «Почему крестьяне не должны выбирать в Государственную Думу по закону 6-го августа и 11-го декабря», яка розповсюджувалася і в українських губерніях⁶, а також брошуру «Весенний листок Всероссийского крестьянского союза», в якій, зокрема, селян переконували, що Державна Дума, обрана на основі існуючого законодавства, не задовольнить їх основної потреби – потреби в землі⁷. Недооцінка ролі та значення першої Державної Думи внаслідок позиції центру була характерна для окремих діячів Селянського союзу на місцях⁸.

¹ Там само. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 821. – Арк. 71, 71 зв.

² Там само. – Ф. 705. – Оп. 1. – Спр. 120. – Арк. 26, 26 зв.

³ Там само. – Ф. 705. – Оп. 1. – Спр. 113. – Арк. 4-4 зв.

⁴ Там само. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 2704. – Арк. 1, 3.

⁵ Федьков О. М. Всероссийський селянський союз... – Т. 11. – С. 153.

⁶ ЦДІАК України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 1691. – Арк. 2; Там само. – Ф. 838. – Оп. 5. – Спр. 37. – Арк. 1.

⁷ Там само. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 3646. – Арк. 236 а.

⁸ ДАХО. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 1418. – Арк. 7; Второй период революции 1906-1907 годы / под ред.: А. В. Пяковского (отв. ред.), Е. П. Воронина, Г. М. Деренковского и др. – М. : Издательство АН СССР, 1963. – Ч. 2. Май-сентябрь 1906 года, кн. третья. – С. 138.

Незважаючи на тактику бойкоту до Державної Думи все ж потрапило 14 представників ВСС, котрі увійшли до Трудової групи. Українські губернії представляло 2 особи: К. С. Нечипоренко (Таврійська губернія) – народний вчитель, почесний мировий суддя, гласний повітового земства, завідувач сільської бібліотеки, член ВСС в с. Агаймани Мелітопольського повіту; О. Є. Бабич (Чернігівська губернія) – селянин-землевласник, писар на казенному винному складі¹. Крім того, О. А. Караваєв (земський лікар Катеринославської губернії, журналіст і публіцист, організатор селянських союзів) членом I Думи не був, але входив до складу комісії для вироблення програми Трудової групи².

На місцях поступово виникало розуміння необхідності підтримки Трудової фракції Державної Думи. Так, на Херсонщині в прокламації Єлисаветградського бюро ВСС, датованій травнем 1906 р., говорилося, що трудовики є єдиною силою, яка захищає інтереси селян у Думі. Висувалася вимога підтримати їх шляхом так званого «пасивного опору», а також рекомендувалося складати і надсилати присуди про підтримку Трудової групи³.

Розпуск першої Державної Думи викликав реакцію обурення та радикалізацію настроїв в організаціях ВСС на всіх рівнях. Свої прокламації з закликами не чекати нічого від царського уряду, а брати справу в свої руки і шляхом спільних організованих дій примусити його піти на поступки, випустили Головний комітет⁴, Харківське бюро сприяння⁵, Харківська група сприяння⁶ та Могилів-Подільський відділ⁷ Всеросійського селянського союзу. Діячі місцевих осередків Союзу також закликали селян діяти самостійно⁸, причому інколи заходи, що рекомендувалися ними для досягнення мети, були набагато революційнішими. Так, у с. Должик Харківського повіту тієї ж губернії військовий запасу, селянин за походженням, М. І. Штангей у зв'язку з розпуском Думи закликав селян діяти силою, а саме – виганяти поміщиків і забирати їх землю, а також звертав увагу на страйк як найкращу форму боротьби для покращення селянами свого злиденного становища⁹. В іншому випадку в трьох селах Звенигородського пові-

¹ Колесниченко Д. А. Всероссийский крестьянский союз... – С. 223-224.

² Там само. – С. 226.

³ ЦДІАК України. – Ф. 838. – Оп. 5. – Спр. 46. – Арк. 1.

⁴ Там само. – Ф. 274. – Оп. 4. – Спр. 535. – Арк. 407; Там само. – Ф. 1600. – Оп. 1. – Спр. 324. – Арк. 234-235.

⁵ Там само. – Ф. 838. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 1.

⁶ Там само. – Спр. 51. – Арк. 1.

⁷ Там само. – Ф. 316. – Оп. 1. – Спр. 352. – Арк. 43-43 зв.

⁸ Там само. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 2156. – Арк. 75-75 зв., 76 зв.

⁹ Там само. – Спр. 1777. – Арк. 7.

ту Київської губернії було знайдено по одному екземпляру написаних від руки українською мовою ідентичних листівок, в яких, зокрема, зазначалось таке: «Правительство не дало вам землі та волі – мирно по закону, то тепер треба силою взяти! Куйте залізо поки гаряче! Встаньте всі разом! Затопчіть злочинські правительські закони!». Наприкінці листівки автор радив селянам об'єднуватися у ВСС¹.

Незважаючи на першу хвилю обурення та радикалізації настроїв Головний комітет Всеросійського селянського союзу все ж відмовився від попередньої тактики бойкоту Думи та взяв участь у наступній виборчій кампанії². Це рішення похвалило роботу місцевих осередків Союзу³. Агітаційна робота на місцях розпочалася ще восени 1906 р. Так, на початку листопада 1906 р. в ряді сіл Одеського повіту Херсонської губернії роз'яснювальну роботу з приводу виборів до II Державної Думи проводив учитель Одеського народного земства селянин П. Ф. Земляний. Він, зокрема, радив селянам обирати в її члени представників тих політичних сил, які відстоюватимуть у парламенті селянські інтереси, а також закликав утворювати селянські союзи⁴. Центральними органами Союзу також було видрукувано низку прокламацій із приводу наступних виборів, у яких містилися заклики голосувати за представників ВСС. Такі листівки поширювалися, зокрема, у Київській⁵, Харківській⁶ та Полтавській губерніях⁷.

У II Державній Думі було утворено спільну фракцію Трудової групи та ВСС. До неї увійшло 13 представників останнього, серед них 3 – від українських губерній: вищезгаданий А. А. Караваєв, якого обрано головою Ради фракції; А. К. Васютін – депутат від Харківської губернії, селянин, що займався землеробством та торгівлею; Т. І. Яровий – депутат від Харківської губернії, селянин-землероб, агітатор ВСС⁸.

Окремі депутати, члени об'єднаної фракції, на початку 1907 р. займалися агітацією за програмою Селянського союзу і розповсюдженням його прокламацій на місцях, зокрема,

¹ ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 222. – Спр. 190. – Арк. 73-74.

² ЦДІАК України. – Ф. 705. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 25.

³ Исакова О. Всероссийский крестьянский союз (ВКС) / О. Исакова // Политические партии России. Конец XIX-первая треть XX века. Энциклопедия. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1996. – С. 134.

⁴ ЦДІАК України. – Ф. 385. – Оп. 1. – Спр. 2034. – Арк. 5.

⁵ ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 223. – Спр. 63. – Арк. 1-1 зв, 4-4 зв.

⁶ ЦДІАК України. – Ф. 705. – Оп. 1. – Спр. 161. – Арк. 105-106 зв., 107-107 зв.

⁷ Там само. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 425. – Арк. 43,44; Там само. – Спр. 785. – Арк. 19 зв.

⁸ Колесниченко Д.А. Всероссийский крестьянский союз... – С. 273-274.

3. Я. Чоповенко в Бердичівському повіті Київської губернії¹ та Ф. К. Васютін в Ізюмському повіті Харківської губернії².

Навесні 1907 р. Центральне бюро ВСС зініціювало створення на місцях особливих комітетів із підтримки опозиційних сил Думи. Утворювати їх мали діячі Селянського союзу. Така робота проводилася в Київській губернії, де їх створенням керував колишній учитель Є. Гаврилей. У березні 1907 р. він здійснив об'їзд губернії, контактуючи переважно з вчителями та лікарями. З собою він узяв велику кількість прокламацій «К населению», виданих Київським губернським відділом ВСС зі штампом Київського бюро ВСС³. У листівках містилося звернення відділу до населення м. Києва та губернії із закликом посприяти особисто чи матеріально справі організації та об'єднання народних сил для підтримки Державної Думи як головного органу боротьби з самодержавством. Планувалося, що робота матиме просвітницький (розсилка опозиційних та революційних видань) та організаційний (створення селянських організацій) характер. Всім співчуваючим цій справі інтелігентам радили утворювати гуртки сприяння ВСС⁴. Загалом, із наявних архівних даних можна зробити висновок, що робота з утворення комітетів для підтримки спільної фракції трудовиків та ВСС у II Думі не набула великого поширення на місцях. У відповідь на запити про неї центральних жандармських установ із українських губерній, як правило, надходили відповіді про відсутність ознак подібної діяльності⁵. Лише начальник Севастопольського ГЖУ повідомив, що роз'їзним агітатором в Євпаторійському повіті працював помічник присяжного повіреного К. Барановський, який підтримував зв'язок із центральними органами ВСС у Петербурзі⁶. Крім того, агітація за програмою Селянського союзу була помічена в Ананьївському повіті Херсонської⁷ та в Брацлавському повіті Подільської губерній⁸. Відомо також, що на Харківщині в ході виборчої кампанії до II Державної Думи склалася

¹ ЦДІАК України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 1408. – Арк. 6-7; Там само. – Спр. 1409. – Арк. 6-6 зв.

² Там само. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 2713. – Арк. 3, 6-6зв.

³ Там само. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 2031. – Арк. 135, 138-138 зв., 142.

⁴ Там само. – Ф. 325. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 41-41 зв.; Там само. – Ф. 1600. – Оп. 1. – Спр. 635. – Арк. 101-101 зв.

⁵ Там само. – Ф. 268. – Оп. 1. – Спр. 115. – Арк. 9, 10, 11; Там само. – Спр. 116. – Арк. 3; Там само. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 2783. – Арк. 653; Там само. – Ф. 705. – Оп. 1. – Спр. 113. – Арк. 4 зв.-5; Там само. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 367. – Арк. 81 зв.

⁶ Там само. – Ф. 268. – Оп. 1. – Спр. 115. – Арк. 2.

⁷ Там само. – Арк. 5.

⁸ Там само. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 564. – Арк. 715.

об'єднана організація Селянського союзу і Трудової групи. Великого удару по її діяльності завдав арешт 15 квітня 1907 р. учасників з'їзду, організованого Охтирським комітетом ВСС¹. Окремі затримані належали одночасно до Селянського союзу і соціал-демократичної робітничої групи². Окрім того, на означеному зібранні був присутній член об'єднаної фракції Трудової Групи та ВСС у II Думі Ф. К. Васюгін³.

Новим явищем у присудному русі протягом другого періоду революції стало складання наказів до Державної Думи. На останню селяни покладали великі надії, очікуючи справедливого вирішення аграрного питання. Детальне вивчення селянських наказів і присудів дає підстави говорити про відчутний вплив на процес їх творення лівих партій та організацій, серед яких можна виділити і ВСС, яким було складено зразковий присуд до I Державної Думи. Останній поширювався на території України⁴. Навесні 1906 р. члени Каплунівського комітету ВСС у с. Пархомівка Богодухівського повіту Харківської губернії на сільському сході рекомендували селянам приєднуватися до Селянського союзу та радили складати й направляти присуди до I Державної Думи⁵. Наказ до Державної Думи 18 червня 1906 р. було складено селянським союзом хутора Заброди Богодухівського повіту Харківської губернії⁶. Подібні присуди до I Думи надсилалися також селянами м-ка Карлівки, сіл Попівки та Варварівки Костянтиноградського повіту Полтавської губернії⁷. У червні-липні 1906 р. у Куп'янському повіті Харківської губернії агітацію за складання присудів та наказів до Думи проводив член Всеросійського селянського союзу сільський писар Д. Вінников. Зрештою, присуд, підписаний жителями кількох населених пунктів Харківської губернії, було вручено особисто Д. Вінниковим депутату Державної Думи Й. О. Оранському. Пізніше на ім'я останнього було надіслано ще й наказ сл. Райгородське того ж Куп'янського повіту, а 7 липня 1906 р. товариству від депутата надійшла подяка за присуд⁸.

¹ ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 2440. – Арк. 172.

² ЦДІАК України. – Ф. 705. – Оп. 1. – Спр. 118. – Арк. 10.

³ Колесниченко Д. А. Всероссийский крестьянский союз... – С. 266.

⁴ Топка Р. В. Походження та соціальні функції селянських наказів до I-ї Державної Думи / Р. В. Топка // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Образи науки. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпр. у-ту, 2000. – С. 194-196.

⁵ ЦДІАК України. – Ф. 323. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 21-21 зв.

⁶ Там само. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 1873. – Арк. 3, 6-6 зв.; Второй период революции... – Ч. 2. Май-сентябрь 1906 года, кн. третья. – С. 176-177.

⁷ ЦДІАК України. – Ф. 323. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 2.

⁸ Там само. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 1931. – Арк. 127-128, 130 зв.

Накази та присуди продовжували надсилатися і до II Думи. Зокрема, згадуваний вже П. Т. Терещенко 29 березня 1907 р. відправив із м. Богодухова Харківської губернії в Санкт-Петербург на ім'я депутата II Державної Думи П. А. Афанасьєва наказ такого змісту: «... члени ВСС в усій Росії 1000000 сміливо бажають йти на боротьбу. Залишки великої минулої селянської визвольної думки чекають від вас життя... де наші Мазуренки, Щербаки... Підіймайте знову прапор боротьби. Багато, сіл Харківської губернії чекають його». Документ було підписано: «Провінційні члени ВСС»¹. На думку жандармських органів, П. Т. Терещенко репрезентував Богодухівську групу сприяння Всеросійському селянському союзу². В с. Тишківка Одеського повіту Херсонської губернії присуд до II Державної Думи було підписано 1 квітня 1907 р. завдяки агітації, проведеній згаданим раніше вчителем П. Ф. Земляним³. Інший наказ було надіслано в першій половині 1907 р. із с. Тетлеги Зміївського повіту Харківської губернії на ім'я члена II Державної Думи І. П. Литвинова. Копії з нього поширювалися серед селян Харківської губернії⁴. Загалом, агітація за написання селянами присудів та наказів до Державних Дум займала важливе місце в роботі селянських союзів усєї України. Так, у проекті статуту «Всеросійського селянського союзу», знайденому під час обшуку в м. Харкові у студента В. М. Трандофілова в серпні 1907 р.⁵, зокрема, надавалося особливого значення та наголошувалося на необхідності подання наказів до Трудової групи Державної Думи⁶.

Як уже зазначалося, діяльність організацій ВСС у 1906-1907 рр. носила таємний, конспіративний характер. Інколи для прикриття агітатори використовували дрібні сільськогосподарські товариства. У такому напрямку працювали в основному земські службовці та найсвідоміші селяни⁷. Так, наприклад, 1906 р. під виглядом читання лекцій про угноєння землі земський агроном Д. Д. Корольовцев здійснював агітацію за програмою Селянського союзу та керував його організаціями в кількох населених пунктах Богодухівського повіту Харківської губернії⁸. В іншому випадку налякані репресіями селяни кількох сіл Полтавської губернії влаштували постій-

¹ Там само. – Ф. 705. – Арк. 10.

² Там само. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 2706. – Арк. 4.

³ Там само. – Ф. 385. – Оп. 1. – Спр. 2034. – Арк. 40-41 зв.

⁴ Там само. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 2712. – Арк. 32.

⁵ Там само. – Ф. 316. – Оп. 1. – Спр. 582. – Арк. 95-97.

⁶ Там само. – Спр. 582. – Арк. 135 зв.

⁷ Там само. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 2118. – Арк. 59.

⁸ Там само. – Арк. 69.

ні таємні зібрання по 300-400 осіб. Вони проходили, як правило, вночі поблизу м. Лохвиця в ярах і вибалках¹.

Губернські та обласні відділи ВСС у другий період революції підтримували зв'язок із центральними органами Всеросійського селянського союзу, випускали брошури та листівки, проводили з'їзди, координували діяльність місцевих осередків Союзу, направляли на місця роз'їзних агітаторів, постачали літературу, підтримували зв'язок з іншими політичними силами тощо². Так, в Одесі існував осередок Обласного комітету селянського союзу. Він проводив роботу в кількох повітах Херсонської губернії³. Агенти цього комітету здійснювали агітацію за приєднання до ВСС. Один із них, С. Гризло, у листопаді 1906 р. зумів об'єднати в союз до 200 осіб – жителів м-ка Ново-Воронцовки Херсонського повіту та ближніх сіл. Він влаштував таємні сходки в заплавах, на кладовищі і в будинку одного з селян. На них він розповідав про козацьку вольницю та Катерину II, яка роздарувала багато землі панам. С. Гризло казав, що слід об'єднатися, скинути уряд, вимагати наділення землею⁴.

На повітовому рівні осередки ВСС влаштували з'їзди, направляли агітаторів у села, друкували та розповсюджували агітаційну літературу, підтримували зв'язки з організаціями інших політичних сил, створювали бойові дружини тощо⁵. Наприклад, впродовж 1906-1907 рр. у м. Борзна Чернігівської губернії, зазначаючи постійних переслідувань з боку властей, діяв повітовий комітет ВСС, що мав своїх представників у багатьох селах повіту⁶. При ліквідації цього відділення на початку 1908 р. у його учасників знайдено зброю, каучукову печатку Борзненського комітету⁷ та 20 чистих паспортних бланків⁸.

Піддавалися переслідуванням також повітові осередки ВСС у м. Богодухові Харківської губернії. З травня по листопад 1906 р. там діяла Богодухівська група сприяння ВСС. У квітні 1906 р. заарештовано її організатора, земського фельдшера В. Н. Воловича⁹. Замість нього групу сприяння очолив міщанин П. Н. Квітко. Її учасники займалися поширенням відозв і брошур революційного змісту в

¹ Второй период революции... – Ч. 2. Май-сентябрь 1906 года, кн. третья. – С. 138.

² ЦДІАК України. – Ф. 316. – Оп. 1. – Спр. 582. – Арк. 136 зв.

³ Там само. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 5475. – Арк. 4.

⁴ Там само. – Арк. 2 зв.

⁵ Там само. – Ф. 316. – Оп. 1. – Спр. 582. – Арк. 136.

⁶ Там само. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 575. – Арк. 103, 103 зв., 104.

⁷ Там само. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 907. – Арк. 1-1 зв.

⁸ Там само. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 1966. – Арк. 38.

⁹ ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 1435. – Арк. 1-1 зв.

Богодухові та його околицях, а також проводили агітацію серед військових¹. Крім того, в місті діяла Богодухівська селянсько-пролетарська група ВСС, яка займалася друком і поширенням листівок. Її було ліквідовано в січні 1907 р.²

Того ж року досить активну роботу на Полтавщині проводила Лохвицька група Селянського союзу, що мала своїх представників майже в кожній волості повіту. Останні залучали до Союзу нових членів, поширювали революційну літературу, запрошували агітаторів для виступів на мітингах і зборах³.

Волосні та сільські відділення ВСС проводили зібрання селян, приймали накази до Державної Думи та присуду про приєднання до Союзу, виписували газети, розповсюджували революційну літературу, проводили агітацію, намагалися провести своїх представників у склад місцевої адміністрації, збирали членські внески, здійснювали керівництво страйковою боротьбою тощо⁴. Так, навесні 1906 р. у Богодухівському повіті Харківської губернії діяв Каплунівський комітет ВСС, який об'єднав селян сіл Каплунівки, Пархомівки, Козіївки, робітників економії Харитоненка, Олександрівської і Каплунівської, а також лісопильного заводу Литягіна. Комітет агітував за визнання землі загальнонародною власністю і за складання присудів у цьому ж дусі. Крім того, він влаштував страйки в Каплунівській та Олександрійській економіях і на заводі Литягіна⁵.

В іншому випадку «солідарний політичний страйк» було проведено наприкінці липня 1906 р. в таких населених пунктах Ямпільського повіту Подільської губернії: Грушки, Садки, Букатинки, Віли-Яругські, Саїнки, Чернівці, Сокіл та Мервинці⁶. Перші чотири села незадовго до цих подій приєдналися до Селянського союзу⁷. Загалом, керівництво страйковим рухом було одним із основних аспектів діяльності місцевих осередків ВСС у другий період революції.

Подекуди ми зустрічаємо інші форми непокори. Так, наприкінці літа – на початку осені 1906 р. у Бахмутському повіті Катеринославської губернії під впливом організованого в с. Городівка селянського союзу кілька сіл відмовили-

¹ ЦДІАК України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 2192. – Арк. 30, 36-36 зв.; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 1523. – Арк. 3-3 зв.

² ЦДІАК України. – Ф. 316. – Оп. 1. – Спр. 658. – Арк. 338-338 зв.; Там само. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 2707. – Арк. 5-6.

³ Лещенко М. Н. Українське село... – С. 327.

⁴ ЦДІАК України. – Ф. 316. – Оп. 1. – Спр. 582. – Арк. 135 зв.-136; Там само. – Ф. 442. – Оп. 856. – Спр. 579. – Арк. 12-12 зв.

⁵ Там само. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 2119. – Арк. 208, 208 зв.

⁶ КПМДА. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 7329. – Арк. 128, 129.

⁷ Там само. – Арк. 123.

ся від сплати податків. Тільки проведені властями арешти членів Союзу примусили селян коритися¹.

Виявом діяльності організацій ВСС були мітинги та демонстрації. Наприклад, на честь святкування першої річниці Маніфесту 17 жовтня у с. Чуків Брацлавського повіту Подільської губернії пройшла демонстрація. У ній взяло участь до 40 осіб місцевої селянської молоді. Вони йшли з червоними прапорами, співали пісень та вигукували гасло: «Геть царя, хай живе Селянський союз»². Мітинги на початку 1906 р. влаштовували і члени союзу с. Кам'янка Новомосковського повіту Катеринославської губернії. Крім того, вони склали присуд із вимогою скликання Установчих Зборів, який возили по сусідніх селах³.

Великою перешкодою для нормального функціонування місцевих осередків Союзу протягом другого періоду революції було злиденне становище селян. Так, у листі, датованому 26 січня 1907 р., в якому йшлося про селянський союз с. Медвин Канівського повіту Київської губернії, зазначалося, що він утворився 4 місяці тому і нараховував 50 членів, але був настільки бідний, що не міг передплатити, навіть, газету для освітніх потреб. «Одні лише щомісячні внески (15 коп.), – читаємо у документі, – не в змозі задовольнити потреби союзу, оскільки вони через бідність і сімейні нестатки членів поступають дуже нерегулярно». Відомо, що саме в той час житель с. Медвин П. О. Гриб, очевидно член ВСС, агітував серед селян с. Димери Канівського повіту. Він говорив, що «якби селяни приєдналися до Селянського союзу, то їм жилося би краще»⁴. Наведені цитати дають підстави твердити, що лави ВСС протягом даного періоду поповнювало переважно пролетаризоване селянство, що, в свою чергу, сприяло процесу радикалізації роботи Селянського союзу.

Про важливі відомості діяльності організацій Селянського союзу у 1906-1907 рр. можна довідатися з матеріалів частково згадуваних вже в попередніх параграфах регіональних з'їздів ВСС⁵.

У серпні 1906 року в одному з сіл Олександрівського повіту Катеринославщини проходив губернський з'їзд селянського союзу. Під час форуму та після нього в цьому селі, не-

¹ Второй период революции... – Ч. 3. Октябрь-декабрь 1906 года. – С. 352.

² Федьков О. М. Всероссийский селянский союз... – Т. 11. – С. 155.

³ ЦДАК України. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1607. – Арк. 15.

⁴ Федьков О. М. Політичні партії... – С. 232.

⁵ Магась В. О. Регіональні з'їзди Всеросійського Селянського союзу у 1906-1907 рр. / В. О. Магась // Молодь в умовах нової соціальної перспективи. Матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції (м. Житомир, 17-18 травня 2006 року). – Житомир, 2006. – Ч. 1. – С. 196-198.

зважаючи на воєнний стан, проходили багатолюдні мітинги¹. Цей факт свідчив про революційний дух, що панував на з'їзді. На жаль, нам не відомі подробиці цього зібрання.

21 серпня 1906 р. відбувся делегатський з'їзд Подільського району ВСС. На ньому були присутні 5 членів Головного бюро і 16 делегатів від місцевих організацій Селянського союзу Подільської та Бессарабської губерній. Повітові відділи ВСС, як засвідчують матеріали з'їзду, існували у 10 з 12 повітів губерній. У Проскуріві та Гайсині, де відділів не було, з'їзд доручив організувати «Бюро сприяння ВСС». Подільський делегатський з'їзд запропонував Обласному бюро створити книговидавництво для видання українською та молдавською мовами й прийняв резолюції з організаційних питань².

23 жовтня 1906 р., в умовах суворої конспірації, в приміщенні Харківського університету відбувся губернський з'їзд представників і організаторів селянських союзів. У ньому взяло участь 18 осіб. Це були представники Васильківського, Богодухівського, Вовчанського та Куп'янського повітів, а також «повітові робітники». Головував якийсь «Микола Миколайович»³, студент, що мав тісні зв'язки з ПСР⁴. Його ж було обрано делегатом від Харківської губернії на з'їзд ВСС, що мав відбутися у Фінляндії в листопаді 1906 року. Зі зроблених доповідей з'ясувалося, що настрої селян внаслідок репресій був поганий, а тому агітація мала низьку результативність. Нові союзи майже не утворювались. Загальна бідність спричинила запустіння кас Союзу. З огляду на небезпеку обшуків наявна література спалювалась⁵. Таким чином, матеріали даного з'їзду дають уявлення про негативні явища, які мали місце в роботі Селянських союзів протягом другого періоду революції.

У жовтні 1906 р. в Мелітополі відбулася конференція Північно-Таврійського Селянського союзу. Як з'ясувалося в ході засідання, селянські комітети було розсіяно скрізь по Мелітопольському, Перекопському, Бердянському та Дніпровському повітах. Поширенням ідей Союзу на селі займалася особлива група «селянських робітників». Загалом робота серед селянства визнавалася доволі успішною⁶.

Харківський і Мелітопольський з'їзди, проведені майже одночасно, дають підстави стверджувати, що справа організації місцевих осередків ВСС проходила в різних регіонах України з різною результативністю. Можливо причиною та-

¹ Веселовский Б. Вказ. праця. – С. 81.

² Федьков О. М. Всеросійський селянський союз... – Т. 11. – С. 157.

³ ЦДАК України. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 140. – Арк. 222 зв., 223.

⁴ Там само. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 2156. – Арк. 76 зв.

⁵ Там само. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 140. – Арк. 222 зв., 223.

⁶ Революционное движение в Таврической... – С. 174-175.

кого явища стала різна сила репресій, проведених наприкінці 1905 – на початку 1906 рр. Природно, що в Харківській губернії, яка 1905 р. була районом посиленого розвитку ВСС, переслідування набули більшого розмаху, ніж у Таврійській, де союзницький рух не набув масштабності.

Певне уявлення про особливості роботи Селянських союзів протягом останнього року революції дають матеріали Бахмутського повітового селянського з'їзду, який пройшов у Катеринославській губернії на початку 1907 р. На ньому були присутні делегати з 16 сіл. Вони схарактеризували стан розвитку організації Союзу та руху селян загалом. Із доповідей стало зрозумілим, що ВСС на Катеринославщині переживав не найкращі часи. Якщо 1906 р. його осередки ще проводили певну роботу, яка проявлялася в заміні місцевих властей, проведенні мітингів, звільнення заарештованих, зачиненні винної крамниці тощо, то станом на середину 1907 року їх діяльність дійшла майже до повного занепаду. Лише в небагатьох селах існували слабкі селянські союзи. У переважній більшості випадків делегати прохали надіслати для організації союзу працівника¹. Але навіть ці відомості протоколу Бахмутського з'їзду можна піддати сумніву. За ними Катеринославське губернське жандармське управління провело розслідування і зробило висновок, що «протокольні дані грішать неточностями і великою переоцінкою революційної енергії селян»². Таким чином, Бахмутський повітовий селянський з'їзд засвідчив, що, внаслідок безперервних переслідувань і постійного тиску з боку влади місцеві осередки ВСС занепадали, що також було однією з причин їх зникнення.

26 квітня 1907 р. відбувся з'їзд робітників селянського союзу Київської губернії. На ньому було присутньо 11 делегатів із семи повітів. За партійною ознакою – вісім есерів, два соціал-демократи, один анархіст-соціаліст. Для з'ясування становища на місцях делегати отримали опитувальник, що включав 27 запитань. Проаналізувавши їх, керівники з'їзду зробили висновок, що Селянський союз у губернії користувався великою популярністю, свідченням чого було 60 організованих у Союз сіл та 70-80 гуртків для читання³.

Матеріали з'їзду засвідчили, що активно також проходила робота зі створення нових осередків Селянського союзу [див. додаток П]. Найбільшою перешкодою в організації нових союзів названо їх нелегальне становище, внаслідок

¹ ЦДІАК України. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1655. – Арк. 4, 4 зв.; Там само. – Спр. 1883. – Арк. 20-22 зв.

² Там само. – Ф. 705. – Оп. 1. – Спр. 113. – Арк. 5.

³ Там само. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 1902. – Арк. 5-7.

док якого більшість співчуваючих селян не бажало входити до організацій. Дані опитування засвідчили поступовий відхід від роботи в союзах соціал-демократів та зростання ваги соціалістів-революціонерів. Вплив же інших політичних сил визнано фрагментарним та епізодичним, оскільки він був продуктом діяльності окремих осіб та не мав цілісного й систематичного характеру. Керівництвом організації було відмічено брак коштів у місцевих осередках, що зумовлювалося нерегулярністю та невеликим розміром внесків (від 10 коп. до 1 руб.; середній розмір – 20-50 коп.). Зібрані кошти в основному витрачалися на закупівлю літератури, в окремих випадках – на закупівлю зброї, як, наприклад, у Черкаському повіті, де було створено організацію народної оборони для збройної протидії властям¹.

Таким чином, діяльність організацій ВСС на Київщині значно гальмувалася нелегальним становищем. Союз займався в основному культурно-просвітницькою діяльністю та поступово підпадав під вплив есерів.

Зазвичай, у 1906-1907 рр. селянські з'їзди відбувалися в умовах суворої конспірації, тому зібрані нами дані, очевидно, далеко не повні. Але й вони дають достатньо повне уявлення про умови розвитку ВСС в Україні в період занепаду революції. З'їзди сприяли організації селян, пробуджували їх активність і політичну свідомість. Вони продемонстрували наростання революційних настроїв у селянському середовищі. Це проявилось як у рішеннях з'їздів, так і в постійній участі в них представників від соціал-демократів та соціалістів-революціонерів.

Якщо 1905 р. селяни довідувалися про Союз переважно з газет, то в 1906-1907 рр. – із різних нелегальних видань². Це зумовлювалося цензурними обмеженнями, які стали суворішими. Так, газета «Киевские отклики» 22 січня 1906 р. повідомляла, що видання листівки «Чего хотят люди, которые ходят с красным флагом», без сумніву, не буде допущено, як було раніше заборонено публікувати протоколи селянських з'їздів³.

Прокламації та брошури ВСС друкувалися на місцях у підпільних друкарнях, часто інших революційних партій і організацій. Так, з лютого до червня 1906 р. у Києві функціонувала друкарня Київського комітету ПСР, яка ви-

¹ Там само.

² Магась В. О. Розповсюдження нелегальної літератури Всеросійського селянського союзу в 1906-1907 рр. / В. О. Магась // Сучасність, наука, час. Взаємодія та взаємовплив. – Матеріали другої всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції 22-24 листопада 2006 року. – К., 2006. – Ч. 2. – С. 4-5.

³ Федьков О. М. Всеросійський селянський союз... – Т. 11. – С. 155.

дала брошуру «Весенний листок Всероссийского крестьянского союза»¹. В іншому випадку восени 1906 р. у спільній типографії Харківського комітету ПСР і Залізничного союзу Курсько-Харківсько-Севастопольської залізниці² окрім іншого друкувалися й різноманітні видання ВСС³. Прокламації також виготовлялися безпосередньо агітаторами на місцях. Головною особливістю таких листівок був невеликий ареал поширення. Приміром, у 1906 р. на Харківщині поширювалися рукописні листівки від імені Харківського комітету ВСС «Товарищи, крестьяне!», в яких говорилося, що селянські з'їзди призначать час повстання, коли всі селяни одночасно повстануть і відберуть у поміщиків землю⁴. У квітні 1906 р. в окремих селах Ямпільського та Ольгопільського повітів Подільської губернії поширювалися листівки від імені Всеросійського селянського союзу, які на гектографі виготовляв житель с. Соколівка Ольгопільського повіту, австрійський підданий, домашній учитель А. Попель⁵. Навесні 1907 р. у Вишгородській⁶ та Вербовецькій волостях Кременецького повіту Волинської губернії поширилися різні відозви від імені Селянського союзу, які друкувалися жителем с. Шили Вербовецької волості, вчителем народного училища, козаком С. М. Третьяком. 20 травня поліція знайшла у нього два гектографи та 702 бланки надрукованих на ньому членських квитків Селянського союзу⁷.

Розсиланням прокламацій та відповідної літератури, окрім центральних органів ВСС, займалися також організації на місцях. Так, широку кампанію по розсиланню прокламацій із приводу розпуску I Державної Думи селами Харківської губернії розгорнула в липні-серпні 1906 р. Харківська група сприяння Всеросійському селянському союзу⁸. Зафіксовано навіть випадок пересилки поштою прокламацій означеної групи до Московського повіту тієї ж губернії у липні 1906 р.⁹ У серпні 1906 р. на ім'я жителя с. Пединське Звенигородського повіту Київської губернії Е. Скрипинка на-

¹ ЦДІАК України. – Ф. 275. – Оп. 1. – Спр. 1034. – Арк. 40-40 зв.

² Там само. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 147. – Арк. 53, 53 зв.

³ Там само. – Арк. 54.

⁴ Там само. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 1611. – Арк. 93.

⁵ Там само. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 1127. – Арк. 11 зв.; Там само. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 4899. – Арк. 7.

⁶ Там само. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 1586. – Арк. 2.

⁷ Там само. – Спр. 1649. – Арк. 2; Там само. – Ф. 707. – Оп. 229. – Спр. 98. – Арк. 22; Історія Волині. З найдавніших часів до наших днів / ред. кол.: О. Г. Михайлюк (відп. ред.) та ін. – Львів : Вища школа, 1988. – С. 49.

⁸ ЦДІАК України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 1610. – Арк. 79-80; Там само. – Спр. 2133. – Арк. 61, 64-64 зв.; Там само. – Спр. 2136. – Арк. 8.

⁹ Там само. – Спр. 2135. – Арк. 53.

дійшов лист із Києва, до якого було вкладено дві прокламації, в тому числі відозва ВСС «Товариші-селяни!», видрукувана в липні 1906 р. у друкарні Вузлового Бюро Південно-західних залізниць РСДРП¹. У травні 1907 р. у Кременецькому повіті Волинської губернії поштою розповсюджував прокламації згадуваний С. М. Третяк². Цікавий випадок мав місце на Харківщині, де з початку 1906 р. до травня 1908 р. комітет сільських бібліотек займався розсилкою нелегальної та забороненої літератури (зокрема й видань ВСС)³.

Попередньо література нагромаджувалася у спеціальних сховищах. Так, 11 червня 1907 р. на горіщі Сумської дитячої лікарні їй було знайдено у великій кількості⁴. Відомі випадки, коли видання Союзу зберігалися разом з літературою інших революційних партій та організацій. Так, навесні 1906 р. у титулярного радника, лаборанта Новоросійського університету П. В. Казанецького було знайдено величезну кількість брошур і прокламацій есерів, союзу вчителів і ВСС. Останніх було 5 різновидів із 39, загалом – 492 примірника⁵. У середині 1907 р. в с. Богородичне Ізюмського повіту Харківської губернії значна кількість примірників літератури революційних партій і ВСС була знайдена у селяни-на П. Ф. Козиря⁶. Отже, такі випадки були непоодинокими.

У 1906-1907 рр. найпопулярнішою і, відповідно, найпоширенішою листівкою ВСС залишилася прокламація «Чего хотят люди, которые ходят с красным флагом». Вона поширювалася у більшості українських губерній протягом усього означеного періоду⁷ та передруковувалася іншими політичними силами (насамперед ПСР та РСДРП)⁸. Причиною такої популярності стала висока інформаційно-пропагандистська цінність листівки, оскільки вона була створена з просвітницькою метою задля ознайомлення се-

¹ ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 222. – Спр. 190. – Арк. 118-118 зв.

² Там само. – Ф. 1335. – Оп. 1. – Спр. 827. – Арк. 54.

³ Там само. – Ф. 1072. – Оп. 3. – Спр. 1575. – Арк. 187 зв.

⁴ Там само. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 2558. – Арк. 119, 119 зв., 120.

⁵ Там само. – Ф. 385. – Оп. 1. – Спр. 1847. – Арк. 22, 23, 23 зв., 24 зв.

⁶ Там само. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 2709. – Арк. 1, 1 зв.

⁷ Там само. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 2281. – Арк. 1; Там само. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 1275. – Арк. 23-23 зв.; Там само. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 117. – Арк. 134 зв.; Там само. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 1395. – Арк. 2 зв.; Там само. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 2134. – Арк. 10; Там само. – Спр. 2709. – Арк. 1; Там само. – Спр. 2142. – Арк. 19; Там само. – Спр. 3733. – 190 р. – Арк. 139; Там само. – Спр. 2130. – Арк. 1-1 зв.; Там само. – Спр. 2176. – Арк. 2; Там само. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 5268. – Арк. 7-7 зв.; Там само. – Ф. 1335. – Оп. 1. – Спр. 662. – Арк. 71-71 зв.; ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 222. – Спр. 189. – Арк. 113.

⁸ ЦДІАК України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 1396. – Арк. 40, 135; Там само. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 1608. – Арк. 32.

лян з революційним рухом¹. Свої листівки з такою ж назвою випускав навіть чорносотенний «Союз русского народа», спрямованість яких була, щоправда, прямо протилежною – скомпрометувати революційний рух².

Були й інші прокламації центральних органів ВСС, що в другий період його функціонування поширювались на території українських губерній. Такою був «Весенний листок Всероссийского крестьянского союза», надрукований навесні 1906 р. У листівці піднімався ряд питань, зокрема, репресій кінця 1905 р. – початку 1906 р., і містився заклик не сподіватися на майбутню Державну Думу та не купувати землю за допомогою Селянського Банку. На останок селянам нагадували окремі постанови Делегатського з'їзду ВСС та рекомендували створювати союзи на місцях³. Такі листівки розповсюджувалися навесні-влітку 1906 р. у Харківській, Подільській, Київській та Чернігівській губерніях, часто разом із виданнями ПСР⁴. Подекуди їх поширювали аж до 1907 р.⁵ У липні-серпні 1906 р. у Волинській, Чернігівській та Харківській губерніях набули певного поширення прокламації «Воззвание Всероссийского крестьянского союза» з приводу розпуску I Думи⁶. У вересні 1906 р. – січні 1907 р у Таврійській, Київській, Подільській, Чернігівській та Харківській губерніях набули поширення листівки «Товарищи-крестьяне!» з приводу виборів у II Державну Думу⁷. Окремі з них були перевидані в друкарнях Вузлового бюро Південно-Західних залізниць РСДРП⁸ та Чернігівського комітету ПСР⁹, на окре-

¹ Там само. – Ф. 838. – Оп. 5. – Спр. 34. – Арк. 1.

² Там само. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 916. – Арк. 8.

³ Там само. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 2652. – Арк. 33в-33к.

⁴ Там само. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 1394. – Арк. 63-64; Там само. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 971. – Арк. 6; Там само. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 953. – Арк. 2-5; Там само. – Спр. 1007. – Арк. 2 зв.; Там само. – Спр. 962. – Арк. 205-212; КПМДА. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 7567. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 1184. – Арк. 2-2 зв.

⁵ ЦДІАК України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 2652. – Арк. 85.

⁶ Там само. – Ф. 318. – Оп. 9. – Спр. 1845. – Арк. 3; Там само. – Ф. 1335. – Оп. 1. – Спр. 593. – Арк. 146-146 зв.; Там само. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 509. – Арк. 9; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 1499. – Арк. 1.

⁷ ЦДІАК України. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 715. – Арк. 9; Там само. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 996. – Арк. 45; Там само. – Спр. 997. – Арк. 56; Там само. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 2671. – Арк. 3; Там само. – Спр. 1564. – Арк. 8; Там само. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 4698. – Арк. 1 зв.; Там само. – Спр. 5462. – Арк. 1; Там само. – Спр. 5463. – Арк. 1; Там само. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 464. – Арк. 51, 54; Там само. – Спр. 565. – Арк. 234, 272.

⁸ Там само. – Ф. 275. – Оп. 1. – Спр. 683. – Арк. 33-34, 64-64 зв.; Там само. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 954. – Арк. 2 зв.

⁹ Там само. – Спр. 1564. – Арк. 8; Там само. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 794. – Арк. 408.

мих стояла печатка Сумського комітету ВСС¹. На Харківщині в грудні 1906 р. – січні 1907 р. поширювалась листівка ВСС, датована жовтнем 1906 р., під назвою «О выборах в Государственную Думу»².

Досить великого розповсюдження набула також прокламація «О земле», яка була видрукувана напередодні виборів до II Державної Думи в січні 1907 р. У ній піддавалися критиці ініційовані П. А. Столипіним закони, спрямовані на переоблаштування земельного устрою й обстоювалася думка, що лише програма ВСС, втілена в життя, може реально покращити становище селян. У листівці також містилися заклики обирати в Думу «надійних людей» та об'єднуватися у союзи³. Вона поширювалася в березні-серпні 1907 р. у Харківській, Чернігівській та Київській губерніях⁴. Поодинокі випадки поширення українськими губерніями інших прокламацій центральних органів ВСС («Ко всему трудящему народу», «Письмо от русских крестьян царю Николаю II», «Народ и войско» тощо) зафіксовано протягом 1906-1907 рр.⁵

Широку видавничо-пропагандистську діяльність розгорнув Селянський союз на Харківщині. Тут він перебував під впливом партії соціалістів-революціонерів, а тому усі прокламації друкувалися ними. Зокрема, як вже зазначалося, на розпуск I Державної Думи в липні-серпні 1906 р. відгукнулися Харківське бюро сприяння ВСС та

¹ Там само. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 3049. – Арк. 2,7,65-65 зв., Там само. – Ф. 1682. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 51

² Там само. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 2005. – Арк. 9; Там само. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 1620. – Арк. 108-93, 108 зв.; Там само. – Спр. 2516. – Арк. 140, 193-193 зв.; Там само. – Спр. 2531. – Арк. 88, 119; Там само. – Спр. 2532. – Арк. 25; Там само. – Спр. 2761. – Арк. 1-1 зв.

³ Там само. – Ф. 838. – Оп.5. – Спр. 29. – Арк. 1, 1 зв.

⁴ Там само. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 1882. – Арк. 16 зв., 23-24 зв.; Там само. – Спр. 1986. – Арк. 12; Там само. – Спр. 2056. – Арк. 53; Там само. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 1615. – Арк. 41; Там само. – Спр. 1661. – Арк. 48; Там само. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 2532. – Арк. 68; ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 223. – Спр. 58. – Арк. 10.

⁵ ЦДІАК України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 1502. – Арк. 28,38; Там само. – Спр. 1930. – Арк. 21 зв.; Там само. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1826. – Арк. 5-5 зв.; Там само. – Спр. 1827. – Арк. 15; Там само. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 1491. – Арк. 2; Там само. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 789. – Арк. 1; Там само. – Ф. 323. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 34-35; Там само. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 2769. – Арк. 3-4; Там само. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 136. – Арк. 3-3 зв.; Там само. – Ф. 385. – Оп. 1. – Спр. 2222. – Арк. 299-299 зв.; Там само. – Ф. 385. – Оп. 1. – Спр. 1847. – Арк. 23-24 зв.; Там само. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 5466. – Арк. 1; Там само. – Спр. 5514. – Арк. 1-1 зв.; Там само. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 795. – Арк. 69, 76; ДАЖО. – Ф. 70. – Оп. 1. – Спр. 891. – Арк. 13; Там само. – Ф. 742. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 241-242; ДАКО. – Ф. 2 – Оп. 223. – Спр. 56. – Арк. 3-3 зв.; ДАПО. – Ф. 138. – Оп. 1. – Спр. 385. – Арк. 4.

Харківська група сприяння ВСС прокламаціями відповідно «Товарищи-крестьяне!» та «Братья-крестьяне!». Означені видання у липні-вересні 1906 р. поширилися територією Харківської губернії у величезній кількості¹. Харківський губернський комітет ВСС у вересні 1906 р. надрукував листівку «К рекрутам»², а наступного місяця прокламацію «Всероссийский крестьянский союз»³ із закликами відмовлятися від військової служби та вимагати від уряду «всієї землі та всієї волі». Ці прокламації також досить активно поширювалися Харківщиною у вересні-жовтні 1906 р., а подекуди і 1907 р.⁴ Прокламації Селянського союзу Харківщини поширювалися також на території сусідніх губерній – Полтавської та Чернігівської⁵.

На Поділлі, зокрема у Проскурівському та Ново-Ушицькому повітах, влітку-восени 1906 р. поширювалися листівки Проскурівської групи ВСС «Крестьяне-товарищи» та Проскурівського повітового комітету ВСС «Братья-новобранцы»⁶. У цей же період у Херсонській, Подільській та Київській губерніях поширювалася згадана листівка Єлисаветградського бюро ВСС із закликом до підтримки Трудової групи І Державної Думи⁷. Ряд листівок до вибо-

¹ ЦДАК України. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 2248. – Арк. 8; Там само. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 144. – Арк. 213; Там само. – Спр. 161. – Арк. 213; Там само. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 1607. – Арк. 44, 79; Там само. – Спр. 1609. – Арк. 23; Там само. – Спр. 1611. – Арк. 31, 101, 166; Там само. – Спр. 1612. – Арк. 57, 64, 70; Там само. – Спр. 1613. – Арк. 33 зв., 74; Там само. – Спр. 1614. – Арк. 39, 48; Там само. – Спр. 1615. – Арк. 75, 127, 177; Там само. – Спр. 1616. – Арк. 48, 193; Там само. – Спр. 1618. – Арк. 164, 209; Там само. – Спр. 1932. – Арк. 261-261 зв., 265 зв.; Там само. – Спр. 1929. – Арк. 50; Там само. – Спр. 1930. – Арк. 246-247, 322, 324; Там само. – Спр. 2132. – Арк. 7; Там само. – Спр. 2137. – Арк. 1, 8; Там само. – Спр. 2138. – Арк. 5-6 зв.; Там само. – Спр. 2139. – Арк. 17-17 зв.; Там само. – Спр. 2140. – Арк. 1-2; Там само. – Спр. 2141. – Арк. 3; Там само. – Спр. 2143. – Арк. 42; Там само. – Спр. 2175. – Арк. 1; Там само. – Спр. 2197. – Арк. 27; Там само. – Спр. 2198. – Арк. 2-2 зв.; Там само. – Спр. 2175. – Арк. 1; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 1508. – Арк. 8.

² Там само. – Ф. 838. – Оп. 5. – Спр. 48. – Арк. 1.

³ Там само. – Спр. 49. – Арк. 1.

⁴ Там само. – Ф. 316. – Оп. 1. – Спр. 617. – Арк. 59 зв.; Там само. – Спр. 1619. – Арк. 3-4; Там само. – Спр. 1832. – Арк. 5 зв.; Там само. – Спр. 1833. – Арк. 13; Там само. – Спр. 2202. – Арк. 36; Там само. – Спр. 2534. – Арк. 5-6; Там само. – Спр. 3532. – Арк. 12; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 2204. – Арк. 2 зв.

⁵ ЦДАК України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 438 а. – Арк. 576; Там само. – Спр. 812. – Арк. 7-8; Там само. – Спр. 819. – Арк. 11; Там само. – Ф. 322. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 33; Там само. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 796. – Арк. 206.

⁶ Там само. – Ф. 301 – Оп. 1. – Спр. 715. – Арк. 241-241 зв.; Там само. – Спр. 1105. – Арк. 86; Там само. – Ф. 419. – Оп. 1 – Спр. 4896. – Арк. 2

⁷ Там само. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 1513. – Арк. 50; Там само. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 1127. – Арк. 23 зв.; ДАХО. – Ф. 2. – Оп. 222. – Спр. 190. – Арк. 86-86 зв.

рів у II Думу («Граждане крестьяне», «Кто ты, чёрная сотня» тощо) в листопаді 1906 р. – січні 1907 р. у друкарні Мелітопольського комітету РСДРП видав Організаційний комітет Північно-Таврійського Обласного селянського союзу. Вони поширювались у Херсонській і Таврійських губерніях¹. На Київщині та на Волині на початку 1907 р. в окремих населених пунктах знаходили примірники згаданої прокламації Київського відділу Всеросійського селянського союзу зі штампом Київського Бюро ВСС «К крестьянам». Часто паралельно з нею розповсюджувалася листівка з тими ж ревізитами під назвою «Товарищи-крестьяне!», в якій селян закликали утворювати братства селянської бідноти та об'єднуватися у ВСС². На Волині у Кременецькому повіті в першій половині 1907 р. набули поширення прокламації від Дубенського комітету Волинського селянського союзу «Товарищи крестьяне», «Господину сельскому старосте», «Проснись крестьянин», від бойової дружини Селянського союзу – листівка українською мовою «За працю, за землю, за волю», від імені члена таємного селянського союзу Антона Гореміки – «Письмо крестьянина к крестьянам» тощо. Всі вони друкувалися згаданим С. М. Третьяком³. Влітку 1907 р. у типографії Катеринославського комітету ПСР була видана листівка ВСС «Товарищи крестьяне и рабочие», що містила заклики до повалення самодержавства та запровадження республіки. Примірник цієї прокламації у серпні 1907 р. було знайдено в Конотопському повіті Чернігівської губернії⁴.

Загалом, пропагандистський ефект від розповсюдження прокламацій, особливо у другий період Російської революції, не був високим. Так, у своєму звіті за жовтень 1906 р. – квітень 1907 р. начальник Подільського ГЖУ писав, що в більшості випадків вони не досягали мети, оскільки особи, до яких агітаційні листівки потрапляли, одразу ж знищували їх. До того ж, селяни стали скептичніше ставитися до змісту прокламацій, все менше довіряючи обіцянкам різних політичних сил⁵. Крім того, перепону на шля-

¹ ЦДІАК України. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 5475. – Арк. 11, 12-12 зв.

² Там само. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 1646. – Арк. 2-4; Там само. – Ф. 1600. – Оп. 1. – Спр. 635. – Арк. 105 зв.-107; ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 223. – Спр. 57. – Арк. 16; Там само. – Оп. 222. – Спр. 189. – Арк. 98; Там само. – Оп. 223. – Спр. 56. – Арк. 23.

³ Там само. – Ф. 1335. – Оп. 1. – Спр. 826. – Арк. 3; Там само. – Ф. 1335. – Оп. 1. – Спр. 922. – Арк. 591; Там само. – Ф. 1600. – Оп. 1. – Спр. 635. – Арк. 169-170, 180, 196. Там само. – Ф. 1335. – Оп. 1. – Спр. 922. – Арк. 591.

⁴ Там само. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 731. – Арк. 48, 51

⁵ Там само. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 1127. – Арк. 35.

ху до ознайомлення зі змістом прокламацій часто ставала елементарна безграмотність селян¹.

Із завершенням Першої російської революції діяльність Селянських союзів не припинялася, однак вони поступово занепадали, а їх значення, за висловом одного з дослідників проблеми, «зводиться майже до нуля»².

ВСС занепав із ряду причин³. Не можна вважати його «мертвонародженою»⁴ організацією, як це стверджував більшовик А. В. Шестаков через два десятиліття після завершення революції. У 1905-1907 рр. Союз здавався надзвичайно перспективною організацією. Так, Б. Веселовський у роботі «Селянське питання та селянський рух в Росії 1902-1906 р.», опублікованій 1907 р., писав, що ВСС неминуче «рано чи пізно відродиться і перевищуватиме за ступенем впливу всі наявні політичні партії»⁵. Лідер більшовиків В. І. Ленін у статті «Перемога кадетів і завдання робітничої партії», присвяченій результатам виборів до І Думи, писав, що: «коли повіє ще скільки-небудь вільним вітерцем, цей Союз ростиме не днями, а щогодини, він буде організацією в порівнянні з якою порошок здадуться нинішні кадетські комітети»⁶. Чому ж не справдилися ці оптимістичні прогнози? Чому ВСС фактично зник, якщо інші організації опозиції утрималися, хоча і з певними складнощами та в урізаному вигляді? Це відбулося з кількох соціально-політичних причин.

Однією з них стала масова карально-репресивна діяльність царської адміністрації проти Селянського союзу. В обіжнику Департаменту поліції МВС губернаторам від 23 листопада 1905 р. відзначалася особлива небезпека ВСС, у порівнянні з есерами та соціал-демократами⁷. Саме у зв'язку з цим всю силу репресій було спрямовано на Союз. Так, відомими є факти, які сталися у двох сусідніх повітах Полтавської губернії наприкінці 1905 – на почат-

¹ Там само. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 1930. – Арк. 21 зв.; Там само. – Спр. 2005. – Арк. 3; Там само. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 954. – Арк. 2 зв.

² Свідзінський М. Вказ. праця. – 1929. – № 3. – С. 119.

³ Магась В. О. Проблема занепаду організацій Всеросійського селянського союзу (ВСС) / В. О. Магась // Наука, освіта, суспільство очима молодих: Матеріали І Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів та молодих науковців 10-11 травня 2006 року, м. Рівне. – Рівне, 2006. – С. 197-199.

⁴ Шестаков А. В. Бунт землі... – С. 56.

⁵ Веселовський Б. Вказ. праця. – С. 83.

⁶ Ленін В. І. Перемога кадетів і завдання робітничої партії / В. І. Ленін. – [5-е вид.] // Ленін В. І. Повне зібрання творів. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1968-1970. – Т. 12: Жовтень 1905 – квітень 1906. – 1970. – С. 311.

⁷ КПМДА. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 7267. – Арк. 456 зв.

ку 1906 рр.: в одному демократична інтелігенція організувала Селянські союзи, пропагувала конституціоналізм та викуп приватновласницьких земель, а в іншому революційні партії пропагували експропріацію приватновласницьких земель, утворювали конспіративні партійні організації тощо. Коли розпочалися репресії, перший повіт постраждав набагато більше, ніж другий¹. Заходи, спрямовані проти організації Селянського союзу, відзначалися безпрецедентною жорстокістю та злісними знущаннями. Їх символом і до сьогодні залишається свавілля карателів у с. Великі Сорочинці Миргородського повіту Полтавської губернії. «Сорочинська трагедія» назавжди затаврована відомим російським письменником В. Г. Короленком².

Результатом репресій стала дискредитація самої ідеї «мирної боротьби». Схвалення ж терору в тактичному плані на місцевих з'їздах у другий період революції засвідчував передусім політичне банкрутство ВСС³. Він тепер мало чим відрізнявся в ідеологічному плані від революційних партій, і тому все більше підпадав під їхній вплив.

Організації Союзу зазвичай утворювалися шляхом складання присудів від сіл та цілих волостей про приєднання до ВСС. Інститут індивідуального членства був відсутнім, тому в організаційному плані місцеві осередки Селянського союзу не були міцними⁴. Крім того, соціал-демократи та есери були краще пристосованими до нелегальної діяльності⁵. Умови останньої на теренах Російської імперії ставили всяку організацію, яка не мала професійних кадрів, у невигідне становище⁶.

І все таки, головною причиною стрімкого зникнення ВСС була швидше політичною, ніж просто наслідком репресій чи організаційних проблем. Передусім, мав значення характер взаємозв'язку між керівниками Селянського союзу та селянами. Попри все, лідери союзу були надто авангардними та близькими до неселянських революціонерів, щоб залишитися провідниками селян у період реакції. Другою причиною стало приєднання ВСС до робітничих рад, Союзу Союзів та революційних партій у бойкоті «виборчого фарсу І Думи»⁷. У цьому проявилася відсутність політичного чуття керівників Союзу. Селяни не могли бойкотувати установу, в якій вони могли відкрито висловлювати свої побажання⁸.

¹ Оленін Р. Вказ. праця. – С. 166.

² Рева І. М. Вказ. праця. – С. 79.

³ Когон Э. Вказ. праця. – С. 226.

⁴ Свідзінський М. Вказ. праця. – 1929. – № 3. – С. 199.

⁵ Маслов Вказ. праця. – С. 77.

⁶ Шанин Т. Вказ. праця. – С. 197.

⁷ Там само. – С. 198.

⁸ Маслов П. Вказ. праця. – С. 77.

Головні свої сподівання селяни пов'язували з «ідеологічним еквівалентом» Союзу¹ – Трудовою групою. Отже, можливості для продовження легальної боротьби в стінах парламенту були втрачені. Центральні органи ВСС поволі втрачали зв'язки з селом та своє значення². Поступово зникали також і місцеві осередки Селянського союзу, а активність селян, котрі пережили наступ контрреволюції, повернулася в межі обшин і волостей. Незважаючи на масову підтримку, ВСС зник менше ніж через два роки після апогею своєї діяльності і всі спроби відродити його зазнали невдачі³.

Таким чином, у 1906-1907 рр. в умовах репресій та політичних переслідувань організації ВСС в Україні не припиняли своєї діяльності. Вони проводили з'їзди, організовували таємні зібрання, мітинги, керували страйковим рухом, поширювали революційну літературу на селі тощо. Загалом діяльність Союзу в цей час набула конспіративного характеру і радикалізувалася. Цьому значно посприяла робота в союзах представників революційних партій, передусім есерів і соціал-демократів. Занепад Союзу відбувався поступово під впливом сукупності несприятливих обставин.

Висновки до 3 розділу

Часом найбільшого розквіту організацій Союзу в Україні став 1905 р. ВСС набув широкої популярності, швидко зростала кількість його осередків, особливо після проголошення Маніфесту 17 жовтня 1905 р. Завдяки присудній кампанії, проведенню мітингів і з'їздів різних рівнів вдалося поступово втягнути в орбіту впливу ВСС значну масу селянства імперії, перетворити його у дієвий суб'єкт політичного життя країни.

Репресіями кінця 1905 – початку 1906 рр. було знищено переважну кількість селянських союзів. Крім того, переслідування не дозволили провести запланований Всеукраїнський селянський з'їзд та утворити Українську селянську спілку.

У 1906-1907 рр. Союз із масової організації, що діяла відкрито, трансформувалася в конспіративне таємне об'єднання. Змінився і характер його діяльності. Якщо у попередній період застосовувалися переважно мирні методи боротьби, то у цей час схвалювалися також революційні заходи. Внаслідок підтримки Селянським союзом тактики бойкоту виборів до І Державної Думи йому не вдалося стати впливовою парламентською силою. В свою чергу, низові осередки ВСС усе більше підпадали під вплив революційних партій. Зрештою,

¹ Шанин Т. Вказ. праця. – С. 199.

² Маслов П. Вказ. праця. – С. 77.

³ Шанин Т. Вказ. праця. – С. 197-198.

усі ці обставини спричинили занепад Всеросійського селянського союзу та його поступове зникнення з суспільно-політичного життя країни.

Таким чином, Всеросійський селянський союз, який виник на ґрунті широкого суспільного-політичного руху, і був його важливою складовою, поступово вичерпав свій ресурс, а його очільники не зуміли намітити нових цілей для організації. Разом з тим, під час революції 1905-1907 рр. ВСС мав величезне значення. Він дав можливість селянам відчутти силу єдності і показав, як багато вони можуть досягти організованою боротьбою. Так, помічник начальника Полтавського ГЖУ у своїй доповідній записці від 10 березня 1907 р. повідомляв: «На цей час настрої селян пасивно вичікувальний, але революційні ідеї, які потрапили в їх середовище про те, що в єднанні сила, що селянство складає головний трудовий елемент в Росії, вимога землі та волі примушує з наступом весни очікувати нових аграрних заворушень»¹. Отже, головні ідеї Селянського союзу міцно вкоренилися у свідомості селян. Вони закликали їх до боротьби, вказуючи мету та засоби, допомагали повірити у власні сили.

¹ ЦДІАК України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 785. – Арк. 20 зв.

ВИСНОВКИ

Всеросійський селянський союз у Наддніпрянській Україні став важливим чинником суспільно-політичного життя і засвідчив, що селянство проявило політичну зрілість і прагнуло впливати на розвиток країни, особливо на розв'язання аграрного питання.

Проведене дослідження дозволило зробити такі висновки.

Вивчення історії Всеросійського селянського союзу було започатковано ще дореволюційною історіографією. Подекуди авторами досліджень ставали безпосередні учасники тих подій. Головна увага при цьому приділялася його центральним органам, натомість діяльність місцевих осередків Союзу майже не вивчалася. Подібні тенденції були характерними і для радянської історіографії 1920-х рр. У цей час велася активна дискусія про ступінь революційності ВСС, з'явилися перші праці з історії Селянського союзу в Україні. У добу сталінізму інтерес до вивчення ВСС тимчасово згас, з'являлися лише поодинокі праці, в яких діяльність організацій Селянського союзу оцінювалася переважно негативною. Відродження ленінського погляду на ВСС як на організацію революційну, що мало місце у період десталінізації радянського суспільства, помітно пожвавило вивчення історії Союзу. Вперше було наведено підрахунки організацій ВСС у загальноімперському та всеукраїнському масштабах, які на тривалий час стали хрестоматійними. Сучасна українська історіографія приділяє історії Всеросійського селянського союзу недостатню увагу. Доведено, що існує нагальна необхідність у підготовці нової узагальнюючої праці.

Грунтовне та комплексне висвітлення даної проблеми стало можливим завдяки наявності широкого комплексу джерельної бази, серед якої доцільно виокремити нормативно-правові акти, діловодну документацію, матеріали періодики та публіцистики, документи особового походження, агітаційно-пропагандистську літературу і статистику. Їх аналіз дозволив розглянути історію Всеросійського селянського союзу глибоко та повно.

Аналіз обставин та умов утворення ВСС дозволив визначити передумови та причини його виникнення. Передусім, селян спонукала об'єднуватися у союзи невирішеність в українському селі аграрного питання. Причинами такої ситуації був су-

перечливий характер реформи 1861 р., внаслідок якої селяни отримали невеликі наділи землі не найкращої якості. Ситуацію погіршували також значний приріст населення, розорення великої кількості селянських господарств, завищені ціни на землю та її оренду тощо. Внаслідок цього значна кількість селян мала низький рівень життя та була змушена займатися відхожими промыслами, найматися на роботу у великі економії чи поповнювати ринок дешевої робочої сили в містах.

Одним із простих способів вирішення аграрного питання могла стати передача земельних ресурсів у користування селян. Необхідність такої реформи в той час жваво обговорювалася суспільством і політичними партіями. Саме зазначена вимога була головною в програмі ВСС.

Посприяття ліквідації станової обмеженості селян і дещо поліпшити їх матеріальне становище могла також освіта, яка, однак, для більшості селян залишалася недосяжною. Саме тому іншою ключовою вимогою в програмі Селянського союзу стало положення про необхідність запровадження загальної безкоштовної багатоступеневої освіти. Із середовища освіченої сільської інтелігенції вийшла головна маса організаторів осередків ВСС та пропагандистів його ідей.

На утворення організацій Союзу також вплинуло підвищення рівня політичної самосвідомості селян напередодні та в роки революції 1905-1907 рр. Воно стало можливим завдяки поширенню на селі ліберальної та революційної преси, різноманітних відозв, брошур і прокламацій, а також діяльності різних суспільно-політичних сил.

Поступово в середовищі селян зростало невдоволення діями самодержавства та існуючим суспільно-політичним ладом, відсталість і застарілість якого яскраво проявилася в результаті поразки Російської імперії у війні з Японією.

Умови для виникнення Селянського союзу були створені також указом від 18 лютого 1905 р., який започаткував присудну компанію, а також царським Маніфестом 17 жовтня того ж року, в якому народам Російської імперії були надані загальнодемократичні свободи, зокрема і свобода союзів, зборів та організацій. Після знайомства з названими нормативно-правовими актами селянство почало сприймати Союз та запропоновані ним методи боротьби як дозволені офіційно, а тому без вагань вступало до його лав.

Двома найбільшими центрами зародження організації стала Московська губернія, а також Донецький округ області Війська Донського. В останньому регіоні сільське населення було переважно українським, активними організа-

торами селянських союзів виступили члени Революційної української партії брата Мазуренки.

Ідеологія та програмні засади діяльності Всеросійського селянського союзу були, в основному, сформульовані на його Установчому та Делегатському з'їздах. Вони повністю відповідали тогочасному світогляду більшості селян, що знайшло вияв у поміркованості вимог щодо трансформації суспільно-політичного устрою (ідея республіки на з'їздах не була підтримана) та в особливій увазі до аграрного питання (вирішено передати всі землі сільськогосподарського призначення у користування осіб, що оброблятимуть їх силами своєї родини без допомоги найманих робітників). При цьому необхідну враховувати вплив на формування програми Союзу присутньої на з'їзді інтелігенції, однак вирішальне слово завжди залишалося за селянами.

Нами з'ясовано, що більшість постанов Селянського союзу була сформульована у найзагальнішій формі, або ж передбачалося подальше їх обговорення на місцях та конкретизація на наступних Всеросійських з'їздах. Така розпливчастість вимог повністю випливала з характеру широкої безпартійної організації селянства, якою був ВСС, та обумовлювалася прагненням об'єднати під його прапором все селянство Російської імперії – масу дуже неоднорідну. Головною рисою ідеології ВСС у названий період було прагнення добитися втілення в життя своїх вимог легальним та мирним шляхом.

У лютому 1906-1907 рр. під впливом репресій, яких зазнали організації та діячі Селянського союзу, і внаслідок переходу організації Союзу на нелегальне становище, настрої в центрі та на місцях радикалізувалися. Подекуди на всеросійських та регіональних форумах схвалювалися вбивства та підпали, приймалися рішення про необхідність озброєння та створення бойових дружин. На наш погляд, такі постанови засвідчили ідеологічне банкрутство керівництва Селянського союзу, яке не змогло належним чином пристосувати організацію до нових умов, і він тепер мало чим відрізнявся від революційних партій.

Перші організації ВСС в Україні почали виникати ще влітку 1905 р., але найбільшого поширення вони набули в листопаді-грудні цього ж року. Причиною цього стала відносна лібералізація в Російській імперії, що мала місце після проголошення Маніфесту 17 жовтня, а також другий Делегатський з'їзд Союзу, який пройшов у Москві відкрито, та хід якого широко висвітлювався в пресі. Репресіями кінця 1905 – початку 1906 рр. було знищено переважну більшість осередків

Селянського союзу. У 1906-1907 рр. діяльність окремих організацій Союзу поступово відновилася, почали утворюватися нові союзи, деякі з яких проіснували аж до 1908 р.

Загалом, нами цілком підтверджено існування в другій половині 1905 – січні 1906 рр. 7 губернських, 19 повітових, 39 волосних та 285 місцевих організацій Всеросійського селянського союзу. Натомість у лютому 1906-1908 рр. функціонувало 8 губернських, 33 повітових, 2 волосних та 45 місцевих осередків ВСС.

Чисельність організацій Селянського союзу в українських губерніях у час найвищого його піднесення, за приблизними підрахунками сягала 120 тис. осіб.

На основі всього комплексу історичних джерел і літератури нами з'ясовано етносоціальний склад організацій Всеросійського селянського союзу в Україні. В етнічному відношенні організації Союзу були переважно українськими, однак їх ряди поповнювали також представники інших етносів. Винятками були тільки окремі поселення колоністів на півдні України, що мали привілейоване становище порівняно з іншими хліборобами і які не сприйняли ідей Селянського союзу. У соціальному відношенні Селянський союз на першому етапі свого існування об'єднав усі прошарки села. Найбільше ж вимоги Союзу у цей час підтримували селяни-середняки, що прагнули поліпшити існуючий соціально-економічний і політичний устрій ненасильницьким еволюційним шляхом. Із розгромом організацій ВСС на межі 1905-1906 рр. його лави залишило багате та частина середняцького селянства, натомість збільшилася кількість бідняків. Про це, зокрема, свідчить запустіння кас союзів та радикалізація їх тактики в цей період.

Встановлено, що серед організаторів та пропагандистів Союзу 1905 р. переважали сільські вчителі, що мали кращі можливості для впливу на селян, порівняно з представниками інших інтелігентних професій. У 1906-1907 рр. серед активістів Селянського союзу почали домінувати землероби, що стало можливим завдяки поглибленню процесів їх політичної соціалізації у попередній період. У статевіковому відношенні найбільшим пропагандистом Союзу була молодь віком до 30 років, переважно особи чоловічої статі.

Доведено, що одразу ж після своєї появи Всеросійський селянський союз став ареною для діяльності представників різних політичних партій. Часто вони брали участь в організаціях Союзу навіть попри відсутність будь-яких офіційних директив їх власних політичних сил. Таку активність прояв-

ляли загальноросійські та українські революційні та ліберальні партії. У зв'язку з репресіями проти організацій ВСС та їх переходом на нелегальне становище, свою участь в роботі його осередків припинили ліберали. В той же час найбільшого впливу набули есери та соціал-демократи, між якими з перемінним успіхом розгорталася боротьба за вплив у Союзі. Вороже до організацій Селянського союзу впродовж усього періоду діяльності ставилися консервативні політичні сили.

Аналіз особливостей і загальних рис функціонування осередків ВСС в Україні у 1905-1907 рр. дозволив нам виділити такі два основні періоди їхньої діяльності:

1. Легальний (травень 1905 – січень 1906 рр.), який включав в себе підперіоди: зародження (травень-липень 1905 р.), становлення (серпень-середина жовтня 1905 р.) та піднесення (друга половина жовтня 1905 – січень 1906 рр.);
2. Нелегальний (лютий 1906-1907 рр.).

Дано характеристику діяльності ВСС під час цих періодів. У перший період вона проходила переважно відкрито. Були використані усі передбачені законодавством можливості. Так, для перших осередків Союзу основною формою роботи було складання присудів із викладом селянських нужд. Проголошення загальнодемократичних свобод у Російській імперії урізноманітнювало форми боротьби його осередків. Члени Союзу активно використовували надані їм законом можливості, проводячи з'їзди та мітинги й обговорюючи на них питання удосконалення державного устрою. В ряді випадків осередки ВСС застосовували інші форми соціального протесту: організовували страйки сільськогосподарських робітників, бойкотували та змінювали представників місцевої влади, відмовлялися сплачувати податки, закривали горілчані крамниці тощо. Загалом, свої вимоги діячі Селянського союзу прагнули втілювати мирним шляхом. Подекуди, навіть, створювалися загони міліції для захисту правопорядку та недопущення революційного свавілля. Окремі збройні виступи осередків ВСС, що мали місце на межі 1905-1906 рр., стали відповіддю на проведені урядом каральні експедиції та арешти активістів Союзу.

Означені репресії не дозволили також успішно завершити роботу зі скликання Всеукраїнського з'їзду селян та утворення Української селянської спілки, що проходила наприкінці 1905 р. на всіх етнічних українських землях у складі Російської імперії. Найактивнішими учасниками означених процесів були представники українських політичних партій, а найбільший успіх їх пропаганда мала на території Полтавської губернії, де у ряді населених пунктів

було утворено осередки УСС. Найбільшу організаційну та координаційно-пропагандистську роботу проводив відомий громадсько-політичний діяч, член УДРП С. О. Єфремов.

Реакція кінця 1905 – початку 1906 рр. знищила більшість селянських союзів, а їх залишки загнала в підпілля. Центральним та губернським органам ВСС довелося проводити велику роз'їзну та агітаційно-пропагандистську діяльність для відновлення існуючої раніше мережі осередків. У нових нелегальних умовах Союз втратив свій масовий характер, оскільки конспіративна діяльність передбачала участь лише невеликого числа найнадійніших членів.

Незважаючи на тактику бойкоту Всеросійським селянським союзом виборів до I Державної Думи, до неї потрапили його окремі представники, які частково увійшли до Трудової групи. Саме вона стала ідеологічним еквівалентом ВСС у Думі, з нею селяни почали пов'язувати свої сподівання на покращення становища. Трудова група була підтримана також місцевими організаціями ВСС, які надсилали до неї свої присуди. Природно, що й реакція на розпуск I Думи була гострою. Почастішали заклики до збройного виступу. У II Державну Думу Союз потрапив уже як самостійна політична сила, однак подібність ідеологій змусила його утворити з трудовиками спільну фракцію. В цьому об'єднанні перед ВСС стояло завдання зі створення комітетів з підтримки опозиційних сил парламенту. В Україні така робота проводилася, однак вона не мала великого успіху. Водночас, селяни підтримували роботу об'єднаної фракції ВСС та Трудової групи своїми присудами.

З'ясовано, що основними формами роботи організацій ВСС у цей період було керівництво страйковою боротьбою, проведення таємних зібрань, а в окремих випадках і відкритих мітингів. Водночас, настрої на місцях поступово радикалізувалися, подекуди схвалювалися вбивства та підпали, створювалися бойові дружини. Разом з тим, проблемами організацій були постійні переслідування, а також запусиння кас Союзу, пов'язане з бідністю його членів. Головним способом поширення ідей ВСС у цей час стало розповсюдження прокламацій, які виготовлялися в центрі та на місцях. Зазначимо, що ефект від них не був високим.

Встановлено причини занепаду осередків ВСС та їх зникнення. Ці процеси були зумовлені силою та масштабністю репресій кінця 1905 – початку 1906 рр., що фактично звели нанівець усі досягнення попереднього періоду. В переважній більшості випадків доводилося розпочинати роботу заново, до того ж у нових нелегальних умовах. Відновити колишню масовість Союзу так і не вдалося. До того ж, у зв'язку з бойкотом виборів до Державної Думи, можливість для продовження

легальної боротьби була втрачена. Головним виразником інтересів селян у парламенті стала Трудова група. Із завершенням революції свою діяльність припинили центральні осередки Союзу, поступово зникли й місцеві організації.

Загалом, у революції 1905-1907 рр. Всеросійський селянський союз відіграв позитивну роль. Завдяки йому в політичне життя країни була залучена значна маса селянства, однак, у зв'язку з репресіями властей, увесь величезний потенціал цієї організації не був використаний.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Центральний державний архів України в м. Києві (далі – ЦДАК України). – Ф. 268. Південний районний охоронний відділ. – Оп. 1. – Спр. 2.
2. ЦДАК України. – Ф. 268. – Оп. 1. – Спр. 115.
3. ЦДАК України. – Ф. 268. – Оп. 1. – Спр. 116.
4. ЦДАК України. – Ф. 274. Київське губернське жандармське управління. – Оп. 1. – Спр. 316.
5. ЦДАК України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 1052 А.
6. ЦДАК України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 1218.
7. ЦДАК України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 1323.
8. ЦДАК України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 1324.
9. ЦДАК України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 1347.
10. ЦДАК України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 1394.
11. ЦДАК України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 1502.
12. ЦДАК України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 1513.
13. ЦДАК України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 1529.
14. ЦДАК України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 1544.
15. ЦДАК України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 1549.
16. ЦДАК України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 1616.
17. ЦДАК України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 1882.
18. ЦДАК України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 1902.
19. ЦДАК України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 1930.
20. ЦДАК України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 1986.
21. ЦДАК України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 2005.
22. ЦДАК України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 2012.
23. ЦДАК України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 2013.
24. ЦДАК України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 2030.
25. ЦДАК України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 2031.
26. ЦДАК України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 2039.
27. ЦДАК України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 2056.
28. ЦДАК України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 2057.
29. ЦДАК України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 2281.
30. ЦДАК України. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 2375.
31. ЦДАК України. – Ф. 274. – Оп. 3. – Спр. 190.
32. ЦДАК України. – Ф. 274. – Оп. 4. – Спр. 535.
33. ЦДАК України. – Ф. 275. Київський охоронний відділ. – Оп. 1. – Спр. 683.
34. ЦДАК України. – Ф. 275. – Оп. 1. – Спр. 959.
35. ЦДАК України. – Ф. 275. – Оп. 1. – Спр. 1034.
36. ЦДАК України. – Ф. 275. – Оп. 1. – Спр. 1117.
37. ЦДАК України. – Ф. 275. – Оп. 1. – Спр. 1118.
38. ЦДАК України. – Ф. 275. – Оп. 1. – Спр. 1119.
39. ЦДАК України. – Ф. 275. – Оп. 1. – Спр. 1752.
40. ЦДАК України. – Ф. 275. – Оп. 1. – Спр. 2608.
41. ЦДАК України. – Ф. 275. – Оп. 1. – Спр. 2820.

42. ЦДІАК України. – Ф. 276. Південно-Західне районне охоронне відділення. – Оп. 1. – Спр. 6.
43. ЦДІАК України. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 126.
44. ЦДІАК України. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 370.
45. ЦДІАК України. – Ф. 289. Київська фортечна жандармська команда. – Оп. 1. – Спр. 20.
46. ЦДІАК України. – Ф. 301. Подільське губернське жандармське управління. – Оп. 1. – Спр. 564.
47. ЦДІАК України. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 715.
48. ЦДІАК України. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 792.
49. ЦДІАК України. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 812.
50. ЦДІАК України. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 916.
51. ЦДІАК України. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 920.
52. ЦДІАК України. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 971.
53. ЦДІАК України. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 991.
54. ЦДІАК України. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 992.
55. ЦДІАК України. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 993.
56. ЦДІАК України. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 996.
57. ЦДІАК України. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 997.
58. ЦДІАК України. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 1026.
59. ЦДІАК України. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 1052.
60. ЦДІАК України. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 1053.
61. ЦДІАК України. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 1054.
62. ЦДІАК України. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 1055.
63. ЦДІАК України. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 1056.
64. ЦДІАК України. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 1105.
65. ЦДІАК України. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 1127.
66. ЦДІАК України. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 1275.
67. ЦДІАК України. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 1276.
68. ЦДІАК України. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 2620.
69. ЦДІАК України. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 2621.
70. ЦДІАК України. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 2622.
71. ЦДІАК України. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 2663.
72. ЦДІАК України. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 2727.
73. ЦДІАК України. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 2730.
74. ЦДІАК України. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 2783.
75. ЦДІАК України. – Ф. 304. Харківський охоронний відділ. – Оп. 1. – Спр. 88.
76. ЦДІАК України. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 117.
77. ЦДІАК України. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 122.
78. ЦДІАК України. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 140.
79. ЦДІАК України. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 144.
80. ЦДІАК України. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 147.
81. ЦДІАК України. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 150.
82. ЦДІАК України. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 151.
83. ЦДІАК України. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 161.
84. ЦДІАК України. – Ф. 313. Катеринославське губернське жандармське управління. – Оп. 2. – Спр. 1185.
85. ЦДІАК України. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1432.
86. ЦДІАК України. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1433.
87. ЦДІАК України. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1435.

88. ЦДІАК України. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1442.
89. ЦДІАК України. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1501.
90. ЦДІАК України. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1524.
91. ЦДІАК України. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1527.
92. ЦДІАК України. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1606.
93. ЦДІАК України. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1607.
94. ЦДІАК України. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1618.
95. ЦДІАК України. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1620.
96. ЦДІАК України. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1638.
97. ЦДІАК України. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1646.
98. ЦДІАК України. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1655.
99. ЦДІАК України. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1656.
100. ЦДІАК України. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1657.
101. ЦДІАК України. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1659.
102. ЦДІАК України. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1826.
103. ЦДІАК України. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1827.
104. ЦДІАК України. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1875.
105. ЦДІАК України. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1883.
106. ЦДІАК України. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 1962.
107. ЦДІАК України. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 2064.
108. ЦДІАК України. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 2403.
109. ЦДІАК України. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 2538.
110. ЦДІАК України. – Ф. 313. – Оп. 2. – Спр. 2643.
111. ЦДІАК України. – Ф. 315. Прокурор військово-окружного суду південно-західного району театру воєнних дій. – Оп. 1. – Спр. 217.
112. ЦДІАК України. – Ф. 316. Київський військово-окружний суд. – Оп. 1. – Спр. 285.
113. ЦДІАК України. – Ф. 316. – Оп. 1. – Спр. 352.
114. ЦДІАК України. – Ф. 316. – Оп. 1. – Спр. 582.
115. ЦДІАК України. – Ф. 316. – Оп. 1. – Спр. 617.
116. ЦДІАК України. – Ф. 316. – Оп. 1. – Спр. 658.
117. ЦДІАК України. – Ф. 317. Прокурор Київської судової палати. – Оп. 1. – Спр. 3499.
118. ЦДІАК України. – Ф. 317. – Оп. 1. – Спр. 3664.
119. ЦДІАК України. – Ф. 317. – Оп. 1. – Спр. 5053.
120. ЦДІАК України. – Ф. 318. Київська судова палата. – Оп. 1. – Спр. 302.
121. ЦДІАК України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 859.
122. ЦДІАК України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 943.
123. ЦДІАК України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 944.
124. ЦДІАК України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 946.
125. ЦДІАК України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 947.
126. ЦДІАК України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 948.
127. ЦДІАК України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 949.
128. ЦДІАК України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 950.
129. ЦДІАК України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 951.
130. ЦДІАК України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 953.
131. ЦДІАК України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 954.
132. ЦДІАК України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 962.
133. ЦДІАК України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 1007.

134. ЦДІАК України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 1395.
135. ЦДІАК України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 1396.
136. ЦДІАК України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 1408.
137. ЦДІАК України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 1409.
138. ЦДІАК України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 1491.
139. ЦДІАК України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 1564.
140. ЦДІАК України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 1586.
141. ЦДІАК України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 1615.
142. ЦДІАК України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 1646.
143. ЦДІАК України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 1647.
144. ЦДІАК України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 1649.
145. ЦДІАК України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 1654.
146. ЦДІАК України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 1655.
147. ЦДІАК України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 1657.
148. ЦДІАК України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 1658.
149. ЦДІАК України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 1661.
150. ЦДІАК України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 1720.
151. ЦДІАК України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 1824.
152. ЦДІАК України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 1834.
153. ЦДІАК України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 1845.
154. ЦДІАК України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 1846.
155. ЦДІАК України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 1966.
156. ЦДІАК України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 1967.
157. ЦДІАК України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 2145.
158. ЦДІАК України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 2146.
159. ЦДІАК України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 2361.
160. ЦДІАК України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 2671.
161. ЦДІАК України. – Ф. 320. Полтавське губернське жандармське управління. – Оп. 1. – Спр. 4.
162. ЦДІАК України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 398.
163. ЦДІАК України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 425.
164. ЦДІАК України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 438 а.
165. ЦДІАК України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 439.
166. ЦДІАК України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 455.
167. ЦДІАК України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 456.
168. ЦДІАК України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 459.
169. ЦДІАК України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 462.
170. ЦДІАК України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 475.
171. ЦДІАК України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 485.
172. ЦДІАК України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 488.
173. ЦДІАК України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 490.
174. ЦДІАК України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 491.
175. ЦДІАК України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 493.
176. ЦДІАК України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 494.
177. ЦДІАК України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 498.
178. ЦДІАК України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 526.
179. ЦДІАК України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 527.
180. ЦДІАК України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 538.
181. ЦДІАК України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 544.
182. ЦДІАК України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 545.
183. ЦДІАК України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 558.

184. ЦДІАК України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 559.
185. ЦДІАК України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 774.
186. ЦДІАК України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 781.
187. ЦДІАК України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 785.
188. ЦДІАК України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 789.
189. ЦДІАК України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 791 А.
190. ЦДІАК України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 812.
191. ЦДІАК України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 819.
192. ЦДІАК України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 821.
193. ЦДІАК України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 834.
194. ЦДІАК України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 912.
195. ЦДІАК України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 946.
196. ЦДІАК України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 949.
197. ЦДІАК України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 1077.
198. ЦДІАК України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 1165.
199. ЦДІАК України. – Ф. 321. Пошуковий пункт при Полтавському губернському жандармському управлінні. – Оп. 1. – Спр. 50.
200. ЦДІАК України. – Ф. 322. Помічник начальника Полтавського губернського жандармського управління в м. Полтаві. – Оп. 1. – Спр. 12.
201. ЦДІАК України. – Ф. 323. Помічник начальника Полтавського губернського жандармського управління в Полтавському, Константиноградському та Миргородському повітах. – Оп. 1. – Спр. 8.
202. ЦДІАК України. – Ф. 323. – Оп. 1. – Спр. 13.
203. ЦДІАК України. – Ф. 323. – Оп. 1. – Спр. 21.
204. ЦДІАК України. – Ф. 323. – Оп. 1. – Спр. 49.
205. ЦДІАК України. – Ф. 323. – Оп. 1. – Спр. 50.
206. ЦДІАК України. – Ф. 325. Помічник начальника Полтавського губернського жандармського управління в Лубенському, Переяславському, Пирятинському та Прилуцькому повітах. – Оп. 1. – Спр. 16.
207. ЦДІАК України. – Ф. 325. – Оп. 1. – Спр. 19.
208. ЦДІАК України. – Ф. 325. – Оп. 1. – Спр. 163. Ч. 2.
209. ЦДІАК України. – Ф. 327. Помічник начальника Полтавського губернського жандармського управління в Лохвицькому, Роменському, Гадяцькому та Зінківському повітах. – Оп. 1. – Спр. 40.
210. ЦДІАК України. – Ф. 336. Харківське губернське жандармське управління. – Оп. 1. – Спр. 987.
211. ЦДІАК України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 993.
212. ЦДІАК України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 997.
213. ЦДІАК України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 1338.
214. ЦДІАК України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 1382.
215. ЦДІАК України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 1383.
216. ЦДІАК України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 1385.
217. ЦДІАК України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 1386.
218. ЦДІАК України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 1607.
219. ЦДІАК України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 1608.
220. ЦДІАК України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 1609.
221. ЦДІАК України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 1610.
222. ЦДІАК України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 1611.
223. ЦДІАК України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 1612.

326. ЦДІАК України. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 339.
327. ЦДІАК України. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 492.
328. ЦДІАК України. – Ф. 358. Миколаївський і Дніпровський тимчасовий генерал-губернатор. – Оп. 1. – Спр. 16.
329. ЦДІАК України. – Ф. 385. Жандармське управління м. Одеси. – Оп. 1. – Спр. 1427.
330. ЦДІАК України. – Ф. 385. – Оп. 1. – Спр. 1809.
331. ЦДІАК України. – Ф. 385. – Оп. 1. – Спр. 1847.
332. ЦДІАК України. – Ф. 385. – Оп. 1. – Спр. 1965.
333. ЦДІАК України. – Ф. 385. – Оп. 1. – Спр. 2034.
334. ЦДІАК України. – Ф. 385. – Оп. 1. – Спр. 2222.
335. ЦДІАК України. – Ф. 385. – Оп. 1. – Спр. 2301.
336. ЦДІАК України. – Ф. 386. Одеський охоронний відділ. – Оп. 1. – Спр. 1019.
337. ЦДІАК України. – Ф. 419. Прокурор Одеської судової палати. – Оп. 1. – Спр. 4097.
338. ЦДІАК України. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 4098.
339. ЦДІАК України. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 4099.
340. ЦДІАК України. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 4698.
341. ЦДІАК України. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 4860.
342. ЦДІАК України. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 4877.
343. ЦДІАК України. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 4878.
344. ЦДІАК України. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 4879.
345. ЦДІАК України. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 4881.
346. ЦДІАК України. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 4885.
347. ЦДІАК України. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 4886.
348. ЦДІАК України. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 4888.
349. ЦДІАК України. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 4889.
350. ЦДІАК України. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 4891.
351. ЦДІАК України. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 4893.
352. ЦДІАК України. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 4896.
353. ЦДІАК України. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 4897.
354. ЦДІАК України. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 4898.
355. ЦДІАК України. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 4899.
356. ЦДІАК України. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 4901.
357. ЦДІАК України. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 4902.
358. ЦДІАК України. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 4903.
359. ЦДІАК України. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 4904.
360. ЦДІАК України. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 4905.
361. ЦДІАК України. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 4906.
362. ЦДІАК України. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 4907.
363. ЦДІАК України. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 4908.
364. ЦДІАК України. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 4909.
365. ЦДІАК України. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 4912.
366. ЦДІАК України. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 4935.
367. ЦДІАК України. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 5268.
368. ЦДІАК України. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 5462.
369. ЦДІАК України. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 5463.
370. ЦДІАК України. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 5466.
371. ЦДІАК України. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 5475.
372. ЦДІАК України. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 5476.

373. ЦДІАК України. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 5514.
374. ЦДІАК України. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 5953.
375. ЦДІАК України. – Ф. 442. Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора. – Оп. 704. – Спр. 285.
376. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 855. – Спр. 6.
377. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 856. – Спр. 250.
378. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 856. – Спр. 383.
379. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 856. – Спр. 579.
380. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 857. – Спр. 13 А.
381. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 857. – Спр. 81.
382. ЦДІАК України. – Ф. 705. Південно-Східний районний охоронний відділ. – Оп. 1. – Спр. 36.
383. ЦДІАК України. – Ф. 705. – Оп. 1. – Спр. 38.
384. ЦДІАК України. – Ф. 705. – Оп. 1. – Спр. 51.
385. ЦДІАК України. – Ф. 705. – Оп. 1. – Спр. 54.
386. ЦДІАК України. – Ф. 705. – Оп. 1. – Спр. 113.
387. ЦДІАК України. – Ф. 705. – Оп. 1. – Спр. 118.
388. ЦДІАК України. – Ф. 705. – Оп. 1. – Спр. 120.
389. ЦДІАК України. – Ф. 705. – Оп. 1. – Спр. 161.
390. ЦДІАК України. – Ф. 705. – Оп. 1. – Спр. 181.
391. ЦДІАК України. – Ф. 705. – Оп. 1. – Спр. 283.
392. ЦДІАК України. – Ф. 705. – Оп. 1. – Спр. 303.
393. ЦДІАК України. – Ф. 705. – Оп. 1. – Спр. 575.
394. ЦДІАК України. – Ф. 705. – Оп. 2. – Спр. 10.
395. ЦДІАК України. – Ф. 707. Управління попечителя Київського учбового округу. – Оп. 229. – Спр. 98.
396. ЦДІАК України. – Ф. 838. Колекція листівок. – Оп. 5. – Спр. 26.
397. ЦДІАК України. – Ф. 838. – Оп. 5. – Спр. 29.
398. ЦДІАК України. – Ф. 838. – Оп. 5. – Спр. 31.
399. ЦДІАК України. – Ф. 838. – Оп. 5. – Спр. 32.
400. ЦДІАК України. – Ф. 838. – Оп. 5. – Спр. 34.
401. ЦДІАК України. – Ф. 838. – Оп. 5. – Спр. 37.
402. ЦДІАК України. – Ф. 838. – Оп. 5. – Спр. 42.
403. ЦДІАК України. – Ф. 838. – Оп. 5. – Спр. 44.
404. ЦДІАК України. – Ф. 838. – Оп. 5. – Спр. 46.
405. ЦДІАК України. – Ф. 838. – Оп. 5. – Спр. 47.
406. ЦДІАК України. – Ф. 838. – Оп. 5. – Спр. 48.
407. ЦДІАК України. – Ф. 838. – Оп. 5. – Спр. 49.
408. ЦДІАК України. – Ф. 838. – Оп. 5. – Спр. 50.
409. ЦДІАК України. – Ф. 838. – Оп. 5. – Спр. 51.
410. ЦДІАК України. – Ф. 1072. Харківська судова палата. – Оп. 3. – Спр. 1536.
411. ЦДІАК України. – Ф. 1072. – Оп. 3. – Спр. 1547.
412. ЦДІАК України. – Ф. 1072. – Оп. 3. – Спр. 1575.
413. ЦДІАК України. – Ф. 1335. Волинське губернське жандармське управління. – Оп. 1. – Спр. 388.
414. ЦДІАК України. – Ф. 1335. – Оп. 1. – Спр. 389.
415. ЦДІАК України. – Ф. 1335. – Оп. 1. – Спр. 390.
416. ЦДІАК України. – Ф. 1335. – Оп. 1. – Спр. 492.
417. ЦДІАК України. – Ф. 1335. – Оп. 1. – Спр. 593.
418. ЦДІАК України. – Ф. 1335. – Оп. 1. – Спр. 640.
419. ЦДІАК України. – Ф. 1335. – Оп. 1. – Спр. 662.

420. ЦДІАК України. – Ф. 1335. – Оп. 1. – Спр. 764.
421. ЦДІАК України. – Ф. 1335. – Оп. 1. – Спр. 826.
422. ЦДІАК України. – Ф. 1335. – Оп. 1. – Спр. 827.
423. ЦДІАК України. – Ф. 1335. – Оп. 1. – Спр. 922.
424. ЦДІАК України. – Ф. 1335. – Оп. 1. – Спр. 2121.
425. ЦДІАК України. – Ф. 1335. – Оп. 1. – Спр. 2143.
426. ЦДІАК України. – Ф. 1439. Чернігівське губернське жандармське управління. – Оп. 1. – Спр. 164.
427. ЦДІАК України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 323.
428. ЦДІАК України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 326.
429. ЦДІАК України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 364.
430. ЦДІАК України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 367.
431. ЦДІАК України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 387.
432. ЦДІАК України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 388.
433. ЦДІАК України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 392.
434. ЦДІАК України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 395.
435. ЦДІАК України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 397.
436. ЦДІАК України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 398.
437. ЦДІАК України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 426.
438. ЦДІАК України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 427.
439. ЦДІАК України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 433.
440. ЦДІАК України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 446.
441. ЦДІАК України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 464.
442. ЦДІАК України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 509.
443. ЦДІАК України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 538.
444. ЦДІАК України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 557.
445. ЦДІАК України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 558.
446. ЦДІАК України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 559.
447. ЦДІАК України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 561.
448. ЦДІАК України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 565.
449. ЦДІАК України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 570.
450. ЦДІАК України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 572.
451. ЦДІАК України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 575.
452. ЦДІАК України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 578.
453. ЦДІАК України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 731.
454. ЦДІАК України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 792.
455. ЦДІАК України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 794.
456. ЦДІАК України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 795.
457. ЦДІАК України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 796.
458. ЦДІАК України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 907.
459. ЦДІАК України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 986.
460. ЦДІАК України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 1124.
461. ЦДІАК України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 1188.
462. ЦДІАК України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 1546.
463. ЦДІАК України. – Ф. 1596. Канцелярія тимчасового генерал-губернатора південного горно-заводського району. – Оп. 1. – Спр. 1.
464. ЦДІАК України. – Ф. 1596. – Оп. 1. – Спр. 56.
465. ЦДІАК України. – Ф. 1597. Катеринославський охоронний відділ. – Оп. 1. – Спр. 107.
466. ЦДІАК України. – Ф. 1598. Помічник начальника Волинського губернського жандармського управління в Луцькому, Ковельському і Володимир-Волинському повітах. – Оп. 1. – Спр. 107.

467. ЦДІАК України. – Ф. 1600. Помічник начальника Волинського губернського жандармського управління в Рівненському, Дубенському та Кременецькому повітах. Унтер-офіцер на жандармському пункті в м. Вишгороді, Кременецького повіту. – Оп. 1. – Спр. 230.
468. ЦДІАК України. – Ф. 1600. – Оп. 1. – Спр. 234.
469. ЦДІАК України. – Ф. 1600. – Оп. 1. – Спр. 324.
470. ЦДІАК України. – Ф. 1600. – Оп. 1. – Спр. 635.
471. ЦДІАК України. – Ф. 1682. Канцелярія Сумського тимчасового генерал-губернатора, Суми, Харківська г. – Оп. 1. – Спр. 2.
472. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф. 70. Канцелярія Волинського губернатора. – Оп. 1. – Спр. 891.
473. ДАЖО. – Спр. 904.
474. ДАЖО. – Ф. 742. Товариш прокурора Київського окружного суду по Бердичівській ділянці. – Оп. 1. – Спр. 34.
475. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. 2. Канцелярія Київського губернатора. – Оп. 221. – Спр. 56 а.
476. ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 222. – Спр. 91.
477. ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 222. – Спр. 113.
478. ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 222. – Спр. 125.
479. ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 222. – Спр. 188.
480. ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 222. – Спр. 189.
481. ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 222. – Спр. 190.
482. ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 222. – Спр. 209.
483. ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 222. – Спр. 279.
484. ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 223. – Спр. 56.
485. ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 223. – Спр. 57.
486. ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 223. – Спр. 58.
487. ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 223. – Спр. 63.
488. ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 223. – Спр. 73.
489. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). – Ф. 83. Канцелярія Полтавського цивільного губернатора. – Оп. 1. – Спр. 51.
490. ДАПО. – Ф. 138. Прокурор Полтавського Окружного суду. – Оп. 1. – Спр. 175.
491. ДАПО. – Ф. 138. – Оп. 1. – Спр. 186.
492. ДАПО. – Ф. 138. – Оп. 1. – Спр. 192.
493. ДАПО. – Ф. 138. – Оп. 1. – Спр. 224.
494. ДАПО. – Ф. 138. – Оп. 1. – Спр. 240.
495. ДАПО. – Ф. 138. – Оп. 1. – Спр. 315.
496. ДАПО. – Ф. 138. – Оп. 1. – Спр. 334.
497. ДАПО. – Ф. 138. – Оп. 1. – Спр. 385.
498. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф. 3. Канцелярія Харківського губернатора. – Оп. 287. – Спр. 1111.
499. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 1132.
500. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 1149.
501. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 1152.
502. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 1181.
503. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 1184.
504. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 1217.
505. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 1229.
506. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 1243.

507. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 1254.
508. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 1257.
509. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 1266.
510. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 1274.
511. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 1279.
512. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 1252.
513. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 1278.
514. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 1283.
515. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 1301.
516. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 1383.
517. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 1418.
518. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 1419.
519. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 1435.
520. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 1499.
521. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 1508.
522. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 1523.
523. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 1813.
524. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 2016.
525. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 2204.
526. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 2333.
527. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 2440.
528. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 2248.
529. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3511.
530. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3728.
531. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО). – Ф. 281. Прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду – Оп. 1. – Спр. 7860.
532. ДАХМО. – Ф. 281. – Оп. 1. – Спр. 7899.
533. Колишній Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі – КПМДА). – Ф. 228. Канцелярія Подільського губернатора, м. Кам'янець-Подільський. – Оп. 1. – Спр. 7267.
534. КПМДА. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 7322.
535. КПМДА. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 7329.
536. КПМДА. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 7365.
537. КПМДА. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 7390.
538. КПМДА. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 7407.
539. КПМДА. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 7448.
540. КПМДА. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 7469.
541. КПМДА. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 7545.
542. КПМДА. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 7567.
543. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Ф. 6. Тесленко А. Ю. – Спр. 21.
544. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Ф. 6. – Спр. 45.
545. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Ф. 6. – Спр. 98.
546. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Ф. 6. – Спр. 99.
547. Державний архів Російської Федерації. – Ф. 519. Всеросійський селянський союз. – Оп. 1. – Спр. 27.

ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА:

Збірники документів та матеріалів

548. 1905 год на Украине. Хроника и материалы / [под ред. М. И. Мебеля]. – Харьков : Пролетарий, 1926 – Т. I: Январь – сентябрь. – 1926. – 508 с.
549. Второй период революции 1906-1907 годы / [под ред. Г. М. Деренковского (отв. ред.), Г. В. Богданова, А. В. Пясковского и др.]. – М. : Издательство АН СССР, 1957-1963. – Ч. 1: Январь – апрель 1906 года, кн. первая. – 1957. – 1148 с.
550. Второй период революции 1906-1907 годы / [под ред. Г. М. Деренковского (отв. ред.), Г. В. Богданова, А. В. Пясковского и др.]. – М. : Издательство АН СССР, 1957-1963. – Ч. 1: Январь – апрель 1906 года, кн. вторая. – 1957. – 752 с.
551. Второй период революции 1906-1907 годы / [под ред.: Г. М. Деренковского (отв. ред.), Е. П. Воронина, А. В. Пясковского и др.]. – М. : Издательство АН СССР, 1957-1963. – Ч. 2: Май – сентябрь 1906 года, кн. первая. – 1957. – 704 с.
552. Второй период революции 1906-1907 годы / [под ред.: А. В. Пясковского (отв. ред.), Е. П. Воронина, Г. М. Деренковского и др.]. – М. : Издательство АН СССР, 1957-1963. – Ч. 2: Май – сентябрь 1906 года, кн. третья. – 1963. – 772 с.
553. Второй период революции 1906-1907 годы / [под ред.: М. С. Симоновой (отв. ред.), Е. П. Воронина, Г. М. Деренковского и др.]. – М. : Издательство АН СССР, 1957-1963. – Ч. 3: Октябрь – декабрь 1906 года. – 1963. – 652 с.
554. Высший подъём революции 1905-1907 гг. Вооружённые восстания / [под. ред.: А. Л. Сидорова (отв. ред.), Г. М. Деренковского, Г. Д. Костомарова и др.]. – М. : Издательство АН СССР, 1955-1956. – Ч. 1: Ноябрь – декабрь 1905 года – 1955. – 952 с.
555. Высший подъём революции 1905-1907 гг. Вооружённые восстания / [под. ред.: А. Л. Сидорова (отв. ред.), Г. М. Деренковского, Г. Д. Костомарова и др.]. – М. : Издательство АН СССР, 1955-1956. – Ч. 3., кн. первая: Ноябрь – декабрь 1905 года. – 1956. – 696 с.
556. Донбасс в революции 1905-1907 годов : сборник документов и материалов / [редкол.: Г. Я. Емченко, И. Е. Крапивка, А. Т. Сайко, А. Я. Скобцов]. – Сталино : Сталинское областное издательство, 1957. – 220 с.
557. Екатеринославщина в революции 1905-1907 гг. Документы и материалы / [за ред. Г. В. Николаенко]. – Днепропетровск : Промінь, 1975. – 372 с.
558. Замковий П. В. Нові документи з історії революційної боротьби селян Сумщини у 1905 р. / П. В. Замковий, А. Я. Демченко // Архіви України. – 1986. – № 1. – С. 40-46.
559. Карпов Н. Крестьянское движение в революции 1905 года в документах / Н. Карпов. – Л. : Государственное издательство, 1926. – 276 с.
560. «Крестьянский союз» в Кобеляках // 1905 год на Полтавщине : сборник. – Полтава, 1925. – С. 110-114.

561. Крестьянское движение в революции 1905-1907 г. Документы и листовки социал-демократических организаций / [под ред. Л. Т. Сенчаковой]. – М. : Институт истории СССР АН СССР, 1979. – Вып. 1. – 112 с.
562. Материалы к крестьянскому вопросу. Отчёт о заседаниях Всероссийского Крестьянского Союза 6-10 ноября 1905 г. / [с вступительной статьёй В. Громана]. – Ростов : Новый мир, 1905. – 114 с.
563. Протокол первого северного областного съезда Всероссийского крестьянского союза 29-30 декабря 1905 года. – СПб. : Типография Н. Н. Клобукова, 1906. – 64 с.
564. Революционная борьба на Херсонщине в 1905-07 гг. : сб. док. и мат. – Херсон : Херсонское книжное издательство, 1962. – 480 с.
565. Революционное движение в Таврической губернии в 1905-1907 гг. : сборник документов и материалов. – Симферополь : Крымиздат, 1955. – 216 с.
566. Революционные события 1905-1907 гг. на Полтавщине (документы и материалы) / [под ред. Г. В. Базилевича]. – Харьков : Харьковское областное издательство, 1957. – 264 с.
567. Революция 1905-1907 гг. на Украине : сборник документов и материалов в двух томах / [ред. колл.: Ф. Е. Лось (отв. ред.), И. П. Олейник, В. И. Шелудченко]. – К. : Государственное издательство политической литературы УССР, 1955. – Т. 2, ч. 1. – 938 с.
568. Революція 1905-1907 років на Україні : збірник документів і матеріалів / [за ред. Ф. Лося]. – К. : Українське видавництво політичної літератури, 1949. – 518 с.
569. Учредительный съезд Всероссийского крестьянского союза (Протокол). Издание Главного Комитета Всероссийского Крестьянского Союза. – Б. м. в.: б. в., б. р. в. – 40 с.
570. Тесленко А. Ю. Лист до С. О. Єфремова. 5 грудня 1905 р., Харків / Архип Юхимович Тесленко // Тесленко А. Ю. Прозові твори; Драматичні твори; Вірші; Листи. – К., 1988. – С. 419-420.
571. Хроника революционных событий на Одессине в годы первой русской революции (1905-1907 гг.). – Одесса : Маяк, 1976. – 208 с.

Статистичні матеріали

572. Чорний С. Національний склад населення України в ХХ сторіччі / Сергій Чорний. – К. : ДНВП «Картографія», 2001. – 88 с.
573. Порш М. Статистика землеволодіння в 1905 р. і мобілізація земельної власності на Україні від 1877 р. по 1905 р. / Микола Порш // Україна. – К., 1907. – С. 1-36.

Документи і матеріали законодавчого характеру

574. Именной Высочайший указ, данный Сенату «О возложении на Совет Министров, сверх дел, ему ныне подведомственных, рассмотрения и обсуждения поступающих на Высочайшее Имя от частных лиц и учреждений видов и предположений по вопросам, касающимся усовершенствования государственного благоустройства и улучшения народного благосостояния» (18 февраля 1905 г.) // Полное собрание законов Российской Империи : в 33 т. – [3-е собр.]. – СПб., 1881-1913. – Т. XXV: 1905. – Отделение 1: От № 25605-27172. – 1908. – С. 133.

575. Именной Высочайший указ, данный Сенату «О временных правилах об Обществах и Союзах» (7 марта 1906 г.) // Полное собрание законов Российской Империи : в 33 т. – [3-е собр.]. – СПб., 1881-1913. – Т. XXVI: 1906. – Отделение 1: От № 27173-28753. – 1909. – С. 201-207.
576. Манифест «Об усовершенствовании Государственного порядка» (17 октября 1905 г.) // Полное собрание законов Российской Империи : в 33 т. – [3-е собр.]. – СПб., 1881-1913. – Т. XXV: 1905. – Отделение 1: От № 25605-27172. – 1908. – С. 754-755.

Періодичні видання

577. Кучерявий Хв. Містечко Сенча / Хв. Кучерявий // Боротьба. – 1906. – № 2-3. – С. 6.
578. Дописи // Вісти. Політична, економічна, наукова і літературна газета. – 1906. – № 3. – С. 4.
579. Линтварев Г. Что делается в Сумском уезде (от нашего корреспондента) // Георгий Линтварев // Волна. – 1906. – № 21. – С. 3.
580. От комитета Козеевского крестьянского Союза // Волна. – 1906. – № 21. – С. 4.
581. Дописи // Громадська думка. – 1906. – № 10. – С. 4.
582. Колодянин. Що діється на селі (листи з Звенигородщини) / Колодянин // Громадська Думка. – 1906. – № 4. – С. 1-2.
583. Колодянин. Що діється на селі (листи з Звенигородщини) / Колодянин // Громадська Думка. – 1906. – № 5. – С. 2-3.
584. Надесманець. З Глухівщини / Надесманець // Громадська думка. – 1906. – № 12. – С. 3.
585. Організація селянських спілок // Громадська думка. – 1905. – № 1. – С. 3.
586. По Україні // Громадська думка. – 1906. – № 1. – С. 2.
587. По Україні // Громадська думка. – 1906. – № 4. – С. 3.
588. По Україні // Громадська думка. – 1906. – № 7. – С. 2.
589. Події в Лохвицькому повіті // Громадська думка. – 1906. – № 26. – С. 3.
590. Селянські бунтації в Олександрійському повіті на Херсонщині // Громадська Думка. – 1906. – № 63. – С. 3.
591. Одесса // Известия Крестьянских Депутатов. – 1906. – № 11. – С. 4.
592. Желания полтавского крестьянина // Киевлянин. – 1905. – № 331. – С. 4.
593. Из хроники Лохвицкой республики // Киевлянин. – 1906. – № 4. – С. 2.
594. Кобеляки // Киевлянин. – 1905. – № 337. – С. 3.
595. Лубны // Киевлянин. – 1906. – № 12. – С. 3.
596. м. Батурин, Черниговского уезда и губернии // Киевлянин. – 1906. – № 11. – С. 4.
597. м. Батурин, Черниговской губернии // Киевлянин. – 1905. – № 337. – С. 3.
598. с. Рогозов, Переяславского уезда // Киевлянин. – 1905. – № 356. – С. 4.
599. Самарин Ф. По поводу так-называемого крестьянского съезда / Ф. Самарин // Киевлянин. – 1905. – № 318. – С. 2.

600. В Лохвице // Киевские отклики. – 1906. – № 3. – С. 3.
601. Лохвица // Киевские отклики. – 1905. – № 331. – С. 7.
602. м. Городище // Киевские отклики. – 1905. – № 331. – С. 7.
603. Нам пишут // Киевские отклики. – 1906. – № 1. – С. 4.
604. Наш край. Лохвицкий уезд // Киевские отклики. – 1905. – № 331. – С. 7.
605. Наш край. От наших корреспондентов. К аресту доктора Донского // Киевские отклики. – 1905. – № 331. – С. 6.
606. Наш край. От наших корреспондентов. Каневский уезд // Киевские отклики. – 1906. – № 4. – С. 3
607. Наш край. Первые дни усиленной охраны в Лохвице // Киевские отклики. – 1905. – № 341. – С. 4.
608. Наш край. Первые дни усиленной охраны в Лохвице // Киевские отклики. – 1905. – № 343. – С. 4.
609. От наших корреспондентов. Борзенский уезд // Киевские отклики. – 1906. – № 2. – С. 5.
610. Отмена предположенного собрания крестьян в г. Киеве 5 и 6 января 1906 года // Киевские отклики. – 1905. – № 337. – С. 3.
611. Ужасные дни в м. Сорочинцах // Киевские отклики. – 1906. – № 6. – С. 5.
612. Черкасский уезд // Киевские отклики. – 1905. – № 331. – С. 7.
613. Украинский съезд // Киевское слово. – 1905. – № 6425. – С. 1.
614. Открыта подписка на «Крестьянскую газету» // Крестьянская газета. – 1905. – № 1. – С. 1.
615. От редакции «Крестьянской газеты» // Крестьянская газета. – 1905. – № 2. – С. 1.
616. Три письма сельского священника // Народ. – 1906. – № 2. – С. 2.
617. Народня справа. – 1906. – № 1.
618. Аграрное и революционное движение. Центр // Нужды Деревни. – 1906. – № 6. – С. 248.
619. Аграрное и революционное движение. Центр. Россия // Нужды Деревни. – 1906. – № 3. – С. 106.
620. Аграрное и революционное движение. Юг // Нужды Деревни. – 1906. – № 5. – С. 196.
621. Из земской жизни // Нужды деревни. – 1906. – № 2. – С. 67.
622. Крестьянский союз // Нужды Деревни. – 1906. – № 3. – С. 108.
623. Сельскохозяйственные общества // Нужды деревни. – 1906. – № 4. – С. 159.
624. Диканьский союз крестьян // Полтавщина. – 1906. – № 6. – С. 3-4.
625. Київський комітет організації селянського з'їзду оповіщає // Полтавщина. – 1906. – № 1. – С. 3.
626. Наши корреспонденты // Полтавщина. – 1905. – № 301. – С. 4.
627. Наши корреспонденты, м. Сребное // Полтавщина. – 1906. – № 6. – С. 4.
628. Приговор крестьян деревни Поповки Карловской волости Константиноградского уезда Полтавской губернии // Полтавщина. – 1905. – № 289. – С. 3.
629. Приговор крестьян и казаков Никольской волости Полтавского уезда // Полтавщина. – 1905. – № 296. – С. 3.
630. Воззвание к крестьянам херсонского генерал-губернатора Давыдова // Право. – 1906. – № 3. – С. 214.

631. Долгоруков П. Аграрная волна (Из уездных наблюдений) / Пётр Долгоруков // Право. Еженедельная юридическая газета. – 1906. – № 2. – С. 90-99.
632. Крестьянский союз // Право. – 1905. – № 44. – С. 3630-3639.
633. Объявление Екатеринославского генерал-губернатора сельскому населению // Право. – 1906. – № 4. – С. 319.
634. Приговор крестьян // Право. – 1905. – № 51. – С. 4134.
635. Хроника // Право. – 1905. – № 50. – С. 4061.
636. Хроника // Право. – 1906. – № 2. – С. 142.
637. Хроника // Право. – 1906. – № 9. – С. 823.
638. Хроника // Право. – 1906. – № 9. – С. 957.
639. Хроника // Право. – 1906. – № 11. – С. 1076.
640. Хроника // Право. – 1906. – № 38. – С. 2959.
641. Об образовании крестьянского союза в Полтавской губернии // Прибавление к № 281 газеты Полтавщина. – 1905. – С. 1.
642. Братья Селяне! // Прибавление к Почаевскому Листку. – 1906. – № 33. – С. 361.
643. К крестьянскому союзу. Доклад С. П. Мазуренко. (Окончание) // Сын Отечества. – 1905. – № 242. – С. 5.
644. Корреспонденции «Сына Отечества» // Сын Отечества. – 1905. – № 119. – С. 4.
645. Крестьяне о Думе // Сын Отечества. – 1905. – № 223. – С. 3.
646. Приговоры, постановления и резолюции // Сын Отечества. – 1905. – № 229. – С. 5.
647. Москва, 2 июня. (По телефону) // Трудовая Россия. – 1906. – № 2. – С. 4.
648. Последние известия. Заботушка! // Трудовая Россия. – 1906. – № 1. – С. 4.
649. Д. Д. З Глухівського повіту на Чернігівщині / Д. Д. // Хлібороб. – 1905. – № 4. – С. 3.
650. До Української інтелігенції // Хлібороб. – 1905. – № 4. – С. 3.
651. З Полтавщини. с. Прохорівка Золотоношського повіту // Хлібороб. – 1905. – № 4. – С. 4.
652. Звістка про Український селянський з'їзд у Києві // Хлібороб. – 1905. – № 5. – С. 4.
653. Золотоношський повіт // Хлібороб. – 1905. – № 5. – С. 3.
654. Оправхата П. Вельми шановна редакція / Петро Оправхата // Хлібороб. – 1905. – № 5. – С. 4.
655. Приговор Ковалівського волосного сходу Пирятинського повіту Полтавської губернії // Хлібороб. – 1905. – № 3. – С. 2.
656. Приговор Семенівського селянського сходу // Хлібороб. – 1905. – № 5. – С. 2-4.
657. Приговори // Хлібороб. – 1905. – № 4. – С. 2-3.
658. Приговори // Хлібороб. – 1905. – № 5. – С. 3.
659. Року 1905 грудня (ноября) 23-го // Хлібороб. – 1905. – № 3. – С. 3.
660. Українське життя // Хлібороб. – 1905. – № 4. – С. 3-4.
661. Шемет В. Про селянський з'їзд / Володимир Шемет // Хлібороб. – 1905. – № 3. – С. 1.
662. Г. А. М. Всероссийский крестьянский союз / Г. А. М. // Южная неделя. – 1905. – № 4. – С. 15-17.

663. Всероссийский крестьянский союз // Южные записки. – 1905. – № 45. – С. 80-81.
664. Всероссийский крестьянский союз // Южные записки. – 1905. – № 46. – С. 42-50.
665. «Южное обозрение» приводит следующее постановление крестьян // Южные записки. – 1905. – № 49. – С. 77-78
666. Всероссийский крестьянский съезд // Южный край. – 1905. – № 8625. – С. 3.
667. По России. Полт. г. (От нашего корреспондента) // Южный край. – 1905. – № 8643. – С. 4-5.

Публіцистика

668. Короленко В. Г. Сорочинская трагедия / Владимир Галактионович Короленко // Короленко В. Г. Война пером. – М., 1988. – С. 348-393.
669. Ленин В. И. Пролетариат и крестьянство / Владимир Ильич Ленин // Ленин В. И. О революции 1905-1907 гг. – М., 1955. – С. 362-365.
670. Ленін В. І. Перемога кадетів і завдання робітничої партії / Володимир Ілліч Ленін. – [5-е вид.] // Ленін В. І. Повне зібрання творів. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1968-1970. – Т. 12: Жовтень 1905 – квітень 1906. – 1970. – С. 253-328.
671. О крестьянском союзе. – СПб. : Б. в., 1906. – 32 с.
672. Пихно Д. И. Письмо крестьянам с. Эмильчина. Киев, 28 декабря 1905 г. / Д. И. Пихно // Пихно Д. И. В осаде. Политические статьи. – К., 1905. – С. 374.
673. Тесленко А. Ю. С. Харківці, Лохвицького повіту (на Полтавщині) / Архип Юхимович Тесленко // Тесленко А. Ю. Прозові твори; Драматичні твори; Вірші; Листи. – К., 1988. – С. 258-259.
674. Шліхтер О. Г. Кілька слів про «Всеросійський селянський союз» / О. Г. Шліхтер // Шліхтер О. Г. З часів революції 1905 року. – Харків, 1931. – С. 52-65.

Мемуари

675. Васильев-Южин М. В огне первой революции. Воспоминания / Михаил Васильев-Южин. – М. : Старый большевик, 1934. – 328 с.
676. Дорошенко Д. І. Мої Спомини Про Давнє Минуле (1901-1914 роки) / Дмитро Іванович Дорошенко. – Вінніпег-Манітоба : Видавництво спілки «Тризуб», 1949. – 167 с.
677. Єфремов С. Про дні минулі (Спогади) (Продовження) / Сергій Єфремов // Молода нація. Альманах. – 2004. – № 2. – С. 84-117.
678. Єфремов С. Про дні минулі (Спогади) (Продовження) / Сергій Єфремов // Молода нація. Альманах. – 2004. – № 3. – С. 175-218.
679. Єфремов С. Про дні минулі (Спогади) (Закінчення) / Сергій Єфремов // Молода нація. Альманах. – 2004. – № 4. – С. 49-87.
680. Зубченко В. Як царат розплачувався // 1905 рік на Сумщині. Збірник / В. Зубченко. – Суми, 1931. – С. 75-78.
681. Козиленко М. До повстання сорочинських селян // 1905 рік у Сорочинцях (У спогадах учасників) / Микита Козиленко. – Харків, 1932. – С. 18-32.

682. Козиленко М. М. Селянське повстання у Великих Сорочинцях (Спогади) // Революція 1905–1907 рр. на Україні. До 50-річчя першої російської революції / М. М. Козиленко. – К., 1955. – С. 305-309.
683. Козиленко М. Селянське повстання в селі Великі Сорочинці 1905 року / М. Козиленко // Дніпро. – 1955. – № 12. – С. 95-96.
684. Козиленко Н. М. Восстание в Великих Сорочинцах // Революционные события 1905-1907 рр. на Полтавщине (документы и материалы) / Н. М. Козиленко. – Харьков, 1957. – С. 240-242.
685. Короленко В. Г. Земли! Земли!: Мысли, воспоминания, картины / Владимир Галактионович Короленко. – М. : Советский писатель, 1991. – 224 с.
686. Меркулов П. Старые дела // Деревня в 1905 году (по воспоминаниям селькоров) / П. Меркулов. – М. ; Л., 1926. – С. 68-70.
687. Муха Г. Как произошли Сорочинские события. 1905 год на Полтавщине : сборник / Г. Муха. – Полтава, 1925. – С. 90-100.
688. Муха Г. На оборону воли // 1905 рік у Сорочинцях (У спогадах учасників) / Герасим Муха. – Харків, 1932. – С. 38-47.
689. Пороскун І. Спогади про 1905 рік / І. Пороскун // 1905 рік на Сумщині : збірник. – Суми, 1931. – С. 96-99.
690. Пыжов Н. Сорочинское крестьянское восстание 1905 г. Воспоминания руководителя восстания / Пыжов Николай. – М. : Издательство всесоюзного общества политкаторжан и сс. поселенцев, 1929. – 176 с.
691. Новицький М. 1905 р. на українському селі (спогади) / М. Новицький. – Харків : Пролетар, 1931. – 72 с.
692. Овчаренко А. Спогади про революцію на Сумщині / А. Овчаренко // 1905 рік на Сумщині : збірник. – Суми, 1931. – С. 81-83.
693. Романовский Г. События в Сорочинцах в декабре 1905 г. (Воспоминания участника) / Г. Романовский // Пути Революции. – 1926. – № 1 (4). – С. 59-63.
694. Сердюк М. До 25-річчя 1905 року (Спогади про революційні події на Сумщині) / М. Сердюк // 1905 рік на Сумщині : збірник. – Суми : Плуг і Молот, 1931. – С. 53-69.
695. Тан. Новое крестьянство / Тан. – СПб. : Народная мысль, 1906. – 120 с.
696. Чикаленко Є. Спогади (1861-1907) : документальне художнє видання / Євген Харламович Чикаленко ; [передмова: В. Шевчук]. – К. : Темпора, 2003. – 416 с.
697. Щербак А. П. 1905 год в Сумском уезде / А. П. Щербак // Пролетарская революция. – 1926. – № 7. – Т. 54. – С. 122-139.
698. Эльцин Б. Работа среди крестьян (Воспоминания) // 1905 год. Революционное движение в Одессе и Одесщине : сб. статей и воспоминаний / Б. Эльцин. – Одесса : Известия, 1925. – С. 60-72.
699. Южно С. Селянський союз / Степан Южно // 1905 рік у Сорочинцях (У спогадах учасників). – Харків, 1932. – С. 32-37.

ЛІТЕРАТУРА:

700. Аграрное движение в России в 1905-1907 гг. – СПб. : Типография товарищества «Общественная польза», 1908. – Ч. II. – 545 с.

701. Акимкина А. В. Революционное движение в Таврической губернии в период первой русской революции / А. В. Акимкина // Революционное движение в Таврической губернии в 1905-1907 гг. : сборник документов и материалов. – Симферополь, 1955. – С. 5-19.
702. Александров О. Селянська спілка перед царським судом / О. Александров – Харків : Шляхи Революції, 1931. – 32 с.
703. Алмазов П. Наша революция (1902-907). Исторический очерк / П. Алмазов. – К. : Тип. Т-ва И. Н. Кушнарв и Ко, 1908. – 728 с.
704. Астахов В. Революционные события 1905-1907 гг. в Харькове и губернии / В. Астахов, Ю. Кондуфор. – Харьков : Харьковское областное издательство, 1955. – 120 с.
705. Бадалян Л. Количественный подход к анализу выступлений делегатов II Съезда Всероссийского крестьянского союза / Л. Бадалян // Математические методы изучения массовых источников. – М., 1989. – С. 158-170.
706. Байрау Д. Янус в лаптях: крестьяне в русской революции 1905–1907 гг. / Д. Байрау // Вопросы истории. – 1992. – № 2 – С. 19-31.
707. Блеклов С. Крестьянский союз / С. Блеклов // Право. – 1905. – № 38. – С. 3142-3153.
708. Бойко Н. Єфремов С. – представник української політичної еліти початку ХХ століття (Нарис політичної біографії) / Н. Бойко // Людина і політика. – 2001. – № 3. – С. 144-151.
709. Борисенко В. Й. Суспільно-політична діяльність учителів й учнівської молоді України в 1900 – першій половині 1907 рр. / В. Й. Борисенко, Г. А. Непорожня. – К. : Вид-во НПУ ім. М. Драгоманова, 2002. – 149 с.
710. Буцик А. К. Селяни і сільський пролетаріат Київщини в першій російській революції / А. К. Буцик. – К. : Видавництво Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченко, 1957. – 118 с.
711. Буцик А. К. Селянський рух на Київщині 1905 р. // Наукові записки КДУ ім. Т. Шевченка : зб. пр. іст. ф-ту № 5 / А. К. Буцик. – К., 1954. – Т. XIII, вип.10. – С. 83-105.
712. Веселовский Б. Крестьянский вопрос и крестьянское движение в России (1902-1906) / В. Веселовский. – СПб. : Зерно, 1907. – 174 с.
713. Витанович І. Аграрна політика українських урядів років революції й визвольних змагань (1917-1920) / Іля Витанович // Український історик. Журнал Українського історичного товариства. – Нью-Йорк ; Мюнхен, 1967. – Рік IV, № 3-4 (15-16) – С. 5-60.
714. Вовковинський В. М. Організації великоросійських шовіністів в Україні на початку ХХ ст. / В. М. Вовковинський // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С. 63-74.
715. Гармиза В. В. Рост политического сознания русского крестьянства в период революции 1905-1907 годов. Всероссийский крестьянский союз (Несколько полемических заметок) / В. В. Гармиза // История СССР. – 1986. – № 6. – С. 135-141.
716. Голиков А. Г. Источниковедение отечественной истории / А. Г. Голиков, Т. А. Круглова ; под общей редакцией профессора А. Г. Голикова. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. – 400 с.

717. Горн В. Роль крестьянства в революции / В. Горн // Борьба общественных сил в русской революции. – М., 1907. – Вып. 3. – С. 137-168.
718. Громан В. Всероссийский крестьянский союз / В. Громан // Материалы к крестьянскому вопросу. Отчёт о заседаниях Всероссийского Крестьянского Союза 6-10 ноября 1905 г. – Ростов : Новый мир, 1905. – С. 3-33.
719. Грушевський М. С. Люстрована історія України / Михайло Сергійович Грушевський. – К. : Наук. думка, 1992. – 544 с. – (Пам'ятки іст. думки України).
720. Губенко Г. Н. Революционное движение в Таврической губернии в 1905-1907 гг. / Г. Н. Губенко. – Симферополь : Крымиздат, 1955. – 112 с.
721. Демин В. А. Трудовая группа и фракция Крестьянского союза / В. А. Демин // Государственная дума Российской империи: 1906-1917: Энциклопедия. – М., 2008. – С. 629-630.
722. Демочкин Н. Н. Революционное творчество крестьянских масс в революции 1905-1907 годов / Н. Н. Демочкин // История СССР. – 1980. – № 1. – С. 45-61.
723. Дорошенко Д. І. Нарис історії України : в 2 т. / Дмитро Іванович Дорошенко. – К. : Глобус, 1992. – Т. 2: Від половини XVII століття. – 1992. – 349 с.
724. Дроздов И. Г. Аграрные волнения и карательные экспедиции в Черниговской губернии в годы Первой Революции 1905-1906 гг. / И. Г. Дроздов. – М. ; Л. : Государственное издательство, 1925. – 192 с.
725. Дроздов И. Г. Крестьянские союзы на Черниговщине в 1905-1906 гг. / И. Г. Дроздов // Исторические записки. – 1940. – Т. 9. – С. 3-30.
726. Дубровский С. М. Крестьянское движение в революции 1905-1907 гг. / С. М. Дубровский. – М. : Изд-во АН СССР, 1956. – 168 с.
727. Емелях Л. И. Антиклерикальное движение крестьян в период первой русской революции / Л. И. Емелях. – М. ; Л. : Наука, 1965. – 202 с.
728. Ерман Л. К. Интеллигенция в первой русской революции / Л. К. Ерман. – М. : Наука, 1966. – 374 с.
729. Ерофеев Н. Д. Народные социалисты в первой русской революции / Николай Дмитриевич Ерофеев. – М. : Изд-во Московского университета, 1979. – 192 с.
730. Ефимовский В. Крестьянское движение на Черниговщине в 1905 году / В. Ефимовский // Летопись революции. – 1925. – № 2 (11). – С. 174-204.
731. Живолуп Е. К. Крестьянское движение в Харьковской губернии в 1905-1907 годах / Е. К. Живолуп – Харьков : Издательство Харьковского университета, 1956. – 132 с.
732. Замковий П. В. З історії «селянської республіки» на Сумщині / П. В. Замковий // Український історичний журнал. – 1985. – № 12. – С. 87-94.
733. Заруба В. Професор Антін Степанович Синявський / В. М. Заруба // Постаті. (Студії з історії України. Книга друга). – Дніпропетровськ, 1993. – Розд. 4. – С. 178-225.

734. Заруба В. М. Антін Синявський: життя, наукова та громадська діяльність (1866-1951) : монографія / Віктор Миколайович Заруба. – Дніпропетровськ : ПП «Ліра ЛТД», 2003. – 284 с.
735. Зекцер А. 1905 рік на Поділлі / А. Зекцер. – Вінниця : Б. в., 1925. – Ч. 1: Аграрні заколоти та заворушення наймитів рр. 1904-1906. – 1925. – 43 с.
736. Зекцер А. 1905 рік на Поділлі / А. Зекцер. – Вінниця : Б. в., 1925. – Ч. 2. Робітничий рух та діяльність революційних організацій 1904-1906 рр. – 1925. – 125 с.
737. Зеленюк І. С. Революційний рух на Поділлі в період народної революції 1905-1907 років у Росії (За матеріалами Хмельницького обласного архіву) / І. С. Зеленюк // Наукові записки Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту. Серія історико-філологічна. – Хмельницький, 1956. – Т. 3. – С. 3-50.
738. Золотов В. А. Крестьянское движение на Дону в 1905-1907 гг. / В. А. Золотов. – Ростов-на-Дону : Ростовское книжное издательство, 1955. – 40 с.
739. Иванов Л. М. Распределение землевладения на Украине накануне революции 1905-1907 гг. / Л. М. Иванов // Исторические записки. – 1957. – № 60. – С. 176-214.
740. Иванов Л. М. Революция 1905-1907 гг. на Украине / Л. М. Иванов // Революция 1905-1907 гг. в национальных районах России : сборник статей. – М., 1955. – С. 30-143.
741. История России XIX – начала XX в. / [под ред.: В. А. Федорова]. – М. : Зерцало, 2000. – 752 с.
742. Исхакова О. Всероссийский крестьянский союз (ВКС) / О. Исхакова // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. – М., 1996. – С. 134.
743. Исхакова О. А. А. Куреньшев. Всероссийский крестьянский союз. 1905-1930 гг. Мифы и реальность / О. А. Исхакова. – М. : АИРО–XX; СПб. : Дмитрий Буланин, 2004. – 336 с.
744. Іваненко Г. С. Народні вчителі Донбасу в Першій російській революції / Г. С. Іваненко, А. Т. Заплатников // Наукові праці з питань політичної історії. – К., 1992. – С. 82-92.
745. Іванушкін В. Селянський рух 1905-1906 рр. на Київщині / В. Іванушкін. – К. : Державне видавництво України, 1926. – 100 с.
746. Історія Волині. З найдавніших часів до наших днів / [ред. кол.: О. Г. Михайлюк (відп. ред.) та ін.]. – Львів : Вища школа, 1988. – 240 с.
747. Історія селянства Української РСР : у 2-х т. / [ред. кол.: В. А. Дядиченко (відп. ред.) та ін.]. – К. : Наукова думка, 1967. – Т. 1: Від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції – 1967. – 552 с.
748. Історія українського селянства : нариси : в 2-х томах / [голова ред. ради: В. М. Литвин]. – К. : Наукова думка, 2006. – Т. 1. – 2006. – 362 с.
749. Історія Української РСР: у 8 т., 10 кн. / [голов. ред. колегія: Ю. Ю. Кондуфор (голов. ред.) та ін.]. – К. : Наукова думка, 1977-1979. – Т. 4: Україна в період імперіалізму – 1978. – 532 с.

750. Кабытов П. С. П. А. Столыпин: Последний реформатор Российской империи / Петр Серафимович Кабытов. – [2-е изд.]. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2007. – 192 с.
751. Кабытов П. С. Русское крестьянство: этапы духовного освобождения / П. С. Кабытов, В. А. Козлов, Б. Г. Литвак. – М. : Мысль, 1988. – 240 с.
752. Калюжний Н. Не «трагедія», а повстання (Замість передмови) / Наум Калюжний // 1905 рік у Сорочинцях (У спогадах учасників). – Харків, 1932. – С. 3-18.
753. Каппелер А. Структура українського національного руху в Російській імперії / Андреас Каппелер // Сучасність. – 1992. – № 7. – С. 48-56.
754. Карпов Н. Крестьянский союз / Н. Карпов // Карпов Н. Крестьянское движение в революции 1905 года в документах. – Л., 1926. – С. 7–24.
755. Качинський В. Селянський рух в Україні в роки 1905-7 / В. Качинський. – Полтава : Державне видавництво України, 1927. – Ч. I: Рік 1905. –1927. – 232 с.
756. Кирюхина Е. И. Всероссийский крестьянский союз в 1905 г. / Е. И. Кирюхина // Исторические записки. – 1955. – Т. 50. – С. 95-141.
757. Кирюхина Е. И. Местные организации Всероссийского крестьянского союза в 1905 году. / Е. И. Кирюхина // Учёные записки Кировского государственного педагогического института им. В. И. Ленина. – Киров, 1956. – Вып.10. – С. 83-157.
758. Когон Э. Крестьянское движение в Екатеринославском уезде в 1905 г. / Э. Когон // Літопис революції. – 1928. – № 6. – С. 169-229.
759. Колесниченко Д. А. Трудовики в период первой Российской революции / Диана Алексеевна Колесниченко. – М. : Наука, 1985. – 320 с.
760. Котлов П. Е. Крестьянское движение на Полтавщине в 1905-1907 годах / П. Е. Котлов // Вопросы истории. – 1955. – № 3. – С. 100-109.
761. Крестьянское движение в 1905 году // 1905 год на Николаевщине. Хроника, статьи и материалы по истории революции 1905 года на Николаевщине. – Николаев, 1925. – С. 305-333.
762. Кретов Ф. Крестьянство в революции 1905 г. / Ф. Кретов. – М. ; Л.: Московский рабочий, 1925. – 136 с.
763. Кураев А. Н. Механизм влияния политических партий на массовые организации в 1905-1907 годах / А. Н. Кураев // Политические партии в российских революциях в начале XX века. – М., 2005. – С. 165-178.
764. Куреньшев А. А. Всероссийский крестьянский союз. 1905-1930 гг. Мифы и реальность / А. А. Куреньшев. – М. : АИРО-XX ; СПб. : Дмитрий Буланин, 2004. – 336 с.
765. Лейкина-Свирская В. Р. Русская интеллигенция в 1900-1917 годах / Вера Романовна Лейкина-Свирская. – М. : Мысль, 1981. – 285 с.
766. Леонов М. И. Партия социалистов-революционеров в 1905-1907 гг. / М. И. Леонов. – М. : РОССПЭН, 1997. – 512 с.

767. Лещенко М. Н. Класова боротьба в Українському селі на початку ХХ століття / Микола Никифорович Лещенко. – К. : Видавництво політичної літератури, 1968. – 204 с.
768. Лещенко М. Н. Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905-1907 рр. / Микола Никифорович Лещенко. – К. : Вид-во АН УРСР, 1955. – 232 с.
769. Лещенко М. Н. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції / Микола Никифорович Лещенко. – К. : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1956. – 188 с.
770. Лещенко М. Н. Українське село в революції 1905-07 рр. / Микола Никифорович Лещенко. – К. : Наукова думка, 1977. – 360 с.
771. Лещенко М. Н. Утворення союзу робітничого класу і селянства в роки Першої російської революції / Микола Никифорович Лещенко. – К. : Товариство «Знання» Української РСР, 1975. – 48 с.
772. Ліщенко М. О. Селянський рух на півдні України під час революції 1905-1907 рр. / М. О. Ліщенко // 50 років Першої Російської революції. Наукові записки Чернівецького державного університету. Серія історичних наук. – Львів, 1957. – Т. XXVI, вип. 2. – С. 45-83.
773. Лось Ф. Є. Класова боротьба в українському селі / Ф. Є. Лось, О. Г. Михайлюк. – К. : Наукова думка, 1976. – 284 с.
774. Лось Ф. Є. Революція 1905-1907 років на Україні / Федір Євдокимович Лось. – К. : Видавництво Академії Наук Української РСР, 1955. – 402 с.
775. Магась В. О. Всеросійський селянський союз і Партія соціалістів-революціонерів в період Першої російської революції / В. О. Магась // Наукові праці студентів історичного факультету Кам'янець-Подільського державного університету. – Кам'янець-Подільський, 2004. – Вип. 1. – С. 90-96.
776. Магась В. О. Всеросійський селянський союз та ліберали в роки революції 1905-1907 рр. / В. О. Магась // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка : збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів і аспірантів, присвяченої 90-річчю Кам'янець-Подільського національного університету. – Кам'янець-Подільський, 2008. – Вип. 7, т. 1. – С. 44-45.
777. Магась В. О. Всеросійський селянський союз та партії соціал-демократичного спрямування (1905-1907 рр.) / В. О. Магась // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету : збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів і аспірантів. – Кам'янець-Подільський, 2007. – Вип. 6, Т. 1. – С. 20-21.
778. Магась В. О. Діяльність волосного відділу Всеросійського селянського союзу в селі Покошичі / В. О. Магась // Молодь в умовах нової соціальної перспективи. Матеріали ІХ Міжнародної науково-практичної конференції (м. Житомир, 23-24 травня 2007 року). – Житомир, 2007. – Ч. 1. – С. 244-245.
779. Магась В. О. Діяльність селянського союзу в селі Ольшаниця Київської губернії в період піднесення революції 1905-1907 рр. / В. О. Магась // Україна наукова. Матеріали дру-

- гої всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції 21-23 грудня 2006 року. – К., 2006. – Ч. 3. – С. 27-28.
780. Магась В. О. Ідеологія та програмні засади Всеросійського Селянського союзу / В. О. Магась // Історія України. Маловідомі імена, події, факти : збірник статей. – К. ; Хмельницький, 2005. – Вип. 32. – С. 134-141.
781. Магась В. О. Народні вчителі України в організаціях Всеросійського селянського союзу (1905-1907 рр.) / В. О. Магась // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2005. – Т. 15: На пошану професора Л. В. Баженова. – С. 98-103.
782. Магась В. О. Проблема занепаду організацій Всеросійського селянського союзу (ВСС) / В. О. Магась // Наука, освіта, суспільство очима молодих : матеріали I Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів та молодих науковців 10-11 травня 2006 року, м. Рівне. – Рівне, 2006. – С. 197-199.
783. Магась В. О. Регіональні з'їзди Всеросійського Селянського союзу у 1906–1907 рр. / В. О. Магась // Молодь в умовах нової соціальної перспективи. Матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції (м. Житомир, 17-18 травня 2006 року). – Житомир, 2006. – Ч. 1. – С. 196-198.
784. Магась В. О. Розповсюдження нелегальної літератури Всеросійського селянського союзу в 1906-1907 рр. / В. О. Магась // Сучасність, наука, час. Взаємодія та взаємовплив. – Матеріали другої всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції 22-24 листопада 2006 року. – К., 2006. – Ч. 2. – С. 4-5.
785. Магась В. О. «Селянська республіка» на Сумщині в роки Першої російської революції / В. О. Магась // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. – Одеса, 2008. – Вип. 11. Серія: історія. – С. 44-53.
786. Магась В. О. Соціальне обличчя Всеросійського селянського союзу / В. О. Магась // Молодь в умовах нової соціальної перспективи. Матеріали XI Міжнародної науково-практичної конференції (м. Житомир, 25-26 березня 2009 року). – Житомир, 2009. – Ч. 1. – С. 294-296.
787. Магась В. О. Справа скликання Всеукраїнського з'їзду селян та утворення Української селянської спілки в роки першої революції в Росії / В. О. Магась // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2007. – Т. XVIII. – С. 311-318.
788. Мазуренко В. Наше село в 1905 году / В. Мазуренко // Пути Революции. – 1925. – № 2. – С. 27-46.
789. Мазуренко братъя. К истории крестьянского движения 1905 г. / Братъя Мазуренко // Пути Революции. – 1926. – № IV (7). – С. 11-43.
790. Мазуренко С. Б. В. Федоров «Крестьяне в революции 1905 года». Стр. 40, ц. 15 коп. Изд. «Новая Деревня». Москва / С. Мазуренко // Пути революции. – 1926. – № V-VI (8-9). – С. 223-225.
791. Мазуренко С. Крестьяне в 1905 году / Семён Мазуренко. – М. : Новая Деревня, 1925. – 89 с.

792. Мазуренко С. Партии и крестьянство в 1905 году / С. Мазуренко // Пути Революции. – 1926. – № V-VI (8-9). – С. 14-30.
793. Максимов М. О. Борьба робітників Донбасу за союз з селянством у 1905 р. / М. О. Максимов // Український історичний журнал. – 1971. – № 10 (172). – С. 36-48.
794. Марев П. Политическая борьба крестьянства / П. Марев // Борьба общественных сил в русской революции. – М., 1907. – Вып. 3. – С. 63-136.
795. Маслов П. Крестьянское движение в России в эпоху первой революции / Пётр Маслов. – М. : Мир, 1924. – 232 с.
796. Михайлюк О. В. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси : монографія / Олександр Володимирович Михайлюк. – Дніпропетровськ : В-во «Інновація», 2007. – 456 с.
797. Мірза-Авакянц Н. Селянські розрухи на Україні 1905-1907 р. / Наталія Мірза-Авакянц. – Харків : Державне видавництво України, 1925. – 72 с.
798. Місто Суми 1905 року // 1905 рік на Сумщині : збірник. – Суми, 1931. – С. 69-75.
799. Могильний Л. Участь Сергія Єфремова в агітаційно-пропагандистській діяльності / Леонід Могильний // Молода нація : альманах. – 2008. – № 1. – С. 23-37.
800. Морозов К. Н. Партия социалистов-революционеров в 1907-1914 гг. / Константин Николаевич Морозов. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1998. – 624 с.
801. Нариси з історії українського національного руху / [відп. редактор В. Г. Сарбей]. – К. : Інститут історії України НАН України, 1994. – 190 с.
802. Новітня історія України (1900-2000) / [А. Г. Слісаренко, В. І. Гусев, В. П. Дрожжин та ін.] – К.: Вища шк., 2000. – 663 с.
803. Обнинский В. Новый строй / Виктор Обнинский. – М. : Типография Русского Товарищества, 1911. – Ч. 1. Манифесты 17 октября 1905 г. – 8 июля 1906 г. – 1911. – 160 с.
804. Оленин Р. Крестьяне и интеллигенция (к характеристике освободительного движения в Малороссии) / Р. Оленин. – Б. м. в. : Б. в., Б. р. в. – 170 с.
805. Олійник А. Селянський рух на Чернігівщині в 1905–1907 рр. / Л. Олійник, О. Гора. – К. : Радянська школа, 1959. – 136 с.
806. Омелянчук И. В. Черносотенное движение в Российской империи (1901-1914) : монография / Игорь Владимирович Омелянчук. – К. : МАУП, 2007. – 744 с.
807. Опалов В. 1905 год в Крыму / В. Опалов. – Симферополь : Крымгосиздат, 1931. – 40 с.
808. Оправхата П. Сільські масовки і революційне селянство / Петро Оправхата. – К. : Просвещение, 1907. – 20 с.
809. Пайпс Р. Русская революция / Ричард Пайпс. – М. : Росспэн, 1994. – Ч. 1. – 400 с.
810. Панченко П. П. Аграрна історія України : навчальний посібник для студентів і викладачів сільськогосподарських

- закладів освіти I-IV рівнів акредитації / П. П. Панченко, В. П. Славов, В. А. Шмарчук. – К. : Просвіта, 1996. – 360 с.
811. Первая революция в России: взгляд через столетие / [отв. ред.: А. П. Корелин, С. В. Тютюкин]. – М. : Памятники исторической мысли, 2005. – 602 с.
812. Першин П. Крестьянство в революции 1905 года / П. Першин // Вопросы истории. – 1946. – № 11-12. – С. 12-30.
813. Півторадні В. І. Архип Тесленко: Життя і творчість / В. І. Півторадні. – К. : Дніпро, 1982. – 171 с.
814. Пожигайло П. А. Петр Аркадьевич Столыпин: Интеллект и воля / П. А. Пожигайло, В. В. Шелохаев. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2005. – 239 с.
815. Пожигайло П. А. Столыпинская программа преобразования России (1906-1911) / Павел Анатольевич Пожигайло. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2007. – 240 с.
816. Пойда Д. П. Крестьянское движение в Правобережной Украине в пореформенный период (1866-1900 гг.) / Дмитро Павлович Пойда. – Днепропетровск : Днепропетровское областное издательство, 1960. – 488 с.
817. Політична історія України ХХ ст. : у 6 т. / [ред. кол.: І. Ф. Курас (голова) та ін.]. – К. : Генеза, 2002-2003. – Т. 1: На зламі століть (кінець ХІХ ст. – 1917 р.) / [Ю. А. Леванець (кер.), Л. П. Нагорна, М. С. Карамзіна]. – 2002. – 424 с.
818. Полонська-Василенко Н. Історія України / Наталія Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1992. – Т. 2. – 1992. – 608 с.
819. Потімков С. Генеральна репетиція – 1905 рік // 1905 рік на Сумщині : збірник / С. Потімков – Суми, 1931. – С. 3-8.
820. Присяжнюк Ю. П. Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / Ю. П. Присяжнюк // Український історичний журнал. – 1999. – № 3 – С. 23-33.
821. Присяжнюк Ю. П. Ринкова еволюція аграрних відносин в Україні (друга пол. ХІХ ст. – 1905 р.) / Ю. П. Присяжнюк, Л. М. Горенко // Український історичний журнал. – 2000. – № 5 – С. 88-97.
822. Прокопович С. Аграрний кризис и мероприятия правительства / Сергей Прокопович. – М. : Сабашниковы, 1912. – 223 с.
823. Протасова О. Л. А. В. Пешехонов: Человек и эпоха / Ольга Львовна Протасова. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. – 240 с. – (Серия «Люди России»).
824. Рева І. М. Селянський рух на Лівобережній Україні 1905-1907 рр. / Іван Микитович Рева. – К. : Радянська школа, 1964. – 164 с.
825. Революційна боротьба трудящих України в 1905-1907 рр. / [ред. кол.: В. Г. Сарбей (відп. ред.), П. В. Замковий, В. І. Попик]. – К. : Наукова думка, 1980. – 288 с.
826. Рибалка І. К. Історія України / Іван Климентович Рибалка. – Харків : Основа, 1997. – Ч. 2: Від початку ХІХ ст. до лютого 1917 року. – 1997. – 480 с.
827. Сахаров С. Рабочее и социал-демократическое движение в г. Полтаве / С. Сахаров // 1905 год на Полтавщине : сборник. – Полтава, 1925. – С. 9-24.

828. Свідзінський М. Селянські спілки на Україні в революції 1905 року / М. Свідзінський // Літопис революції. – 1928. – № 6. – С. 141-168.
829. Свідзінський М. Селянські спілки на Україні в революції 1905 року / М. Свідзінський // Літопис революції. – 1929 – № 1. – С. 145-171.
830. Свідзінський М. Селянські спілки на Україні в революції 1905 року / М. Свідзінський // Літопис революції. – 1929. – № 2. – С. 58-89.
831. Свідзінський М. Селянські спілки на Україні в революції 1905 року / М. Свідзінський // Літопис революції. – 1929 – № 3. – С. 108-119.
832. Селянська спілка // Енциклопедія українознавства. – Львів, 1998. – Т. 7. – С. 2743-2744.
833. Селянський рух на Волині в 1905 році // Радянська Волинь. – 1925. – № 259 (384). – 18 грудня. – С. 3.
834. Сенчакова А. Т. Крестьянское движение в революции 1905-1907 гг. / Лариса Тимофеевна Сенчакова. – М. : Наука, 1989. – 264 с.
835. Сенчакова А. Т. Приговоры и указы российской крестьянства 1905-1907 гг. / Лариса Тимофеевна Сенчакова. – М. : Институт Российской Истории РАН, 1994. – Кн. 1. – 207 с.
836. Сенчакова А. Т. Революционные крестьянские комитеты 1905-1907 гг. / А. Т. Сенчакова // Вопросы истории. – 1987. – № 5. – С. 91-99.
837. Симонова М. С. Крестьянский союз Всероссийский / М. С. Симонова // Советская историческая энциклопедия. – М., 1965. – Т. 8. – С. 110-112.
838. Симонова М. С. Крестьянское движение 1905-1907 гг. в советской историографии / М. С. Симонова // Исторические записки. – 1975. – Т. 95. – С. 204-253.
839. Смирнов А. Ф. Государственная Дума Российской Империи 1906-1917 гг.: Историко-правовой очерк / Анатолий Филиппович Смирнов. – М. : Книга и бизнес, 1998. – 624 с.
840. Смілянська В. Л. Архип Тесленко / В. Л. Смілянська // Тесленко А. Ю. Прозові твори; Драматичні твори; Вірші; Листи. – К., 1988. – С. 5-25.
841. Степанов С. А. Черная сотня в России. 1905-1914 гг. / Сергей Александрович Степанов. – М. : Изд-во ВЗПИ, А/О «Росвузнаука», 1992. – 330 с.
842. Строев Н. Исторический момент / Н. Строев. – СПб. : Издательство О. Н. Поповой, 1906. – Ч. 2. Крестьянский съезд. – 2007. – 90 с.
843. Тесленко А. Ю. Немає матусі! / Архип Юхимович Тесленко // Тесленко А. Ю. Прозові твори; Драматичні твори; Вірші; Листи. – К. : Наук. думка, 1988. – С. 128-140.
844. Топка Р. В. Походження та соціальні функції селянських наказів до I-ї Державної Думи / Р. В. Топка // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. – Дніпропетровськ, 2000. – С. 187-196.

845. Трифилев Е. Крестьянские волнения в Одешине в 1905 г. // 1905 год. Революционное движение в Одессе и Одешине : сб. статей и воспоминаний / Е. Трифилев. – Одесса, 1925. – С. 102-132.
846. Троцкий А. Д. 1905 / Лев Давыдович Троцкий. – М. : Государственное издательство, б. р. в. – 427 с.
847. Тютюкин С. В. Меньшевизм: Страницы истории / Станислав Васильевич Тютюкин. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2002. – 560 с.
848. Фареній І. А. Педагогічна інтелігенція в кооперативному русі початку ХХ ст. / І. А. Фареній // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія : збірник наукових праць. – Вінниця, 2004. – Вип.8.– С. 65-68.
849. Федоров Б. В. Крестьяне в революции 1905 года / Б. В. Федоров. – М. : Новая Деревня, 1925. – 40 с.
850. Федьков О. М. Аграрна політика уряду і селянські організації, «Товариства землевласників і землеробів», примирювальні органи в Правобережній Україні у 1905-1907 рр. / О. М. Федьков // Матеріали Х-ї Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 321-333.
851. Федьков О. М. Всеросійський селянський союз і політичні партії в 1906-1907 рр. / О. М. Федьков // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2003. – Т. 11. – С. 152-160.
852. Федьков О. М. «Знищити в селянському русі риси пугачовщини...» (Політичні партії і Всеросійський селянський союз в Правобережній Україні у 1905 році) / О. М. Федьков // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2002. – Т. 8(10). – С. 264-283.
853. Федьков О. М. Політичні партії і селянство в 1905-1907 роки (діяльність партійних та непартійних організацій в селах Правобережної України) : монографія / Олександр Миколайович Федьков. – Кам'янець-Подільський : Абетка-Нова, 2007. – 248 с.
854. Федьков О. М. «Селяни усієї України єднайтеся!» (З історії боротьби за скликання Українського селянського з'їзду наприкінці 1905 – на початку 1906 років) / О. М. Федьков // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів і аспірантів. – Кам'янець-Подільський, 2003. – Вип. 2, т. 1. – С. 97-99.
855. Хміль І. В. Всеросійський селянський союз в Україні / І. В. Хміль // Енциклопедія історії України. – К., 2003. – Т. 1: А-В. – С. 646-647.
856. Христюк П. 1905 рік на Україні / Павло Христюк. – Харків : Державне видавництво України, 1925. – 240 с.
857. Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905-1907 → 1917-1922 гг. / Теодор Шанин. – М. : Весь Мир, 1997. – 560 с.

858. Шестаков А. Борьба сельских рабочих в революции 1905 – 1907 гг. / А. Шестаков. – М. ; Л. : Гос. изд-во, 1930. – 88 с.
859. Шестаков А. Всероссийский крестьянский союз / А. Шестаков // Историк-марксист. – 1927. – Т. 5. – С. 95-123.
860. Шестаков А. Крестьянская революция 1905-1907 гг. в России / Андрей Шестаков. – М. ; Л. : Государственное издательство, 1926. – 120 с.
861. Шестаков А. В. Бунт земли (Крестьянская революция 1905-1907 гг.) / Андрей Васильевич Шестаков. – М. : Красная Новь, 1923. – 120 с.
862. Шешунова І. М. Участь учителів у революції / І. М. Шешунова // Український історичний журнал. – 1985. – № 12. – С. 57-62.
863. Якименко М. А. Повстання в Сорочинцях (До 70-річчя «Сорочинської трагедії») / М. А. Якименко // Український історичний журнал. – 1976. – № 1. – С. 130-133.
864. Якименко М. А. Сорочинська трагедія / М. А. Якименко. – К. : Видавництво політичної літератури України, 1990. – 128 с.
865. Якименко Н. А. Сорочинская трагедия / Н. А. Якименко // Вопросы истории. – 1986. – С. 177-180.
866. Яременко А. Огляд селянського руху 1905-1906 рр. на Київщині / А. Яременко // 1905 рік у Києві та на Київщині : збірник статів та спогадів. – К., 1926. – С. 169-227.
867. Яременко М. Ф. Сумщина пореформена (1861-1916 рр.) : монографія / М. Ф. Яременко. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2002. – 366 с.

Автореферати дисертацій, дисертації

868. Васянович В. Ф. Сельскохозяйственный пролетариат Южной Украины накануне и в период первой русской буржуазно-демократической революции : дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / В. Ф. Васянович. – Днепропетровск, 1974. – 208 с.
869. Кураев А. Н. Взаимоотношения политических партий и массовых организаций в период революции 1905-1907 гг. : автореф. дисс. ... докт. ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / А. Н. Кураев. – М., 2001. – 50 с.
870. Магась В. О. Всероссийский крестьянский союз в Україні у 1905-1907 рр. : дис. ...канд. іст. наук : 07.00.01 / В'ячеслав Олегович Магась. – Кам'янець-Подільський, 2009. – 296 с.
871. Федьков О. М. Політичні партії та селянські громадські організації на Правобережній Україні в 1905-1907 роки : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Олександр Миколайович Федьков. – К., 1993. – 362 с.

ДОДАТКИ

Додаток А¹

Час виникнення губернських та повітових організацій ВСС у другій половині 1905 – січні 1906 рр.

Губернії	Губернські організації				Повітові організації					
	серпень	вересень	жовтень	невизначено	вересень	жовтень	листопад	грудень	після 17 жовтня 1905 р.	невизначено
Полтавська	—	—	—	1	1	—	2	—	1	2
Чернігівська	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
Харківська	1	—	—	—	—	1	—	—	—	1
Загалом по Лівобережній Україні	1	—	—	1	1	1	2	—	1	5
Катеринославська	—	—	1	—	—	—	—	1	—	3
Херсонська	—	—	—	1	—	—	1	1	—	—
Таврійська	—	1	—	—	—	1	—	—	—	—
Загалом по Південній Україні	—	1	1	1	—	1	1	2	—	3
Київська	—	—	—	1	—	—	1	—	—	—
Подільська	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—
Волинська	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—
Загалом по Правобережній Україні	—	—	—	2	—	—	2	—	—	—
ЗАГАЛОМ ПО УКРАЇНІ	1	1	1	4	1	2	5	2	1	8

¹ Додатки складені на основі списку використаних джерел і літератури

Додаток Б

*Час виникнення волосних та сільських
організацій ВСС у другій половині 1905 – січні 1906 рр.*

Губернії	Серпень	Вересень	Жовтень	Листопад	Грудень	Січень	Після 17 жовт- ня 1905 р.	Невизначено
Полтавська	—	1	—	28	9	—	18	35
Чернігівська	1	—	1	10	14	1	2	8
Харківська	—	—	—	8	5	—	2	23
Загалом по Лівобережній Україні	1	1	1	46	28	1	22	64
Катеринославська	2	—	1	13	18	1	11	9
Херсонська	2	—	1	9	—	—	—	37
Таврійська	—	—	—	2	2	—	—	6
Загалом по Південній Україні	4	—	2	24	20	1	11	52
Київська	—	—	—	13	11	3	2	1
Подільська	—	—	—	5	4	—	—	2
Волинська	—	—	—	2	1	—	—	—
Загалом по Правобережній Україні	—	—	—	20	16	3	2	2
ЗАГАЛОМ ПО УКРАЇНІ	5	1	3	90	64	5	35	121

Додаток В

Час існування організації ВСС у лютому 1906-1908 рр.

Губернії	Губернські		Повітові			Сільські та волосні			
	1906	1906-1907	1906	1907	1906-1907	1906	1907	1906-1907	після 3 червня 1907 р.
Полтавська	—	—	—	1	1	—	—	—	—
Чернігівська	—	—	—	—	1	5	—	—	2
Харківська	2	—	2	—	3	3	1	2	6
Загалом по Лівобережній Україні	2	—	2	1	5	8	1	2	8
Катеринославська	—	1	—	—	1	4	2	1	2
Херсонська	1	—	1	—	—	1	1	—	—
Таврійська	—	1	4	—	—	2	—	—	—
Загалом по Південній Україні	1	2	5	—	1	7	3	1	2
Київська	—	1	—	6	1	—	1	2	—
Подільська	1	—	11	—	—	2	—	1	2
Волинська	1	—	—	1	—	2	1	—	—
Загалом по Правобережній Україні	2	1	11	7	1	4	2	3	2
ЗАГАЛОМ ПО УКРАЇНІ	5	3	18	8	7	19	6	6	12

Додаток Д

Кількість організацій, установчі документи та комітети ВСС у другій половині 1905 – січні 1906 рр.

Губернії	Організації союзу				Комітети		Установчі документи	
	губернські	повітові	волосні	сільські	волосні	сільські	присуд	стагут
Полтавська	1	6	10	81	2	8	43	—
Чернігівська	—	2	3	34	2	5	21	2
Харківська	1	2	6	32	5	12	19	—
Загалом по Лівобережній Україні	2	10	19	147	9	25	83	2
Катеринославська	1	4	15	40	9	5	33	—
Херсонська	1	2	1	48	1	8	15	—
Таврійська	1	1	3	7	1	5	3	—
Загалом по Південній Україні	3	7	19	95	11	18	51	—
Київська	1	1	1	29	—	3	16	—
Подільська	—	1	—	11	—	1	7	—
Волинська	1	—	—	3	—	—	2	—
Загалом по Правобережній Україні	2	2	1	43	—	4	25	—
ЗАГАЛОМ ПО УКРАЇНІ	7	19	39	285	20	47	159	2

Додаток Е

*Кількість організацій ВСС, їх тип
та установчі документи у лютому 1906-1908 рр.*

Губернії	Організації союзу				Тип організації			Установчі документи
	губернські, обласні	повітові	волосні	сільські	союз	гурток	комітет	присуд
Полтавська	—	2	—	—	—	—	—	—
Чернігівська	—	1	—	7	6	—	1	—
Харківська	2	5	—	12	7	4	1	—
Загалом по Лівобережній Україні	2	8	—	19	13	4	2	—
Катеринославська	1	1	1	12	11	1	1	3
Херсонська	1	1	—	2	2	—	—	1
Таврійська	1	4	1	1	1	—	1	1
Загалом по Південній Україні	3	6	2	15	14	1	2	5
Київська	1	7	—	3	3	—	—	—
Подільська	1	11	—	5	5	—	—	—
Волинська	1	1	—	3	2	—	1	—
Загалом по Правобережній Україні	3	19	—	11	10	—	1	—
ЗАГАЛОМ ПО УКРАЇНІ	8	33	2	45	37	5	5	5

Додажок Ж

Соціальный склад організаторів та пропагандистів
ВСС у другій половині 1905 – січні 1906 рр.

Соціальный склад	Селяни	Міщани	Дворяни	Почесні громадяни	Волесні старшини	Сільські старости	Писарі	Діаководи	Духівні- цтво	Вчителі	Медики	Агрономи	Земські працівники	Студенти, учні	Поміщики	Купці, торівці	запасні, новобранці	козаки
Губернії																		
Полтавська	20	10	8	2	1	—	1	—	5	27	12	2	4	15	—	—	3	28
Чернігівська	20	1	3	—	—	1	5	1	1	9	6	1	2	2	1	—	3	6
Харківська	22	2	—	—	—	—	—	—	—	13	12	—	2	5	1	3	2	—
Загалом по Лівобережній Україні	62	13	11	2	1	1	6	1	6	49	30	3	8	22	2	3	8	34
Катеринославська	20	2	—	—	1	—	5	—	3	50	3	—	—	10	1	1	—	—
Херсонська	6	3	—	—	—	—	—	—	3	17	5	—	1	3	—	—	—	—
Таврійська	—	—	—	—	—	—	2	1	—	3	4	—	2	—	—	—	—	—
Загалом по Південній Україні	26	5	—	—	1	—	7	1	6	70	12	—	3	13	1	1	—	—
Київська	7	—	1	—	1	—	—	—	2	4	2	—	—	4	1	—	—	—
Подільська	3	—	—	—	—	—	—	—	2	6	4	1	—	5	2	—	—	—
Волинська	—	—	—	—	—	—	1	—	—	4	—	—	—	2	—	—	2	—
Загалом по Правобережній Україні	10	—	1	—	1	—	1	—	4	14	6	1	—	11	3	—	2	—
ЗАГАЛОМ ПО УКРАЇНІ	98	18	12	2	3	1	14	2	16	133	48	4	11	46	6	4	10	34

Додаток 3

Соціальний склад організаторів
та пропагандистів ВСС у лютому 1906-1908 рр.

Соціальний склад Губернії	Селяни	Міщани	Дворяни	Почесні громадяни	Сільські старости	Писарі	Діловоди	Духівництво	Вчителі	Медики	Земські працівники	Студенти, учні	Купці, торгівці	Запасні, новобранці	Козаки
Полтавська	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Чернігівська	16	—	—	—	—	1	—	—	3	3	—	—	1	—	12
Харківська	33	2	1	2	1	1	1	—	7	5	3	—	—	—	1
Загалом по Лівобережній Україні	49	2	1	2	1	2	1	—	10	8	3	—	1	—	14
Катерино- славська	13	1	1	—	—	3	—	1	4	—	—	—	—	—	—
Херсонська	3	1	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Таврійська	6	1	—	—	—	—	—	2	1	—	1	1	—	—	—
Загалом по Південній Україні	22	3	1	—	—	4	—	3	5	—	1	1	—	—	—
Київська	5	—	1	—	—	—	1	—	4	1	—	—	—	1	—
Подільська	6	3	2	1	—	1	—	—	4	1	—	2	—	—	—
Волинська	6	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	1	—
Загалом по Правобе- режній Україні	17	3	3	1	—	1	1	—	9	2	—	2	—	2	—
ЗАГАЛОМ ПО УКРАЇНІ	88	8	5	3	1	7	2	3	24	10	4	3	1	2	14

Додаток И

Участь євреїв в діяльності організацій ВСС у 1905-1907 рр.

Губернії	Кількість осіб	
	1905 р.	1906-1907 рр.
Полтавська	6	—
Чернігівська	2	—
Харківська	—	—
Загалом по Лівобережній Україні	8	—
Катеринославська	2	—
Херсонська	3	1
Таврійська	—	—
Загалом по Південній Україні	5	1
Київська	—	—
Подільська	—	4
Волинська	—	—
Загалом по Правобережній Україні	—	4
ЗАГАЛОМ ПО УКРАЇНІ	13	5

Додаток К

Статеві-віковий склад організаторів та пропагандистів ВСС у другій половині 1905 – січні 1906 рр.

Губернії	Стать		Вік (років)				
	чоловіча	жіноча	до 20	21-30	31-40	41-50	після 50
Полтавська	96	42	10	23	14	10	2
Чернігівська	59	3	—	—	—	—	—
Харківська	59	3	—	—	—	—	—
Загалом по Лівобережній Україні	216	48	10	23	14	10	2
Катеринославська	92	4	4	14	7	1	2
Херсонська	33	5	—	3	1	1	1
Таврійська	11	1	—	—	—	—	—
Загалом по Південній Україні	136	10	4	17	8	2	3
Київська	22	—	—	—	—	—	—
Подільська	21	2	—	—	—	—	—
Волинська	8	1	—	—	—	—	—
Загалом по Правобережній Україні	51	3	—	—	—	—	—
ЗАГАЛОМ ПО УКРАЇНІ	401	61	14	40	21	12	5

Додаток А

*Партійний склад організаторів та пропагандистів ВСС
у другій половині 1905 – січні 1906 рр.*

Губернії	Партійна приналежність				
	РСДРП	ПСР	кадети	РУП, УСДРП	українські ліберали
Полтавська	6	2	—	2	—
Чернігівська	2	4	—	—	—
Харківська	—	—	—	—	—
Загалом по Лівобережній Україні	8	6	—	2	
Катеринославська	—	—	—	—	—
Херсонська	1	2	1	—	—
Таврійська	—	—	1	—	—
Загалом по Південній Україні	1	2	2	—	—
Київська	2	1	1	—	3
Подільська	2	2	—	—	—
Волинська	—	—	—	—	1
Загалом по Правобережній Україні	4	3	1	—	4
ЗАГАЛОМ ПО УКРАЇНІ	13	11	3	2	4

Додаток М

*Партійний склад організаторів
та пропагандистів ВСС у лютому 1906-1908 рр.*

Губернії	Партійна приналежність					
	соціал-демократи	ПСР	кадеги	УСДРП	анархісти	трудовики
Полтавська	1	1	—	—	—	—
Чернігівська	2	5	—	—	—	—
Харківська	—	7	1	—	—	1
Загалом по Лівобережній Україні	3	13	1	—	—	1
Катеринославська	1	5	—	—	—	1
Херсонська	—	1	—	—	—	—
Таврійська	4	1	—	—	—	—
Загалом по Південній Україні	5	7	—	—	—	1
Київська	2	10	—	1	1	—
Подільська	—	—	—	1	—	—
Волинська	2	1	—	—	—	—
Загалом по Правобережній Україні	4	11	—	2	1	—
ЗАГАЛОМ ПО УКРАЇНІ	12	31	1	2	1	2

Додаток Н

*Періодичні видання Всеросійського
селянського союзу в Україні*

№	Назва видання	Видавець	Час видання	Кількість виданих номерів
1	«Крестьянская газета»	Повітовий комітет ВСС у м. Суми Харківської губернії	Грудень 1905 р.	2
2	«Земля»	Повітовий виконавчий комітет ВСС у м. Кобеляки Полтавської губернії	Грудень 1905 р.	1

Додаток П

ВСС на Київщині в першій половині 1907 р.

№	Повіті	Кількість членів повітових організацій	Склад повітових організацій	Партійність	Кількість постійних ходоців	Кількість організованих сіл	Кількість членів селянських союзів	Внесків на місяць (загалом)	Кількість гуртків для читання
1	Звенигородський	3 постійних, 10 тимчасових	Учні	1 с.-р.	—	—	—	—	6
2	Канівський	8	робітники та євреї	1 с.-р.	1	9	515	15 руб.	4
3	Київський	6	—	2 с.-р., 1 с.-д.	2	1	—	—	12
4	Липовецький	3	—	—	—	—	—	—	—
5	Сквирський	3	Селяни	2 с.-р., 1 с.-д.	—	5	—	—	—
6	Уманський	5	Учні	1 с.-р.	2	11	50-400	15-20 руб.	6
7	Черкаський, 1-й комітет	3 постійних, 10 активних, 20 помічників	Учні	2 с.-р., 1 анархіст-соціаліст	—	20	60-500	—	40
8	Черкаський, 2-й комітет	9	—	—	—	4	100	—	9
9	ЗАГАЛОМ	75	—	9 с.-р., 2 с.-д., 1 анархіст-соціаліст	5	50	—	—	77

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

А

- Аврамівка, с. Бахмутського повіту Катеринославської губернії 157
Агаймани, с. Мелітопольського повіту Таврійської губернії 194
Алеївка, с. Олександрівського повіту Катеринославської губернії 148, 156
Ананьївський повіт Херсонської губернії 87, 95
Архангельська губернія 175

Б

- Балтський повіт Подільської губернії 91
Бахмутський повіт Катеринославської губернії 92, 157
Бердянський повіт Таврійської губернії 92, 202
Бесарабська губернія 83
Богодухівський повіт Харківської губернії 92
Богодухів, м. Харківської губернії 198, 199
Богородичне, с. Харківської губернії 206
Борзна, м. Чернігівської губернії 199
Борзненський повіт Чернігівської губернії 89, 92
Брацлавський повіт Подільської губернії 91, 196
Букатинка, с. Ямпільського повіту Подільської губернії 200

В

- Віли-Яругтські, с. Ямпільського повіту Подільської губернії 200
Варварівка, с. Костянтиноградського повіту Полтавська губернії 197

- Василівка, с. Лебединського повіту Харківської губернії 191
Васильківський повіт Київської губернії 167
Велика Білозерка, с. Мелітопольського повіту Таврійської губернії 92
Велика Топаль, с. Новозибківського повіту Чернігівської губернії 104
Великий Дирчинець, с. Городнянського повіту Чернігівської губернії 83
Великий Історон, с. Лебединський повіт Харківської губернії 163
Великі Сорочинці, с. Миргородського повіту Полтавської губернії 25, 40, 43, 125, 152, 212
Верхнячка, с. Уманського повіту Київської губернії 167
Верхньодніпровський повіт Катеринославської губернії 89
Веселе, с. Мелітопольського повіту Таврійської губернії 139, 188
Вишеньки, с. Кролевецького повіту Чернігівської губернії 154
Війтівці, с. Літинського повіту Подільської губернії 169
Вінницький повіт Подільської губернії 91
Воїнка, с. Перекопського повіту Таврійської губернії 148
Волинська губернія 6, 20, 25, 171, 175, 182, 205, 206
Воронезька губернія 175

Г

- Гаврилівка, с. Олександрівського повіту Катеринославської губернії 96

Гайсин, м. Подільської губернії 202
Гарби, с. Подільської губернії 184
Глібова, с. Подільської губернії 184
Глухівський повіт Чернігівської губернії 184
Горкачі, с. Суджанського повіту Чернігівської губернії 134
Городівка, с. Бахматського повіту Катеринославської губернії 200
Градівка, с. Ананіївського повіту Херсонської губернії 95
Грицанівка, с. Сумського повіту Харківської губернії 193
Грушка, с. Ямпільського повіту Подільської губернії 200
Гуйва, с. Суджанського повіту Курської губернії 134

Д

Джанкой, с. Перекопського повіту Таврійської губернії 148
Диканька, с. Полтавського повіту Полтавської губернії 160, 180
Димери, с. Канівського повіту Київської губернії 201
Дніпровський повіт Таврійської губернії 92
Должик, с. Харківського повіту Харківської губернії 184
Дрепалівка, с. Кам'янецького повіту Подільської губернії 184

Є

Єлисаветградський повіт Херсонської губернії 92
Ємільчине, с. Новоград-Волинського повіту Волинської губернії 186

Ж

Жмеринка, м. Подільської губернії 170

З

Заброди, хутір Богодухівського повіту Харківської губернії 197
Звенигородка, м. Київської губернії 149
Звенигородський повіт Київської губернії 91
Зіньківський повіт Полтавської губернії 89
Зміївський повіт Харківської губернії 89
Зміїв, м. Харківської губернії 147
Знаменка, с. Валківського повіту Харківської губернії 164
Золотоноський повіт Полтавської губернії 92

І

Іванівка, с. Мелітопольського повіту Таврійської губернії 156

К

Казено-Торсько-Олексіївка, с. Бахмутського повіту Катеринославської губернії 157
Калеберда, с. Золотоноського повіту Полтавської губернії 181
Кам'янецький повіт Подільської губернії 91
Кам'янець-Подільський, м. 149
Кам'янка, с. Новомосковського повіту Катеринославської губернії 201
Канів, м. Київської губернії 83, 121
Канівський повіт Київської губернії 91, 159, 201
Каплунівка, с. Богодухівського повіту Харківської губернії 200
Карлівка, с. Полтавської губернії 180
Катеринослав, м. 89, 102, 136, 144, 145

Катеринославська губернія 6,
20, 50, 59, 82, 84, 87, 89, 90,
94, 96, 97, 121, 136, 145,
161, 171, 183, 188, 201, 203
Катеринославський повіт 89, 157
Київ, м. 17, 34, 35, 45, 175,
177, 181, 182, 183, 184,
186, 187, 191, 196
Київська губернія 6, 20, 24,
85, 90, 100, 121, 126, 159,
166, 174, 175, 182, 183,
192, 196, 205, 207, 209
Київський повіт 159, 167
Кобеляцький повіт Полтавсь-
кої губернії 40, 89
Кобеляки, м. Полтавської гу-
бернії 140, 142
Ковалівка, с. Зіньківського по-
віту Полтавської губернії 143
Козіївка, с. Богодухівського
повіту 162, 200
Колодисте, с. Звенигородського
повіту Київської губернії 182
Кононівка, с. Пирятинського по-
віту Полтавської губернії 182
Кременчук, м. Полтавської гу-
бернії 137
Кременчуцький повіт
Полтавської губернії 89
Крилюки, с. Подільської губер-
нії 184
Куп'янський повіт Харківської
губернії 92
Курісово-Покровське, с. Оде-
ського повіту Херсонської
губернії 148, 165
Курська губернія 83, 101, 147,
174, 175, 183
Куршановичі, с. Новозибків-
ського повіту Чернігівської
губернії 190

Л

Лави, с. Сосницького повіту
Чернігівської губернії 96
Летава, с. Кам'янецького повіту
Подільської губернії 184
Летичівський повіт Подільсь-
кої губернії 91, 105, 169
Літинський повіт Подільської гу-
бернії 91, 105, 168, 169, 191

Лохвиця, м. Полтавської губер-
нії 142
Лохвицький повіт Полтавської
губернії 89, 160
Лубни, м. Полтавської губернії
38, 176, 177, 184
Лянцкорунь, м-ко Кам'янець-
кого повіту Подільської гу-
бернії 184

М

Мала-Софіївка, с. Верхньо-
дніпровського повіту Кате-
ринославської губернії 144
Малий Історон, с. Лебединсь-
кого повіту Харківської гу-
бернії 163
Мануйлівка, с. Новомосковсь-
кого повіту 59
Манюки, с. Новозибківського
повіту Чернігівської губер-
нії 161
Мартинівка, с. Борзенського
повіту Чернігівської губер-
нії 185
Мар'янівка, с. Кам'янецького по-
віту Подільської губернії 184
Мачухи, с. Полтавської губер-
нії 180
Медвеже Вушко, с. Вінниць-
кого повіту Подільської гу-
бернії 170
Медвин, с. Канівського повіту
Київської губернії 201
Мелітополь, м. Таврійської гу-
бернії 84, 106, 202
Мелітопольський повіт Таврій-
ської губернії 92, 202
Мервинці, с. Ямпільського по-
віту Подільської губернії 200
Миколаївка, с. Новомосков-
ського повіту Катерино-
славської губернії 144, 157
Миргородський повіт Полтавсь-
кої губернії 25, 43, 89, 93, 161
Мисайлівка, с. Васильківсько-
го повіту Київської губернії
166, 167
Могилів-Подільський, м. Поді-
льської губернії 121, 194

Москва, м. 39, 67, 82, 108,
112, 113, 150, 173, 174,
184, 186, 217
Московська губернія 22, 62,
63, 66, 67, 106
Могилівський повіт Подільсь-
кої губернії 91

Н

Нефороща, м-ко Костянтин-
ноградського повіту Пол-
тавської губернії 180
Ніжин, м. Чернігівської губер-
нії 185
Новозибківський повіт Чер-
нігівської губернії 89, 161,
162, 190
Новоконстантинів, м-ко Літин-
ського повіту Подільської
губернії 169
Новомосковський повіт Кате-
ринославської губернії 59,
89, 190

О

Одеса, м. 83, 177
Одинаківка, с. Новомосков-
ського повіту Катеринос-
лавської губернії 96
Олександрівка, с. Богодухів-
ського повіту Харківської
губернії 200
Олександропіль, с. Катерино-
славського повіту Катери-
нославської губернії 161
Ольшаниця, с. Васильківсько-
го повіту Київської губернії
159, 165, 166
Охтирський повіт Харківської
губернії 92, 143, 163
Олександрівський повіт Кате-
ринославської губернії 90,
156, 201
Одеський повіт Херсонської
губернії 165
Ольгопільський повіт Подільсь-
кої губернії 91

П

Параскіївка, с. Полтавської гу-
бернії 180
Пархомівка, с. Богодухівсько-
го повіту Харківської губер-
нії 197, 200
Пединське, с. Звенигородсько-
го повіту Київської губер-
нії 205
Пеньожкова, с. Уманського по-
віту Київської губернії 167
Перекопський повіт Таврійсь-
кої губернії 92, 202
Пирятин, м. Полтавської гу-
бернії 180, 193
Пирятинський повіт Полтавсь-
кої губернії 181
Подільська губернія 6, 20, 24,
83, 90, 91, 101, 126, 175,
182, 184, 196, 201, 205,
207, 209
Покошичі, с. Кролевецький по-
віт Чернігівської губернії
154, 155
Полтава, м. 89, 180
Полтавська губернія 6, 12, 20,
24, 25, 40, 43, 58, 82, 91,
93, 95, 96, 101, 107, 121,
124, 125, 126, 135, 160,
171, 174, 176, 180, 181, 192
Полтавський повіт 35, 89
Попівка, с. Констянтино-
градського повіту Полтав-
ської губернії 197
Проскурів, м. Подільської гу-
бернії 202
Проскурівський повіт
Подільської губернії 91
Прохорівка, с. Золотоносного
повіту Полтавської губернії
181

Р

Райгородське, с. Куп'янського
повіту Харківської губер-
нії 197
Рудівка, с. Прилуцького повіту
Полтавської губернії 95

С

- Садки, с. Ямпільського повіту Подільської губернії 200
- Саїнка, с. Ямпільського повіту Подільської губернії 200
- Санкт-Петербург, м. 141
- Свічна, с. Летичівського повіту Подільської губернії 169
- Семенівка, с. Пирятинського повіту Полтавської губернії 181
- Сита Буда, с. Новозибківського повіту Чернігівської губернії 104, 105, 162
- Сальниця, м. Літинського повіту Подільської губернії 169
- Сімферополь, м. 89, 139
- Смотрич, м-ко Кам'янецького повіту Подільської губернії 184
- Сокил, с. Ямпільського повіту Подільської губернії 200
- Солене, с. Катеринославського повіту Катеринославської губернії 144, 173
- Сосницький повіт Чернігівської губернії 96
- Софіївка, с. Бахмутського повіту Катеринославської губернії 157
- Стави, с. Київського повіту Київської губернії 97, 166
- Ступична, с. Звенигородського повіту Київської губернії 95
- Суджанський повіт Курської губернії 101
- Суми, м. Харківської губернії 39, 132, 140, 146, 147, 153, 163
- Сумський повіт Харківської губернії 25, 75, 87, 89, 92, 133, 134, 152, 155, 164, 173
- Сушки, с. Золотоноського повіту Полтавської губернії 181

Т

- Таврійська губернія 6, 20, 91, 121, 139, 148, 175, 210

- Тамбовська губернія 58, 107
- Таращанський повіт Київської губернії 159
- Теремкова, с. Сумського повіту Харківської губернії 164
- Тобольська губернія 153
- Трохізб'юнка, с. Старобільського повіту Харківської губернії 94

У

- Уманський повіт Київської губернії 91
- Ушицький повіт Подільської губернії 91

Х

- Харків, м. 89, 92, 140, 198
- Харківська губернія 6, 24, 56, 58, 68, 75, 76, 79, 81, 87, 89, 90, 91, 94, 102, 105, 107, 121, 133, 135, 143, 147, 152, 162, 163, 173, 174, 175, 186, 191, 192, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 206, 207
- Харківський повіт 92, 164, 194, 202
- Харківці, с. Лохвицького повіту Полтавської губернії 40, 94, 103, 160
- Херсон, м. 89, 147
- Херсонська губернія 6, 20, 83, 87, 90, 121, 135, 148, 156, 171, 183, 199, 209, 210
- Херсонський повіт 90, 164
- Хмільник, м. Подільської губернії 168, 169
- Хоми, с. Борзенського повіту Чернігівської губернії 190
- Хомутець, с. Миргородського повіту Полтавської губернії 143, 161
- Хороше Озеро, с. Борзенського повіту Чернігівської губернії 185

Хотін, с. Сумського повіту
Харківської губернії 153
Хотомля, с. Вовчанського повіту
Харківської губернії 105
Хренівка, с. Городнянського
повіту Чернігівської губер-
нії 190

Ч

Черкаський повіт Київської гу-
бернії 91
Чернівці, м-ко Ямпільського
повіту Подільської губер-
нії 200
Чернігівська губернія 6, 20,
24, 68, 77, 82, 83, 89, 90,
91, 96, 102, 105, 121, 135,
153, 162, 174, 175, 182,
184, 192, 207
Чечелівка, с. Гайсинського по-
віту Подільської губернії 179
Чигиринський повіт Київської
губернії 167
Чорноморська губернія 175

Чуків, с. Брацлавського повіту
Подільської губернії 201

Ш

Шаховське, с. Бахмутського
повіту Катеринославської
губернії 190
Шили, с. Кременецького повіту
Волинської губернії 205
Шмички, с. Лохвицького повіту
Полтавської губернії 160
Шукайводи, с. Уманського по-
віту Київської губернії 167

Я

Ялуторівськ, м. Тобольської гу-
бернії 153
Ямпільський повіт Подільської
губернії 91
Ярове, с. Чигиринського пові-
ту Київської губернії 183

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Абрамов І. 186
Агішевський О. О. 134, 190
Акімов В. П. 64
Александров О. 20
Алмазов П. 12
Альпін Н. М. 155
Анісімов В. І. 69
Антонович Д. В. 64
Аршенів І. С. 153
Афанасєв П. А. 193, 198

Б

Бабич О. Є. 194
Бадалян А. Г. 23
Барановський К. 196
Бедро І. П. 44, 142, 143, 160
Безрадецький О. Г. 167
Белов М. В. 95
Блеклов С. М. 9, 56, 68, 93
Блекловський А. С. 68
Блонський Ю. 184
Богорза-Тана В. Г. 41, 56, 68,
98, 104
Бойко Н. 28
Брешко К. К. 57

В

Веселовський Б. Б. 11
Вовковинський В. М. 27
Волкович А. М. 40
Васильєв-Южин М. І. 41, 42, 113
Вітте С. Ю. 61, 149, 150, 160
Винниченко В. К. 64
Волович Г. 152
Воль О. 168, 169
Васютін А. К. 195, 196, 197
Вінников Д. 197
Волович В. Н. 199

Г

Гаврилей Є. 196
Гармиза В. В. 22
Грушевський М. С. 28
Грінченко Б. 56

Грудина К. 131
Горбатенко А. І. 147, 148
Гловацький Г. Т. 168
Горбатовський А. І. 191, 192
Гессе Е. І. 191
Гриневи́ч А. Ю. 193
Гризло С. 199
Гриб П. О. 201
Громан В. Г. 9, 10, 93

Д

Даниленко І. 144
Дикий М. 162
Дмитрій отець 156
Доброписцев К. М. 192
Долгоруков П. 38, 101, 134
Доманицький В. М. 57, 182
Донська С. О. 168
Донський Д. М. 168
Донський Д. Ю. 168, 169
Дорошенко Д. І. 28, 42, 115,
175, 182
Дремуха О. 170
Дроздов І. Г. 20
Дубравський С. М. 22
Дуріхін М. 105
Дурнов П. Н. 62

Е

Ельцин Б. 45

Є

Єременко П. М. 193
Єременко С. Ф. 94, 164
Єрмоленко А. Г. 136
Єфимьева Н. О. 176
Єфремов С. О. 27, 42, 118, 141,
175, 176, 177, 179, 185, 187,
189

З

Заруба В. М. 27
Земляний П. Ф. 195
Зенкевич Г. М. 135
Зхаболотний І. К. 193

I

Іванов А. М. 18, 20
Іванов С. А. 192
Іващенко Г. 105, 162
Імшенецький Г. 96
Ісхаков О. А. 29, 30

К

Казанецький П. В. 206
Караваєв А. А. 195
Караваєв О. А. 194
Карпов Н. 14
Катерина II 199
Качинський В. 17
Квітко П. Н. 199
Кириченко А. Б. 165
Кирюхіна Є. І. 21, 22
Козирь П. Ф. 206
Козловський В. 175
Козуб М. 170
Колесніченко Д. А. 22, 29, 30, 31
Колесніченко І. В. 163
Кононенко О. О. 153
Короленко В. Г. 212
Короленко В. Г. 40, 43, 60
Корольовцев Д. Д. 198
Крамаренко А. Ш. 161
Краснов В. Ф. 68
Кретон Ф. 14
Кривченко Г. О. 117
Кричевський Б. Н. 64
Ксендзюк П. 179
Куліченко М. 44
Кураєв А. Н. 29, 135
Курнін С. 68
Курьонишева А. А. 29, 30, 31
Куц Ф. 168

Л

Лавров М. 161
Левицький А. П. 68, 141
Левицький М. Ф. 182
Ленін В. І. 15, 40, 112, 211
Леонов М. І. 30
Лещенко М. Н. 23, 25
Лисенко І. І. 193
Литвинов І. П. 198
Лінков Н. П. 165
Лінтварєв П. М. 132, 134
Лось Ф. Є. 23
Луговий С. П. 162, 163

Лукомський Г. М. 183
Луценко І. 38, 177

М

Мазуренко В. 175, 186
Мазуренко С. П. 14, 15, 16, 18,
42, 58, 59, 64, 98, 105, 110,
115, 125, 144, 186
Максимчук Ю. Г. 96
Малярів Д. 181
Марєв П. 11
Мартинов А. С. 64
Маслов П. П. 11, 112
Медведєв Ф. 68, 131, 185
Меленєвський М. 175
Менгера А. 105
Меркулов П. 44
Микола II 123
Михайлюк О. В. 28
Мінаков І. І. 192
Мірза-Авакянц Н. 17
Могиальний А. 28
Морозов К. М. 30
Муха Г. 43, 44

Н

Ничипоренко К. С. 194
Ногвицький М. 44

О

Оленін Р. Н. 12
Омельяничук І. В. 27
Оправхата П. 43, 175, 182
Овчаренко А. Т. 44, 136, 141, 146
Оранський Й. О. 197

П

Павліченко І. Я. 165
Павліченко П. П. 26
Пайпс Р. 32
Перес А. І. 69
Перришен П. 17
Петрунін А. С. 183
Пижов М. 43
Піхно Д. І. 40, 186
Поліщук Є. 191
Поліщук А. 168
Поліщук Ю. 168, 169
Полонська-Василенко Н. 28
Попель А. 205
Порш М. 40, 64

Прендель Є. В. 160
Преснухін 149
Присяжнюк Ю. П. 28
Прокопович С. М. 12
Протасова О. А. 30

Р

Радченко С. І. 169
Райзін М. 134
Рего Е. Е. 97, 117
Рожок Д. 170
Рожок П. 170
Романовський Г. 43

С

Савицький М. В. 105, 162
Сагайдак М. М. 96
Самарін Ф. 63
Свечін О. О. 131
Свідзінський М. 17, 18, 19
Семенченко 97
Сенчаков А. Т. 22
Сердюк М. Н. 44, 146
Синявський А. С. 27, 138
Скрипник Е. 205
Славова В. П. 26
Слюз В. О. 143
Снегуровський О. 161
Собчук Я. 168, 191
Сталь А. Ф. 68
Стерлін Я. 102, 162
Стеценко Д. 185
Стеценко К. 181
Стечкін С. Я. 10, 11
Столипін П. А. 30, 85, 208
Сторубель А. С. 138
Строганов 153
Строменко В. О. 138, 145, 173
Судьбін Г. 185

Т

Тавшавадзе А. З. 163
Терещенко П. Т. 193
Тесленко А. В. 68, 160
Тесленко А. Ю. 44, 103, 160
Тимошенко С. 175
Толстолв П. М. 148
Трандофілова В. М. 92, 198
Третьяк С. М. 205, 206, 210
Трепов Д. Ф. 123
Троцький А. Д. 13

Туров С. 104
Тютюкін С. В. 30

Ф

Федоров Б. Ф. 14
Федьков О. М. 26
Фредро М. 184

Х

Харитоненко 200
Харьков І. І. 169
Хміль І. В. 25
Ходат П. І. 154
Хохлич К. 175

Ц

Цимбал І. Ф. 95
Цодіков І. А. 69

Ч

Чайка І. 136
Чернов В. М. 58, 107
Чеховський Д. 168
Чикаленко Є. Х. 97, 182
Чоповенко З. Я. 196

Ш

Шанін Т. 32
Шаповал П. Є. 94, 164
Шапошніков Г. 68
Шемет В. 173
Шемет М. 177
Шестаков А. В. 14, 15, 16, 17,
21, 62, 113, 211
Шліхтер О. Г. 40
Шмарчук В. А. 26
Штакелберг 123
Штангей М. І. 194

Щ

Щербак А. П. 32, 44, 68, 75, 131,
132, 133, 134, 135, 146, 198

Ю

Юркевич Л. 182
Юрчишин Ю. 184

Я

Яременко М. Ф. 27
Яровий Т. І. 195
Яценко З. П. 96
Яценко М. Д. 153

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ФЕДЬКОВ Олександр Миколайович,

кандидат історичних наук, професор, проректор
з науково педагогічної роботи, професор кафедри
історії України Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка

МАГАСЬ В'ячеслав Олегович,

кандидат історичних наук, старший викладач
кафедри суспільних наук Житомирського
військового інституту ім. С. П. Корольова
Національного авіаційного університету

«СЕЛЯНСТВУ – ВЛАДУ І ЗЕМЛЮ!» ВСЕРОСІЙСЬКИЙ СЕЛЯНСЬКИЙ СОЮЗ В УКРАЇНІ (1905-1907 рр.)

Монографія

Підписано до друку 15.12.2011 р. Гарнітура «Книжник».
Папір офсетний. Друк різнографічний.
Формат 60x84/16. Умовн. друк. арк. 15,9. Обл.-вид. арк. 18,8.
Тираж 100. Зам. № 500.

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.
Свідоцтво серії ДК № 3382 від 05.02.2009 р.

Надруковано в Кам'янець-Подільському національному
університеті імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.